

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

**ՊԱՅՔԱՐ
ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ**

Հապոր Ա

ԵՐԵՎԱՆ 2003

947.925 2015 →

V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՊԱՅՔԱՐ ՀԱՆՈՒՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

A 88707
II

ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Փ 311

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:*

Փափագյան Ավետիս.

Փ 311 **Պայքար հանուն արդարության (Ա. հատոր):**

Եր., Զանգակ-97, 2003, 288 էջ:

Գիրքը քովանդակում է հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հեղինակի 1994-2002 թթ. իր և Անջելեսի հայկական մամուլում լույս տեսած հոդվածներ, գրախոսություններ, թուրքերենից թարգմանություններ, զեկուցումներ, և ժամանակագրություններ, որոնք մեր լույս են սփռում Արդուլ Համիդյան բռնատիրության և երիտթուրքերի կառավարության կողմից դաժանորեն կազմակերպված արևմտահայերի զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների մասին:

Զգալի տեղ է հատկացված թուրք պատմագրության կողմից հայոց ցեղասպանության պատմության խեղաթուրումների մեղադատությանը:

Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցողների լայն շրջանների համար:

Փ 0503020913 2003 թ.
0003(01) 2003

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 99930-2-750-2

© «Զանգակ-97», 2003 թ.

© Փափագյան Ա., 2003 թ.

Այս գրքի հովանավորությունը ստանձնեցին՝

**ՏԵՐ ԵՎ ՏԻԿԻՆ ՓԻԵՌ ԵՎ ԱՍՊԵՏՈՒՀԻ
ՍԻՄՈՆՅԱՆՆԵՐԸ**

Իրենց քրոջ ամուսնու՝
ԵՂԻԱ ՀԱԼԵԲՅԱՆԻ
անմար հիշատակին:

Հեղինակը հայտնում է իր խորին
շնորհակալությունը
հարգարժան մեկենասներին

Եղիա Հալեքյանը ծնվել է 1927 թ. Սիրիայի Հալեք քաղաքում, Մեծ Եղեռնի արհավիրքներից փրկված մի աղքատ, բայց հայկականությամբ լցված համեստ և աշխատասեր ընտանիքում:

Զնայած ուսման հանդեպ իր ունեցած մեծ փափագին, ընտանեկան ծանր պայմանները թույլ չեն տվել շարունակելու այն և փոքր հասակից Եղիան լծվում է ոսկերչական արհեստին, իսկ այնուհետև մասնագիտանում երկաթագործության մեջ:

Ծակատագրական քերումով չի իրականանում Եղիա Հալեքյանի հայրենիք ներգաղթելու երազանքը և բախտի քմահաճությամբ, ավելի ճիշտ աշխատանքային ավելի լավ պայմաններ ստեղծելու միտումով, հաճախակի փոխադրվում է արաբական մի երկրից մյուսը, այդ թվում՝ Հորդանան, Սաուդյան Արաբիա և Լիբանան: Բայց ի վերջո Լիբանանի քաղաքական ծանր իրավիճակը ստիպում է նրան վերջնականապես տեղափոխվելու Լոս Անջելես:

Վախճանվել է 2001 թ. մարտի 2-ին:

ԵՂԻԱ ՀԱԼԵԲՅԱՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Լրացավ Հայոց Մեծ Եղեռնի 88-ամյա տարելիցը:

Այո՛, 88 մղձավանջային տարիներ անցան այդ ահավոր եղեռնային օրերից, երբ երիտթուրքերի կառավարության կիրառած ցեղասպան ֆադաֆականության հետևանքով, արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտանգի առջև:

1914-1918 թթ. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում երիտթուրքական «Իթթիհատ վեթերաֆֆի» («Միություն և Առաջադիմություն») կուսակցության կողմից դաժանորեն ծրագրված և կազմակերպված զանգվածային ջարդերին զոհ գնացին ավելի ֆան մեկուկես միլիոն անմեղ հայեր:

Դժբախտաբար անցել են 88 երկարաճիգ տարիներ, քայց դեռևս միջազգային չափանիշով չի ճանաչված և դատապարտված մարդկության դեմ ուղղված այդ ծանրագույն հանցագործությունը:

Անցած տարիների ընթացքում, թուրք պատմագրությունը չարամտորեն աղավաղել և մեղափոխել է իրականությունը, և այսօր էլ շարունակում է նույնը կատարվել թե՛ պատմաբանների և թե՛ պետական գործիչների կողմից: Այսպես.

Ֆրանսիայի Հանրապետության Խորհրդարանը հայոց ցեղասպանության փաստը ընդունելուց հետո

(Հունվար 18, 2001 թ.) Թուրքիան աշխուժացրեց իր անհիմն ֆարոգչությունները այն ուրանալու ասպարեզում և սկսեց էլ ավելի «գործնական» ֆայլեր կատարել հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու ուղղությամբ:

Առաջին հերթին, Թուրքիայի խորհրդարանին առընթեր ստեղծվեց գիտական մի խորհուրդ, իսկ Անկարայի, Ստամբուլի և էրզրումի մեջ հիմնվեցին հայկական հարցի ուսումնասիրության կենտրոններ:

«Հայկական հետազոտությունների» այդ հիմնարկներում ընդգրկվեցին թուրք պատմաբաններ, պաշտոնաթող դիվանագետներ և այլ մասնագետներ, որոնք զբաղվելու էին իբրև թե հայկական հարցին վերաբերող նշարտությունը համաշխարհային հանրությանը իրազեկ դարձնելու համար:

Հակահայ ֆարոգչական հիմնարկություններ ըստեղծվեցին նաև 2002 թվականին: Այսպես, մայիսի վերջերին, Թուրքիայի Ապահովության խորհրդի նախնականությամբ ստեղծվեց «Հայերի ցեղասպանության անհիմն պնդումների դեմ պայքարելու հանձնաժողով»: Այս հանձնաժողովի առաջին միջոցառումը եղավ այն, որ 2002-2003 թթ. հրատարակվող դասագրքերի մեջ զետեղվեն հայկական պնդումները հերքող տեղեկություններ: Հետագա միստերի ընթացքում որոշվեց կառուցել հատուկ թանգարան, ուր ցուցադրվելու են օսմանյան արխիվների փաստաթղթերը, որպեսզի ջրեն «այսպես կոչված հայոց ցեղասպանության պնդումները»:

2002 թ. օգոստոս ամսվա սկզբներին, Թուրքիայի Վանի նահանգում ստեղծվեց «Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայկական ջոկատների ջարդերին ենթարկվածների միություն» կազմակերպությունը: Այս կառույցի ստեղծման նպա-

տակը նույնպես «Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերող անհիմն պնդումներին դեմ պայքարելն էր»:

Այս միջոցառումներին զուգընթաց սկսեցին լույս տեսնել նաև հակահայ բովանդակությամբ գրքեր, որոնք նույնությամբ կրկնում են թուրքական պատմագրության 88 տարիների ընթացքում արտահայտած սխալ և անհիմն տեսակետները:

Մի խոսքով, Թուրքիան տևապես պայքար է մղում ֆողարկելու այդ ողորդական դեպքերը, աղավաղելու պատմական ճշմարտությունը և ընդհանրապես հերքելու հայերի ցեղասպանությունը ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում:

Թուրքական այս կեղծիքների և ուրացումների մասին մեր նկատառումները հետևյալն են.

— Առաջին, հայերի կոտորածը ո՛չ մահմեդական մոլեռանդության բռնկում էր եւ ո՛չ էլ միջցեղային թշնամության դրսևորում, այն կանխամտածված պետական ֆաղափականություն էր, որն իրականացրին «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարները:

Երկրորդ, խեղաթյուրելով իրականությունը թուրք պատմաբանները անտեսում են շատ կարևոր մի փաստարկ, որ հայությունը տեղահանվեց այնպիսի շրջաններից, գյուղերից և ֆաղափներից, որոնք շատ հեռու էին գտնվում ճակատամերձ գոտուց:

Երրորդ, իրականում արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը այս շրջանում ոչ թե ապստամբություն էր, այլ գոյության կռիվ: Հայերը գեներալի դիմեցին այն պահին, երբ կանգնեցին կոտորվելու վրտանգի առաջ: Տվյալ ժամանակ, յուրաքանչյուր հայի հիշողության մեջ թարմ էին, ոչ միայն արդուլիսմիդյան շրջանի Սասունի սարսափելի ջարդերը, այլև 1909 թվականի Ադամաշի հայության կոտորածները:

Զորքորդ, թուրք պատմաբանները մոռացութեան են տալիս, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբներին կառավարութիւնը զորակոչի ենթարկեց հայ երիտասարդներին թուրքական բանակում ծառայելու համար: Փաստերը վկայում են, որ հենց սկզբից հայ զինվորներին զինաթափեցին և ուղարկեցին տաժանակիր աշխատանքի և այնուհետև ենթարկեցին զանգվածային սպանութեան:

Հինգերորդ, զարմանալի է, որ թուրք պատմաբանները նույնիսկ անտեսում են իրենց մախորդների տվյալներն ու գնահատականները հայերի կոտորածի մասին: Թուրքական աղբյուրների շարքում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ կարևոր փաստագրական նյութեր կան հատկապես երիտթուրքերի 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դատավարության արձանագրություններում, որոնք լիովին հավաստի են և անվիճելի: Այս դատավարության նյութերը առ այսօր գաղտնի են պահված թուրք հասարակությունից: Ինչո՞ւ, որովհետև այնտեղ փաստարկներով ցույց է տրված իրականությունը: Դատավարության ընթացքում, արևմտահայության կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացույցները՝ ծածկագիր հեռագրերը, մամակները, հրամանները, ինչպես նաև ականատեսի վկայությունները լիովին բացահայտում են, որ կոտորածները կանխամտածված բնույթ են ունեցել, կազմակերպվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից և անմիջականորեն իրականացվել «Հատուկ կազմակերպության» (Թեշվիլաթ-ը Մահսուսե) բանտերից ազատած արյունարբու հրոսակներու կողմից:

Վեցերորդ, Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պատմական հմութիւն ունեցող հուշարձանները տարեց-

տարի քանդվում են և անհետանում: Թուրք պատմա-
բաններն ու պետական գործիչները պետք է լավ իմա-
նան, որ պատմա-մշակութային արժեքների ոչնչա-
ցումն էլ ցեղասպանություն է համարվում:

Յոթերորդ, միջազգային օրենքների համա-
ձայն, ցեղասպանության հետևանքով նվաճված հողա-
տարածքները չեն կարող որևէ երկրի օրինական մա-
սը կազմել: Այդպիսի հողատարածքը պատկանում է
այդ հողի վրա հազարամյակներից իվեր գոյատևած
բնիկ ժողովրդին: Տվյալ դեպքում՝ հայ ժողովրդին:

Եզրակացնելով նշեմք, որ 88 երկարածիգ տա-
րիներ անցան 20-րդ դարի սկզբին երիտթուրքների
կառավարության պարագլուխների կողմից մտահը-
դացված և գործադրված այդ ահավոր արարքից, բայց
պայքարը շարունակվում է:

Հայ ժողովուրդը տևապես պայքարել է և պայ-
քարելու է, որպեսզի միջազգային չափանիշով պաշ-
տոնապես ճանաչվի և դատապարտվի հայերի ցեղա-
սպանությունը և արդար հատուցում ստանա նրա հո-
ղային, արյան և նյութական պահանջատիրությունը:

Գիրքը նվիրվում է Մեծ Եղեռնի 88-րդ տարե-
լիցին:

Ա. ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԵՎ ՕՏԱՐ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆԸ ԳԵՐՄԱՆՈՒՀԻ ՄԵԾ ՀԱՅԱՍԵՐ՝ ԻԼԶԵ ՖՐԱՊԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թերթում եմ 1908-1909 թվականների «Ազդակ» շաբաթաթերթի առաջին տարվա հրատարակության հավաքածուն և թիվ երկուսում ուշադրությունս է գրավում արդուլիամիդյան շրջանի արևմտահայության հալածամեթոդների հետ առնչվող մի հոդված, որը պատկանում է դարասկզբի գերմանուհի գրող և հասարակական գործիչ՝ Իլզե Ֆրապանի գրչին։ Նշեմ, որ այն առաջաքանով հրատարակել է Ռուբեն Զարդարյանը, որոշ տեղեկություններ տալով գերմանուհի այդ մեծ հայասերի մասին։ Ի միջի այլոց հայ անվանի հրապարակախոս Ռուբեն Զարդարյանը (1874-1915), նույնպես զոհ գնաց Մեծ Եղեռնի ընթացքում, ախորի մանապարհին։

Այնուհանդերձ ուզում եմ գիտելիքներս ավելի խորացնել և ավելին իմանալ Իլզե Ֆրապանի կենսագրության և նրա գիտա-հասարակական գործունեության մասին։ Շտապ բացում եմ հայերեն հանրագի-

տաքանը, սակայն ոչ մի բան չեմ գտնում այնտեղ
նրա մասին: Ուստի նպատակահարմար եմ գտնում
որոշ կրճատումներով ընթերցողին ներկայացնել Ռու-
բեն Զարդարյանի գնահատանքի խոսքը իլգե Ֆրա-
պանի մասին և այնուհետև քերել հոդվածը մույմու-
թյամբ:

* * *

...Ուրկէ՛ ուր մայրական գորովը դէպի մեզ այս
կին գրողին, որ արդէն գերման գրականութեան կըցած է
տալ մօտաւորապէս երեսուն հատորի չափ արուեստի ու
գեղեցկութեան գործեր, — նորավէպ, վէպ, թատերգու-
թիւն:

Իլգէ Ֆրապան չէր կարող չի սքանչանալ փոքրաթիւ
ժողովուրդի մը աւելի փոքրաթիւ այն անձնուէրներու
վրայ՝ որ կ'երթային հսկայական ուժի մը դէմ, համաձայն,
հայաջինջ ու սասանեցնող բռնակալութեան մը աչքերուն
մէջ նայելով անվախօրէն, կ'երթային մահուան՝ գիտակից
անձնուրացութեամբ, կեանքի ստոյիկեան արհամարհան-
քով, լիայոյս, լիահաւատ:

Ժողովուրդ մը՝ որ իր մէջ շտեմարանած ունէր գա-
ղափարի ու մեծութեան այսքան բարոյական գօրութիւն,
ժողովուրդ մը՝ որ ընդունակ էր իր արիւննովը ողողելու
ամբողջ պետութիւն մը՝ Ադրիանապոլիսէն մինչեւ Սա-
սուն, Վանէն մինչեւ Զմիւռնիա, պիտի ապրէր եւ պէտք
էր որ ապրէր:

Ահա «Հայոց Հարցը» գրքոյկը՝ զոր տիկին Իլգէ
Ֆրապան կը գրէ յուզումով, ցասումով եւ բողոքի շուն-
չով եւ որ իր ատենին արձագանգ կը գտնէ ամբողջ եւ-
րոպական մամուլին մէջ:

Ահա երկրորդը՝ «Հայոց Հարցը եւ Յարիգմը», երկու
հակառակորդներ պատմական բեմին վրայ, մէկը գոհը:

միւսը դահիճ, առաջինը դէպի լոյսը ձգտող, երկրորդը գոհ այն խաւարէն՝ որով կը խեղդէ այդ լոյսը ինչպէս իր երկրին անսահման տափաստաններուն վրայ, նոյնպէս սահմանէն ասդին՝ հայկական լեռնաշղթաներուն մէջ:

Իլզէ Ֆրապան՝ չբաւականանալով հայ կեանքէն հիւսած իր վէպիկներով ու բազմաթիւ յօդուածներովը, չբաւականանալով իր գրչին հմայիչ կարողութեամբը՝ որ իր ազդեցութեան տակ պահած է միշտ գերման ընթերցող հասարակութեան ամէնէն էլիք դասակարգը, ուզած է, աւելի ընդարձակօրէն, աւելի գործնական ու անմիջական եղանակով մը ծառայելու համար Հայոց այդ հարցին՝ վազել մէկ քաղաքէն միւսը՝ բանախօսելու, բացատրելու, լուսաբանելու համար հեռաւոր Հայաստանի մէջ թաւալող մեծ ողբերգութեան դիւցազնական շարժաւիթներն ու նիւթը: Իբրեւ բանախօս՝ իր արի եւ ազնիւ ձայնը հնչած է Ժընեւի, Պեռնի, Յիւրիխի, Համպուրկի — իր ծննդավայրին —, Եէնայի եւ Լայբցիկի ամպիրոններէն՝ ի նպաստ հայ ժողովուրդին, ի նպաստ անոր ազատութեան եւ իրաւունքներուն:

ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ԻԼԶԷ ՖՐԱՊԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ

(ՆԱԽԱԿ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ)

Երբ որ ցնշուածն այս տեղ՝ աշխարհում
Դատ ու իրաւունք քնաւ չի գտնում,
Երբոր քոնուքեան լուծը գարշելի
Դառնում ստրկիմ անհանդուրժելի,
Նա իր ձեռքերը երկինք է մեկնում,
Եւ վստահօրէն այնտեղից խլում
Իր իրաւունքներն յաւիտեմական,

Որո՞նք երկնքի աստղերի նման
Անշարժ, անվախճան անհունին փառած՝
Մնում են այնտեղ յաւիտեան կայտւած.
Բնութեան մախնի վիճակն է հասնում,
Երբ մարդը մարդիմ ռոտխ է դառնում:
Երբ էլ ճար չունենմ, սրին ենմ դիմում,
Մենմ մեր հայրենի հողն ենմ պաշտպանում
Ընդդէմ մեզ ճնշող անարգ բռնութեան,
Պաշտպանում ենմ մեր կին ու երեխան:
(ՇԻԼԼԷՐ, «ՏԷԼ»)

Մեծարգոյ Պարոններ,

Քնած թէ արթուն ժամանակ հալածում է ինձ դըժ-
բախտ, բռնաբարուած, եւրոպական քրիստոնեայ ազգերից
անարգօրէն ու դաւաճանօրէն լքուած Հայաստանի արիւ-
նոտ ուրուականը: Հայերի կրած տառապանքները արտա-
յայտուում են ընդվզումի մի աղաղակով, օգնութեա՛ն ու
վրէժխնդրութեա՛ն մի միայնակ կոչումով եւ իմ բանա-
կանութիւնը չի ուզում հասկանալ, իմ սիրտը չի ուզում
հաւատալ, որ այդ զարհուրելի աղաղակը ոչ մի արձա-
գանգ չի գտնում իմ հայրենիքում, որ Գերմանիան այսօր
հանդիսանում է պաղ, անկենդան մի ապառաժ, որից չի
կարելի ակնկալել ոչ մի կարեկցութիւն դէպի տանջուող-
ները, ոչ մի հասկացողութիւն յուսահատ մաքառողների
համար, ոչ մի ոգեւորութիւն դիւցազնաբար նահատա-
կուողների դիմաց: Օգնութեան մասին խօսք անգամ չի
կարող լինել:

Այո՛, այսօրուան Գերմանիան տխուր մի աշխարհ է:
Վիլհելմ Բ.ի բարեկամութիւնը թուրք բռնապետութեան
հետ դառն պտուղներ է բերում մեզ: Մի ոճրագործ ան-
տարբերութիւն, մի թուլասիրտ անգաղափարականութիւն
է մտել մեր մէջ: Եւ սակայն երբեմն մեր ժողովուրդը
տոգորուած էր մարդկային ազատագրութեան մեծ գաղա-

փարներով եւ գերմանացի մի բանաստեղծ էր այն, որ ազատութեան վսեմ երգը հնչեցրեց, եւ որ բոցաշունչ խօսքերով երգեց «Վիլհելմ Տէլ»ը՝ վաւերական բոլոր ազգերի եւ բոլոր ժամանակների համար:

Հարկ կայ՝ մտաբերելու այսօր, որ մեր ազնուագոյն բանաստեղծի, Շիլլէրի ազատական դրաման, «Տէլ»ը, մի ժամանակ բոլորն ոգեւորութիւն ու մրցակցութիւն է յարուցել Գերմանիայում:

Հարկ կայ՝ անդրադառնալու այդ հանգամանքի վերայ, որպէսզի այս գծում ու ողորմելի ժամանակներում չխեղդուենք այն դառնութիւնից, որ զգում ենք հարազատ ազգակիցների դիմաց:

Մեծարգոյ պարոններ, թոյլ տուէք ինձ Շիլլէրի ոգին դուրս կանչել, որպէսզի նա — հակառակ այժմեան գերմանացիներին, որոնք ամենապարզ մարդկայնութեան խնդիրներում անգամ չեն համարձակոււմ իրենց ձայնը բարձրացնել, եթէ կառավարութիւնը արգելում է այդ — ասէ ձեզ, թէ ինչպէս մենք գերմանացիներս՝ Շիլլէրի մէջ մարմնացած մեր ազգային անհատականութեան շնորհիւ խորապէս կը կարեկցէինք ձեր տարաբախտ ժողովրդին, թէ ո՞րքան խանդադին մենք կը բաղձայինք Հայաստանի ասպտամբութիւնն ու ազատագրութիւնը, եթէ այսքան մանրացած չլինէինք այսօր մեր պարապմունքների շնորհիւ, չափազանց գժուձ, աւա՛ղ, մի ուրիշ ժողովրդի հերոսական շրջանը ըմբռնելու համար:

Այսօր իշխում է առեւտրականը, եւ մեր աշխարհը, որ ինքն իրեն քաղաքակիրթ է անուանում, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի հսկայական հնավաճառանոց: Ծախել ու շահել — այս է նրա համար միակ կարեւորագոյն բանը: Եւ անթիւ մնայուն զօրքերը կանգնած են միայն նրա համար, որ հովանաւորեն հարուստ վաճառականին, հայթայթեն նրան արտահանութեան համար նորանոր վայրեր:

Եւ անգոր հնչում է շուկայի այդ ժխորի մէջ միշտ

փառաբանուած եւ երբեք չլսուած ձայնը մարդկայնութեան, արդարութեան եւ ըմբոստացման:

Այդպէս է իրերի վիճակը պառաւ Եւրոպայում: Իսկ դուք, մինչեւ նախնական առասպելական ժամանակները հասնող ձեր ժողովուրդը, մեզ հետ համեմատած՝ արիւնով թարմ է, երիտասարդ: Դուք դեռ ունիք հերոսներ, դուք ունիք նահատակներ, որոնք շողշողում են աստղերի պէս մեծ ու պայծառ, ամենաարիւնոտ երկնակամարի տակ: Ամենահռելի խժուժութիւնների ներքոյ, աշխարհիս ամենատմարդի ճնշումների տակ՝ Հայաստանի մէջ ծնունդ են առել գործեր բիրլիական կշռի եւ մեծութեան: Ես ուսումնասիրել եմ հայոց տառապանքների ու նահատակութեան սոսկալի տեղեկագիրները եւ մինչդեռ իմ սիրտը արիւնոտուում էր հանդէպ հալածուածների ու մորթուածների ճակատագրին՝ ես միաժամանակ ցնցում էի հիացմունքից ու բերկրանքից: Մի հոյակապ դրամա էր ներկայանում իմ առջեւ: Մի կողմից՝ արիւնռուշտ, անասնական ամբարտաւանութիւն ու մոլեռանդ բարբարոսութիւն, միւս կողմից անձնուրաց զոհողութիւն, երկաթէ դիմացկունութիւն մի յառաջդիմական բարձր քաղաքականութեան ձգտող մեծապէս օժտուած ազգութեան:

Ես տեսել եմ հայ հերոսների ու նահատակների պատկերները — հերոսներ որոնք չէին խոնարհոււմ, չէին անձնատուր լինում, որոնց չէր սարսափեցնում ո՛չ մոլեռանդութիւնը եւ ո՛չ ալ վայրագութիւնը, եւ որոնց փառահեղ կեանքն ու պանծալի նահատակումը վկայ են մի անընկճելի, ինքնակայ ժողովրդային ուժի, վկայ են հայկական ցեղի անջնջելիութեան: Պատկերներ ֆիզիքական ուժի ու արիութեան, եւ պատկերներ՝ ընտիր գեղեցկութեան՝ — այդ երիտասարդները դանգրաւոր մօրութներով, սուր եւ ցայտուն դիմագծերով, լի վճռականութեամբ եւ խտացած կամեցողութեամբ, — այդ պատանիները, գրեթէ տակաւին մանուկներ՝ խոշոր, նրբագեղ, կեանք ու ուժի կայծակող

աչքերով... մի ճշմարիտ հերոսացանք...

Հապա հայ կիները, այդ քաջարի, մեր եւրոպուհի-
ներից միանգամայն տարբեր՝ շնորհալի սերունդը: Նրանք
չէ՞ն որ կատարել են գործեր, որոնց պատմելու միջոցին
սրտեր են բաբախում: Ոչ մի բանաստեղծ չէր կարող յղա-
նալ աւելի զօրեղ մի բան, քան վրէժխնդրութեան այն
գործը որ կատարեց մանկահասակ, աներկիւղ Յսթերը, սե-
փական ձեռքով դաշունազարկ անելով իր պատիւը բռ-
նաբարող քրդական պետ՝ Շէրիֆ աղային: Յաւերժական
փառք նրա անուան ու յիշատակին: Յաւերժական փառք,
նաեւ այն հայ կիներուն, որոնք խիզախեցին քանդել Սա-
սունի լեռնավայրում կառուցուած զօրանոցները, ճիշդ
այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ, շուէյցարական գիւղացի-
ները փլատակեցին Յուինդ-Ուրի ամուր դղեակը, որ թըշ-
նամին կանգնեցրել էր Ուրի կանտոնում՝ երկիրն անպա-
տիժ կերպով ստրկացնելու եւ թալանելու համար:

Որ այստեղ կանացի ձեռքեր են կատարել աւերումի
այդ գործը — դա աւելի եւս բարձրացնում է նրա ար-
ժէքն ու նշանակութիւնը:

Բայց փառքի փայլը ճառագայթում է նաեւ այն
հայ կանանց վրայ, որոնք յուսահատութիւնից մահ էին
փնտռում, որոնք ձեռք՝ ձեռքի տուած, շարան՝ շարան
նետում էին Եփրատի ալիքները՝ իրենց սեփական մահով
մեռնելու համար եւ ոչ այն մահով, որ պատրաստում էր
անողորմ, տմարդի թշնամին: Այդ նահատակութեան հա-
մար եւս Շիլլէրի «Տէլ»ը տալիս է մի սրտաշարժ նմանու-
թիւն: Այնտեղ խօսում է շուէյցարական գիւղացի Շտա-
ուֆախէրը իր ամուսնու՝ քաջ ու խելացի Գետրուդի հետ,
որը յորդորում է նրան դէպ ի դիմադրութիւն, ապստամ-
բութիւն: Շտաուֆախէր տատանւում է — սիրում է նա իր
ամուսնուն: Նա ասում է:

— Մենք տղամարդիկս կարող ենք մեռնել արիաբար
կռուելով, ի՞նչ կը լինի, սակայն, ձեր ճակատագիրը:

Եւ Գետրուդ աներկիւղ պատասխանում է նրան.

— Ամենաթոյլ էակի առջեւ բաց է մնում վերջին ճանապարհը, եւ մի թուիչք այս կամուրջի բարձրութիւնից կ'ազատէ ինձ:

Այստեղ՝ Շուէյցարիան 1308ի, այնտեղ՝ Հայաստանը մեր ժամանակների, եւ սակայն մէկ է ճակատագիրը, մէկ է զգալու եւ գործելու եղանակը:

Եւ մինչ իմ սիրտը կսկծում է այդքան ազնիւ, ոչընչացուած կեանքերի, այդքան հպարտ, թափուած արիւնի դիմաց՝ մի սփոփիչ միտք է փայլատակում իմ գլխում, հաստատուն մի յոյս՝ որ հայ ազգի վիճակը յուսահատական չէ, որ անկարելի է յուսահատուել մի ազգի ճակատագրից որը ընդունակ է արտագրել այդպիսի դէմքեր:

...Հայերը իրենց սքանչելի մտաւոր յատկութիւններով եւ հազարաւոր տարիների ընթացքում հաստատուած ճկունութեամբ՝ մի ժողովուրդ են, որին պատկանում է ապագան Փոքր Ասիայում:

Այդպէս լինելու է: Այդպէս պէտք է լինի: Եթէ ուրիշները թնդանօթներ ունեն, հայերը ունեն ուղեղներ, իսկ պատմութիւնը կազմում է ոչ թէ թնդանօթներով, այլ ուղեղներով: Իւրաքանչիւր մի քար զէնք է դառնում, հենց որ մի ժողովուրդ ապստամբում է հարստահարիչներին ոչնչացնելու համար:(1)

ԻԼԶԷ ՖՐԱՊԱՆ

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԲԱՆ Հ.Ա. ԳԻՖՈՆՍԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1915-23 թթ. հայերի ցեղասպանության վերաբերող նյութերի շարքում խիստ կարևոր են տվյալ ժամանակվա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների քաղաքական և դիվանագիտական գործիչների, պատմաբանների, հրապարակախոսների, զանազան բնագավառի գործիչների հայտնած հավաստի տեղեկությունները, որոնք շարադրված են ակադեմիկոսների վկայությունների հիման վրա: Դրանց թվում են 1913-1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան՝ Հենրի Մորգենթաուն, հայտնի քաղաքական գործիչներ եւ պատմաբաններ՝ էդվարդ Ս. Լիդելլը, Բերնոն, Հենրի Հարիսոն Ռիգսը, Ադա Չեմբերսը և շատ ուրիշներ:

Փաստագրական նյութերով հրատարակված խիստ կարևոր են նաև պատմաբան և հրապարակախոս Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի (1880-1934) վկայությունները: Նա 1908-1913 թթ. եղել է Թուրքիայում, որպես New York Herald ամերիկյան թերթի թղթակից, ինչպես նաև դասավանդել է Տարսոնի ամերիկյան քոլեճում: Թուրքիայում գտնվելու տարիներին, Դոկտ. Գիբոնսը բազմիցս ականատես է եղել սուլթանական և երիտթուրքական իշխանությունների կազմակերպած հայերի ջարդերին: Նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ հրապարակախոսական հոդվածներ և ուսումնասիրություններ:

1915 թ. սկզբին (The Blackest page of Modern His-

tory, New York-London) «Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը» խորագրով անգլերեն լույս տեսած նրա գիրքը հայոց Մեծ Եղեռնի մասին, անմիջապես թարգմանվեց և հրատարակվեց ռուսերեն (Սան Պետերբուրգ) և հայերեն՝ (Նյու Յորք) լեզուներով։ Նրա կարևոր աշխատություններից կարելի է հիշատակել նույնպես անգլերեն հրատարակված «Օսմանյան կայսրության կազմավորումը» ստվարածավալ աշխատությունը, որը թարգմանվել և հրատարակվել է նաև օսմաներեն, արաբատառ թուրքերենով։¹

«Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը» գրքում դուրս գիբոնսը հիմնականում խոսում է 1915 թ. տեղի ունեցած հայերի տեղահանության և կոտորածների մասին։ Այսուհանդերձ, որպես ականատես նա կանգ է առել նաև Ադանայի 1909 թվականին տեղի ունեցած հայերի կոտորածների ողբերգական դեպքերի շուրջ։

Այս գիրքը բաղկացած է ներածությունից, 4 գլուխներից և եզրակացությունից։

ԳԼՈՒԽ Ա.

Այստեղ խոսում է 1915 թ. երիտթուրքերի գործադրած հայերի բռնի տեղահանության և կոտորածների մասին, այն բնութագրելով որպես հետևողական և խրնամքով պատրաստված մի ծրագիր բնաջնջելու համար հայ ազգը Օսմանյան կայսրությունում։ Գիբոնսը վկայում է. «Վեց ամսվա ընթացքում սպանվել է մեկ միլիոն հայ։ Զորքերի քանակը և նրանց ջարդելու միջոցներն անօրինակ են նորագույն պատմության մեջ»։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հայերը երբեք չեն սպառնացել թուրքիայի անվտանգությանը։ Ապստամբության վարկածը ուղղակի պատրվակ էր հայերին տեղահանելու և կոտորելու համար։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Դարերի ընթացքում հայերը խիստ կարևոր դեր են խաղացել Օսմանյան կայսրության բարօրության և բարգաւաճման խնդրում: Ապացուցված է, որ քրիստոնյան և մահմեդականը կարող են ապրել խաղաղ և համերաշխ թուրքիայում:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Գերմանական կառավարությունը կարող էր արգիլել երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը, բայց այն որոշել էր ոչ մի միջոց չձեռնարկել: Լուրջ փաստեր կան հավատալու, որ գերմանական կառավարությունը, եթե չէ քաջալերած, ապահովաբար ծափողունած է հայերի անհետացումը Փոքր Ասիայից, որպեսզի Գերմանիայի քաղաքական և տնտեսական ծրագիրը դյուրությամբ գործադրվի Օսմանյան կայսրությունում:

Հերբերտ Գիբոնսը հետազայում, 1921 թ. հրապարակած իր հրապարակախոսային հոդվածներում մեղադրեց և դատապարտեց նաև Ֆրանսայի թուրքամետ քաղաքականությունը Կիլիկիան թուրքերին հանձնելու կապակցությամբ: Այդ նենգ քաղաքականությունը նյութական և մարդկային նոր զոհերի պատճառ դարձավ: Կենդանի մնացած կիլիկահայերը պարտադրաբար հեռացան իրենց հարազատ բնակավայրերից և քչվեցին աշխարհի չորս կողմերը:

Այս գրքի հայերեն հրատարակության առթիվ առաջաբան է գրել Դոկտ. Յ. Թիրեաքյանը (Օգոստոս 1, 1916), ուր ըստ արժանվոյն բարձր է գնահատել Գիբոնսի գիրքը, ինչպես նաև հայերեն թարգմանությունը կատարած երկու հայ երիտասարդ ուսանողներին՝ Ա. Սաղաթելյանին և Ե. Մօրլյանին:

Հարկ է նշել, որ հայերեն մի այլ թարգմանություն լույս է տեսել նաև 1917 թ. Թիֆլիսում, Ա. Թոփչյանի

Թարգմանությամբ:

Ստորև Գիբոնսի վերոհիշյալ գրքից որոշ կրճատումներով ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում 1915 թ. Հայոց Ցեղասպանության վերաբերող Ա. գլխի նյութերը:

* * *

...1915 Ապրիլին, Պոլսէն հրամաններ ղրկուեցան Փոքր Ասիոյ տեղական իշխանութիւններուն, ի գործ դնել կարելի եւ յարմար ամէն միջոց, կանխաւ անդամալուծելու հայերու կողմէ փորձուելիք ապստամբական որեւէ ձեռնարկ:

Տեղական իշխանութեանց շեշտուած էր թէ՛ հայեր կայսրութեան ապահովութեան ծայրայեղ վտանգ կը սպառնային, եւ ազգային պաշտպանութիւնը կը պահանջէր **ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆՕՐԷՆ** կանխազգուշական խստութիւն, հայերը անվնաս դարձնելու:

Կարգ մը վայրերու տեղական իշխանութիւններ պատասխանեցին թէ՛ իրենք նշմարած չէին ո՛րեւէ կասկածելի գործունէութիւն հայերու կողմէ, եւ յիշեցուցին կառավարութեան, թէ հայերը ո՛չ մէկ վնաս կրնային հասցնել, քանի որ զէնք չէին կրեր, եւ արդէն ամենէն կորովի արական տարրը բանակին մէջ կը գտնուէր: Կան թուրքեր, որոնք ամօթի եւ զթութեան տեսակ մը զգացում ունին: Բայց թուրք պաշտօնեաներուն մեծագոյն մասը՝ պատրաստակամ եւ եռանդազին՝ Պոլսէն եկած թելադրութիւնը կատարեց: Անսաստողներ փոխուեցան:

Եւ հայկական ջարդերու նոր թուական մը սկսաւ...:

Նախ այս ձեռնարկը կարելի ամենաքիչ դժուարութիւններով գործադրելու համար, դեռեւս քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ մնացած հայ բնակչութեան ուժեղ տը-

ղամարդիկը ազդարարութիւն ստացան հաւաքուիլ յարմարագոյն վայր մը, ընդհանրապէս քաղաքէն դուրս: Ժանտարմներ եւ ոստիկաններ այս հրամանին գործադրութեան խստիւ հսկեցին: Ոչ ոք աչքէ վրիպեցաւ: Զանոնք ժողովելէ վերջ, բոլորն ալ սուրէ անցուցին: Գործադրութեան այս մեթոտը հնարաւոր էր փոքր տեղերու մէջ, առհասարակ: Մեծ քաղաքներու մէջ սակայն, Պոլսոյ հրամանները, այսքան ճիշդ ու արագ կերպով կատարելը կարելի չէր միշտ: Հայ երեւելիներ, փողոցներու վրայ կամ իրենց տուններուն մէջ, սպաննուեցան: Ներքին քաղաքներու այրեր «ուրիշ քաղաք» ղրկուեցան: Քանի մը ժամէն վերադարձան պահապանները՝ առանց իրենց բանտարկեալներուն...: Մովեզերեայ քաղաքներու հայեր նաւակներով «ուրիշ նաւահանգիստ» մը տարուեցան: Նաւակները զարմանալիօրէն շուտ վերադարձան՝ պարպուած իրենց ճամբորդներէն:

Յետոյ, որպէսզի երկաթուղիի ճամբաներու շինութեան համար գործածուող հայ զինուորներ կարող չըլլան որեւէ հաւանական դժուարութիւն յարուցանել՝ կ'աշխատեցուէին իրարու մղոններով հեռու կէտերու վրայ, 300-էն 500 հոգի պարունակող խմբակներու բաժնուած: Թուրք կանոնաւոր բանակի զօրագունդեր ղրկուեցան շուտով «հայ յեղափոխութիւնը նուաճելու»: Յանկարծակի յարձակում կրեցին բանուորական այդ փոքրիկ խմբակները, որոնք չարաչար կ'աշխատէին թիւերով, լծակներով եւ փետառներով: Այս «ապստամբներ»ը ծակծկուեցան զնդակներով՝ գիտնալէ առաջ թէ ի՞նչ կը պատահէր...: Մէկ քանին, որ յաջողեցան փախչիլ՝ հետապնդուեցան հեծեալներէ կամ թրատուեցան...:

Մայիսէն մինչեւ Օգոստոս՝ Օսմանեան կառավարութիւնը մեթոտիկ կերպով հետապնդեց ծրագիր մը՝ աւելի դժոխային քան յոռեգոյն ջարդը: Փոքր Ասիոյ իւրաքանչիւր նահանգ հեռագրուեցաւ՝ բովանդակ հայութիւնը

Միջագետք տեղահան ընել: Հրամանը որո՛շ էր եւ մանրամասն: Մոռացութեան մատնուելու չափ աննշակ գիւղակ մը չկար: Մոռնետիկներ ազդարարեցին, թէ ամէն հայ, այսինչ որոշ ատենին, պէտք է պատրաստ ըլլայ մեկնելու անծանօթ վայր մը: Ծերեր, հիւանդներ եւ յղի կիներ բացառութիւն չէին կազմեր: Միայն հարուստ վաճառականներ, դրամատէրներ եւ գեղադէմ կիներ արտօնուած էին ազատ մնալ՝ մահմետական կրօնքը ընդունելու պայմանաւ: Սակայն — յաւիտենական յարգա՛նք իրենց — հաստ հաստ անձեր միայն օգտուեցան փախուստի այս միջոցէն: Երկու օրէն մինչեւ վեց ժամ տրուած էր պատրաստութեան համար: Տնական առարկաներ, անասուն կամ աւելորդ զգեստ արգիլուած էր տանիլ: Անկողինի կազմած եւ կերակուրի պաշար՝ ուժը ներածին չափ կարելի էր վերցնել, ուսին վրայ դրած: Եւ պիտի քաշէին հետիոտն՝ կիզիչ արեւին տակ, անջրգի ձորերէն եւ ձիւնապատ լեռներու կիրճերէն: Ու հարկ էր տոկա՛լ ճամբորդութեան մը՝ երեքէն մինչեւ ութ շաբաթ...:

Տեղահանութեան հրամանը տակաւին չստացուած քրիստոնեայ գիւղերէ անցնելու պարագային, կարաւանը արտօնուած չէր ընդունիլ կերակուր եւ կամ որեւէ հոգածութիւն: Ծերեր, հիւանդներ եւ փոքր մանուկներ ինկա՛ն ճամբաներուն եզերքը, անգամ մըն ալ չելլելու պայմանաւ...: Երկունքի մէջ եղող կիներ սուիններով եւ խարազաններով առաջ կը քշուէին, մինչեւ որ մահը ազատէր գիրենք: Սիրուն աղջիկներ կը խլուէին հարեմներուն համար, կամ, պահապաններու կողմէ՝ կը բռնաբարուէին ամէն օր՝ սպասելով մահուան, իբր գլխառատ ազատարարի: Անոնք որ կրնային, անձնասպան եղան: Մայրեր, խելագար՝ գետը նետեցին իրենց զաւակները, անոնց տառապանքին վերջ տալու: Անօթութիւն, ծարաւ, լքում եւ ամօթ հարիւր հազարներով կիներ մահուան գիրկը տարին:

Նախ օրէ օր, յետոյ ժամ առ ժամ նօսրացաւ խղճալի կարաւանը: Ամէն ոք յուսահատ միայն մահուան փափաքեցաւ, քանզի հնա՞ր է որ յոյսը ապրի ճամբորդութեան մը մէջ որ վախճան չունի: Նոյնիսկ ամենէն զօրաւորին քով ուժ մնալ կարելի՞ է: Դժոխք առաջնորդող այս ճամբէն, աջ կամ ձախ խոտորողներ, հրացանազարկ կամ սուինահար եղան: Անոնք որ փախչելով, յաջողեցան ազատուիլ պահապաններու ձեռքէն, քիւրտերէն եւ հեծեալ գիւղացիներէ հետապինդ՝ գետին փռուեցա՛ն....

Ու երիտասարդ թուրքեր դեռ կը շարունակեն որոճալ հայ յեղափոխութիւնը հո՛ն, Փոքր Ասիոյ մէջ:

Վերի պարբերութիւնը հազիւ աւարտած էի, երբ տունս եկաւ անգլիացի կին մը, զոր տարիներէ ի վեր կը ճանչնամ: Ան մէկ ամիս առաջ թողած է Ատանան: Իր պատմութիւնը յարեւնման է ուրիշներու պատմածին: Ես ունիմ նոյնօրինակ փաստեր՝ ամերիկեան, անգլիական, գերմանական, զուիցբերիական ականատասներէ, որոնց վկայութիւնները զիրար կը հաստատեն:

Անգլիուհին ինծի այսպէս պատմեց. —

«Տեղահանութիւնը տակաւին կը շարունակուի: Ներքին նահանգներէն սկսած մինչեւ Պաղտատի երկաթուղիի երկայնքին՝ անցնելով Ատանայի մէջէն՝ անոնք կը զրկուին դէպի մահուա՛ն ուղեւորութիւն: Երկաթուղին, ամէնուր որ գոյութիւն ունի, բնաջնջումի գործը փութացընելու կը ծառայէ՝ աւելի արագ քան այդ վայրերը, ուր կարաւանները կը յառաջանան ոտքով: Ա՛հ, երանի՛ թէ միայն Զարդէին լմնցնէին, ինչպէս համիտեան օրերուն: Ատանայի երկաթուղիի կայարանէն դիտելի հայ կիներ, որոնք, մանկիկները թեւերնուն վրայ բարձրացուցած, «ջո՛ւր» կը խնդրէին: Հացի ախորժակ չէր մնացած այլեւս անոնց մէջ: «Միայն ջո՛ւր, պո՛ւտ մը ջո՛ւր» կ'աղերսէին... Զրհան մը կար: Ծունկի եկած՝ խնդրեցի պահապանէն թոյլատրել ինծի կաթիլ մը ջուր տալ: Կառախումբը

շարժեցա՛ւ իսկոյն: Եւ վերջին լսածս կորուսեալներու աղիողորմ հառաչն էր...: Ասիկա մէկ անգամ չէ պատահած: Գրեթէ ամէն օր նոյն երեւոյթը կը կրկնուէր: Լորտ Պրայս, 800,000 զոհե՞ր կ'ենթադրէ: Լա՛ւ, այժմ թիւը մէկ միլիոնի հասած ըլլալու է: Կրնա՞ք երեւակայել մարդկային արարածներ, որ նոյնիսկ վայրենի անասունները այսպիսի մահով մը մահացնեն...»:

Բայց Ուաշինկթընի թուրք դեսպանը տակաւին կը յայտարարէ թէ, այս պատմութիւնները «չինծու» են եւ թէ «կիներ եւ պղտիկներ չեն սպաննուած...»: (Տե՛ս էջ 16-37)²

ՄԻ ՀԱՏՎԱԾ ՅՈՀԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՍԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայոց Յեղասպանությանը վերաբերող փաստագրական վավերագրերի և ուսումնասիրությունների շարքում խիստ կարևոր նշանակություն ունեն տվյալ ժամանակվա գերմանացի գործիչների հաղորդած տեղեկությունները, ուր հավաստի փաստերով աշխարհին են ներկայացված 1915 թ. ծանրագույն ողբերգությունն պատասխանատուները:

Նրանց թվում իր առանձնահատուկ տեղն ունի գերմանացի արևելագետ, հոգևոր և հասարակական անխոնջ գործիչ Յոհաննես Լեփսիուսը (1858-1926):

Դեռևս արդուհամիդյան բռնատիրություն չընդունում, Սասունում և այլուր տեղի ունեցած հայերի կոտորածների մասին նա բազմաթիվ փաստեր է հավաքել և 1896 թ. հրատարակել «Հայաստանն ու Եվրոպան» վավերագրական գիրքը¹: Իսկ Մեծ Եղեռնի ողբերգական դեպքերի մասին Լեփսիուսը 1919 թ. հրատարակեց փաստաթղթերի մեծարժեք մի ժողովածու՝ «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թթ.» խորագրով²: Այս ժողովածուի մեջ ընդգրկված նյութերը, այդ թվում Գերմանիայի և Թուրքիայի դեսպանների, հյուպատոսների ու այլ պաշտոնական անձանց գաղտնի զեկուցագրերը, ականատեսների վկայությունները անհերքելիորեն հաստատում են որ երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի բռնի տեղա-

հանուլթյունն ու կոտորածները նպատակ ունեին ոչ ըն-
չացնել հայ ժողովրդին և այդ հանցագործության մեջ իր
առյուծի բաժինն ունեւր նաև Գերմանիան:

Յ. Լեփսիուսի ծավալած հայանպաստ գործունեու-
թյան ասպարեզում կարևոր տեղ է գրավում նաև Սողո-
մոն Թեհլիրյանի դատավարության ընթացքում ներդրած
ջանքերն ու հատկապես ճշմարտության բացահայտմանը
նվիրված նրա անկողմնակալ ելույթը:

Հայտնի է, որ 1921 թ. հունիսի 2-3ը Բեռլինի նա-
հանգային Երրորդ դատարանում տեղի ունեցավ հայ ժո-
ղովրդի Յեղասպանության գլխավոր հանցագործներից
մեկի՝ Թալեաթ փաշայի սպանության համար ամբաստան-
ված, ուսանող Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարությունը:

Դատավարության վերջում, մեղադրյալ Սողոմոն
Թեհլիրյանը լիովին արդարացվեց և ազատ արձակվեց
դատարանի հետևյալ որոշման հիման վրա.

«Հանցավոր է ամբաստանյալ Սողոմոն Թեհլիրյանը
1921-ի մարտ 15-ին, Շարլոտտենբուրգի մէջ դիտավորյալ
կերպով մարդ մը, Թալեաթ փաշան սպաննած ըլլալուն
համար: Ո'Չ»:³

Երկու օր տեւած այս դատավարության նիստերին,
որպես վկա մասնակցում էր նաև Յոհաննես Լեփսիուսը:
Նրա ընդարձակ ելույթը խիստ բովանդակալից էր, ան-
կողմնակալ և ճշմարտացի, հիմնված փաստաբանական
նյութերի հիման վրա:

Ստորև բերում ենք մի հատված այդ վկայությու-
նից, ուր լիովին ապացուցվում է երիտթուրքերի գործա-
դրած ջարդարարական քաղաքականությունը հայ ժողո-
վրդի նկատմամբ: Միմիայն մի ճշտում պիտի կատարենք
Յ. Լեփսիուսի նշած հայերի թվաքանակի մասին:

Բնականաբար Յ. Լեփսիուսը ճիշտ է նկատել, որ
«բացարձակ ստույգ ազգահամար չկա Թուրքիո նման
երկրի մը մեջ»: Բանն այն է, որ Աբդուլ Համիդի

բռնատիրության շրջանում և հետո, երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային շահարկման առարկա, թուրք պետական գործիչները, այդ թվում և պատմաբանները, բարենորոգումների անհրաժեշտությունը ավելորդ համարելու միտումով, դիտավորյալ սկսեցին ամեն ջանք թափել նվազեցնել հայերի թվաքանակը Օսմանյան կայսրությունում: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հաշվառման ընթացքում բազմաթիվ հայկական գյուղերի բնակչությունը դուրս է մնացել գրանցումից: Հայ և օտարազգի պատմաբանների ու մասնագետների տվյալները այս խնդրում բերել են այն եզրակացության, որ նախապատերազմական շրջանում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը Օսմանյան կայսրությունում եղել է 2.5 միլիոն մարդ: Իսկ զոհված հայերի թվաքանակի մասին խոսելիս մատնանշվում է, որ Մեծ եղեռնի ընթացքում նահատակվել են ավելի քան 1.5 միլիոն հայեր⁴:

* * *

«Ընդհանուր տեղահանութիւնը որոշեց Երիտասարդ թուրքերու կոմիտէն. թալէաթ փաշան, իբրեւ ներքին գործոց նախարար, (միւս կողմանէ նաեւ ինվէր փաշա իբրեւ պատերազմական նախարար) հրամայեց եւ օգնութեամբ Երիտասարդ թուրքերու կոմիտէի կազմակերպութեան ի գլուխ հանուեցաւ: Տեղահանութիւնը, ընդհանուր աքսորը, որ արդէն 1915 Ապրիլին որոշուած էր, կը յարէր թուրքիոյ ամբողջ հայ ժողովրդեան, քիչ բացառութեամբ, զոր դեռ պիտի յիշեմ: Թուրքիոյ բնակչութեան մէջ կար՝ պատերազմէն առաջ՝ 1,850,000 հայ: Բացարձակ ստոյգ մարդահամար չկայ բնականաբար թուրքիոյ նման երկրի մը մէջ: Յիշեալ թիւը կը ստանանք եղած վիճակագրական ատաղձէն, որ կը համաձայնի հայ

Պատրիարքարանի ազգահամարին: Հայ բնակչութիւնը սփռուած պատերազմէն առաջ եւրոպական Թուրքիոյ (Կ. Պոլիս, Ադրիանապոլ, Ռոստոսթօ) եւ ասիական Թուրքիոյ վրայ (Անատոլու, Կիլիկիա, Հիւսիս. Ասորիք, Միջագետք):

Հայոց մեծագոյն մասը կ'ապրէր արեւելեան Անատոլու, Հայկական Լեռնաշղթային վրայ, ազգին հին հայրենեաց, վեց վիլայէթներու մէջ. Կարին, Վան, Բաղէշ, Տիարպեքիր, Սեբաստիա եւ Խարբերդ: Արեւմտեան Անատոլու, Կ. Պոլսոյ դիմաց, Մարմարայի հարաւային եզերքը կը կազմեն բնակչութեան մէկ զօրաւոր բեկորը: Հարաւային Անատոլուի մէջ Կիլիկիա՝ (Տաւրոսի տափաստանով եւ Ադեքսանդրիոյ ծովախորշին շուրջ գտնուող սահմանակից Հիւսիսային ասորական երկիրներով) մէկ մասն էր հայկական հին հայրենիքին:

Անատոլուի ամբողջ հայ բնակչութիւնը բարձրագոյն հրամանով տեղահանուեցաւ դէպի Հիւսիսային եւ արեւելեան եզրը Միջագետքի անապատին, Տէր էլ Զօր՝ Ռակկա, Մեսկէնէ, Ռաս Իւլ Այն, մինչեւ Մոսուլ:

Մերձաւորապէս, 1,400,000 հայեր տեղահան եղած են: Ի՞նչ կը նշանակէ այս աքսորը:

Թալէաթի կողմէ ստորագրուած հրամանագրի մը մէջ սա խօսքը կը գտնուի. «Աքսորավայրն է՝ Ունչու-թիւն»: Համաձայն այս հրամանագրին, հոն տարուեցաւ արեւելեան Անատոլուի նահանգներէն դէպի հարաւ տեղահան եղող ամբողջ բնակչութենէն միայն 10 առ հարիւրը աքսորավայր հասան. մնացած 90 առ հարիւրը ճամբան արդէն սպաննուեցան, բացի ոստիկաններէն վաճառուած եւ քիւրտերէն առեւանգուած կիներէն ու աղջիկներէն, մնացածն անօթութենէ եւ ուժասպառութենէ մեռան: Այն հայերէն, որոնք արեւմտեան Անատոլուէ, Կիլիկիայէ եւ Հիւսիսային Ասորիքէ անապատի եզրը քշուեցան, հաւաքատեղիներու մէջ հետզհետէ հարիւր հազարաւոր մարդկանց նկատելի բազմութիւն մը հաւաքուեցաւ:

Ասոնք յետոյ մեծ մասամբ, սխտեմաթիկ սովով ու պարբերական ջարդերով ոչնչացան: Երբ հաւաքատեղիները նոր խումբերով կը լեցուէին, այնպէս որ մարդկանց ալ տեղ չէր մնար, գունդ առ գունդ անապատ կը տարուէին եւ հոն կը մորթուէին: Թուրքեր յայտնած են, թէ անգլիացւոց օրինակով՝ հանդէպ Բուրերու հարաւ Ափրիկէի մէջ, իրենք հաւաքատեղիներու գաղափարին եկած են: Պաշտօնապէս կը յայտարարուէր, թէ աքսորները նախագգուչական կարգադրութիւններու կը ծառայեն, անհատապէս սակայն հեղինակաւոր անձեր բոլորովին յայտնի կերպով կը ծանուցանէին, որ հայ ազգը ոչնչացնել էր նպատակը:

Ըսածս կը հետեւի նաեւ այն վաւերացութեան, որոնք Կայսերական Դեսպանութեան եւ արտաքին գործոց նախարարութեան արձանագրութիւններէն հրատարակեցի, մանաւանդ գերման հիւպատոսներու եւ Կ. Պոլսոյ գերման դեսպաններու զեկոյցները⁵:

ՄԱՐԴԻԿ, ՈՐ ՊԵՏՔ ԶԷ ՄՈՌԱՅՎԵՆ ՓՈԼ ԴԵՇԱՆԵԼ

2001 թ. հունվարի 30-ին, Ֆրանսիայի նախագահ՝ Ժաք Շիրաքը և վարչապետ Լիոնել Ժոսփենը վավերացրին Խորհրդարանի և Մերակույտի կողմից որդեգրված՝ «Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915-ի հայերի ցեղասպանությունը» օրենքի ուժ ստացած բանաձևը:

Երկար սպասված այս մարդասիրական արդարացի որոշման կապակցությամբ, այսօր մեկ անգամ ևս խորը երախտագիտություն պիտի հիշենք Ֆրանսիայի առաջադեմ պատմաբաններին, քաղաքական եւ հասարակական գործիչների անունները, որոնք 1915 թ. Մեծ Եղեռնի ողբերգության առաջին օրվանից ցատումով մեղադրեցին և դատապարտեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվող այդ մեծ աղետը և ամեն ջանք գործադրեցին կանխելու այն:

Ահա նրանցից մի քանիսի անունները: Վիքթոր Հյուկո, Անատոլ Ֆրանս, Անթուան Մեյե, Ժաք դը Մորգան, Հանրի Բարբի, Ռենե Պիևո, Լուի Արագոն, Էմիլ Դոմերկ և ուրիշներ:

Այնուհանդերձ կան և եղել են այնպիսիները, որոնց անունները մնացել են ստվերում, կամ մենք քիչ ենք խոսել և նվազ քարոզչական աշխատանք տարել նրանց հայանպաստ գործունեություն շուրջ: Այդ տեսանկյունից, իմ այս հոդվածը նվիրվում է 20-րդ դարասկիզբի Ֆրան-

սիացի գիտնական և պետական գործիչ՝ Փոլ Դեշանելին:

Նա եղել է Ֆրանսիայի Ակադեմիայի անդամ և վարել է նաև Ֆրանսիայի Ազգային Ժողովի նախագահի բարձր պաշտոնը:

Մեծ Եղեռնի օրերին, Փոլ Դեշանելը Ֆրանսիացի մյուս գործիչների նման դատապարտել է հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվող երիտթուրքերի ոճրագործ արարքները:

Այս առումով ցայտուն օրինակ է Հանրի Բարբիի «Սարսափի երկրին մեջ» գրքի համար Փոլ Դեշանելի գլուխած նախաբանը:

Հանրի Բարբիի անունը ես հիշատակեցի վերևում: Նա Ֆրանսիացի լրագրող էր: 1916-1917 թթ. որպես փարիզի «Le Journal» թերթի թղթակից, եղել է Մերձավոր Արևելքի պատերազմական գործողությունների շրջանում, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում և ականատես եղել հայության անմարդկային տեղահանություններին և կոտորածներին:

Նրա գիրքը լույս է տեսել 1917 թ. Ֆրանսերեն լեզվով Փարիզում, հետևյալ խորագրով.

«Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre» («Սարսափի երկրին մեջ, նահատակ Հայաստան»):

Ականատեսի աչքով գրված այս փաստագրական գիրքը կարճ ժամանակ անց, 1919 թ. թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Հանրի Բարբիի այս գրքում կան չափազանց զգայացուցիչ և սարսափելի տեսարանների նկարագրություններ: Ուստի, ցանկալի էր, որ հայերի փոխարեն այն առավելաբար կարդային օտարները, յատկապես թուրքերը, համոզվելու համար թե ինչպիսի ահավոր ցեղասպանություն է ենթարկվել հայ ժողովուրդը Օսմանյան կայսրությունում:

Հանրի Բարբիի այս գրքի նախաբանը 1917 թ. գրել

է ֆոլ Դեշանելը: Ստորև այն բերում ենք ամբողջութեամբ, քանի որ այնտեղ տրված է գրքի համապարփակ վերլուծութիւնն ու անկողմնակալ գնահատակը:

* * *

«Պրն. Հանրի Պարպի այս հատորը անուանած է «Սարսափի Երկրին Մէջ»:

Հայաստանի նոր մէկ նահատակութեան պատմութիւնն է անիկա, աւելի դժբախտաբար քան բոլոր այն միւսները զորս անցուցած է: 1915-ի սկիզբը, Թուրքիոյ մէջ երկու միլիոնի հասնող հայութիւն մը կար. ատկից հազիւ թէ 900,000-ը վերապրած է այսօր: Եւ այս միլիոն մը մարդոց սպաննումը ի գլուխ հանուած է անգթութեան ամէնէն ամօթապարտովը: Այս մարդիկը մեռած են, ինչպէս կ'ըսէ Պրն. Պարպի, հանգրուան առ հանգրուան, զանոնք ամէնքը մէկ, չեն դրկած խմբական մահացումին. գնդակի բռնուածները ամէնէն նուազ դժբախտները եղած են, որովհետեւ իրենց տառապանքը եղած է կարճատեւ: Բազմաթիւ հարիւր հազարաւորներ տարագրուած են ու գացած են կազմելու մահուան այդ չարաշուք կարաւանները, որոնց յաւիտենական նախատինքը պիտի կրէ Թուրքիա, Գերմանիոյ զինակիցը. կենդանիի ողբալի երամներ, որոնք գացած են՝ կողոպտուած, սպաննուած, քուելով իրենց դահիճներուն կողմէ՝ դէպի աքսոր, անօթութիւն կամ կախաղան:

Պրն. Հանրի Պարպի կը նկարագրէ ողբալի գոյութիւնը այս տարագիրներուն, որոնք անսուաղութենէ կը մեռնին, ի զուր օգնութիւն հայցելով, եւ նշաւակ կ'ըլլան բարոյական եւ ֆիզիքական յոռեգոյն տառապանքներուն: Տեսած է ան, թափառող մանուկներու խումբեր, տժգոյն ու վտիտ, ոսկոր մնացած, ի խնդիր իրենց սպաննուած ծնողքներուն եւ քանդուած գիւղերուն: Կը նկարէ ան

չարչարանքի կայանները, որոնք Եփրատ գետի երկայնութեան հաստատուած են եւ ուր առանց ապաստանի, գրեթէ առանց սնունդի, ձմեռուան մահացու ցուրտին կամ ամառուան նոյնքան ահեղ ջերմութեան ցուցադրուած, այրերն ու կիները կը մեռնին յամբօրէն, գոհունակ աչքին տակ՝ թուրքին, որ անոնց վրայ կը հսկէ։ Այս գրքին բոլոր գլուխները ի յայտ կը բերեն եղբրական վաւերագրութիւններ։ Ամբաստանութեան պաշտօնաթուղթ մըն է ասիկա, ակնատես վկայի մը կողմէ կազմուած։ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կամ ի Պերլին, կրնան չքմեղանքներ փնտռել, չափազանց շատ անգամներ ի գործ դրուած մեթոտին համաձայն, կրնան յայտարարել թէ սպաննեցին՝ ինքզինքնին՝ պաշտպանելու համար։ Բայց ստութեամբ պիտի չկրնան իրաւունք շահիլ, քանի որ հայերը չեն եղած գրգռիչները. անոնք զոհեր եղած են։ Անոնց սպանութիւնը գլուխ հանուած է, առաջուրնէ խնամոտ կերպով պատրաստուած ծրագրի մը համաձայն, վատանուն գործը կանոնաւորութեամբ մինչեւ վերջը տարուած է եւ չէ խնայուած ոչ մէկ քաղաքի, ոչ մէկ գիւղի, ոչ մէկ ընտանիքի. արիւնը հոսած է ամէնուրեք։ Պրն. Պարպիի վկայութիւնը մէկը պիտի ըլլայ անոնցմէ, որոնք ամենածանր կերպով պիտի ճնշեն անպարտ այս ժողովուրդին սպանիչներուն վրայ։

Բնաջնջումը Հայաստանի, ահա՛ ինչ էր վատագի ծրագիրը Կարմիր Սովետանին, եւ ահա՛ ինչ որ կ'ուզեն տակաւին երիտասարդ թուրքերը, որոնք, ազատագրելու համար իրենց երկիրը, լաւագոյն բան մը չգտան, բայց եթէ զայն Գերմանիոյ ճորտը դարձնել։ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, քաղաքական վարչութիւնը, իրաւ է, անուն փոխեց, բայց մեթոտները նոյնը մնացին, ինչպէս եւ մարդիկը, հակառակ այն նոր պիտակին, որով խեղկատակօրէն ինքզինքնին մակագրեցին։ Թուրք պաշտօնատարը սքանչելիօրէն արժանաւոր մրցորդն է գերման պաշտօնատարին։

Մին ինչպէս միւսը, ունի այն վայրագութիւնը ան-
ճանաչողութիւնը այն բանի որ արդար է եւ այն բանին
որ ազնիւ է: Ինչ որ թուրքը, քուելով գերմանացիէն,
Հայաստանի մէջ ըրաւ, գերմանացին ըրաւ զայն ամէն
տեղ:

Հայաստանի նահատակութիւնը, յայտնագրուած
քաղաքակիրթ աշխարհին, պէտք է փոխարինուի: Կարելի
բան չէ որ անպատիժ մնան այս ոճիրները, որոնց երկար
ցանկը կու տայ Պրն. Հանրի Պարպի: Աշխարհ պիտի
չկրնայ եղածը մոռնալ: Թուրքը, իր կատարողութեանը
մէջ, միայն Հայ ժողովրդեան վրայ չյարձակեցաւ: Վանայ
մէջ գտնուող մեր Փրանսական տոմինիկեան կրօնա-
ւորներն ալ անգթօրէն կրեցին հարուածը: Մարտինի Հայ-
կաթուղիկ եպիսկոպոսը իր հօտին մէկ մասովը խողխո-
ղուեցաւ եւ լուր չունինք այն Փրանսացի քահանաներու
մասին, որոնք այս վերջին քաղաքին մէջ հաստատուած
էին: Գերապայծառ Իսրայէլեան, Խարբերդի Հայ կաթուղիկ
եպիսկոպոսը, Ուրֆայի եւ Տիարպէքիւրի մէջտեղ, աքսորի
ճամբուն վրայ խողխողուեցաւ, քահանաներու, կրօնաւո-
րուհիներու եւ իրեն ընկերացող խումբին մէկ մասին
հետ: Մալաթիայէն՝ գերապայծառ Խաչատուրեանը խեղ-
դամահ ըրած են: Խեղդամահ ըրած են Սղերդի բոլոր
քաղդէացի ու սուրիացի քահանաները: Սպաննած են Ճէ-
զիրէի քաղդէացի եւ սուրիացի քահանաները: Մեր կրօ-
նական միաբանութիւններու բոլոր հաստատութիւնները
փլցուած կամ աւարի տրուած են. մասնաւորաբար Վանայ
մէջ, Փրանսական տոմինիկեաններու բնակարանը, 1915
Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն, պաշարագուքներուն իբր
ամրոց ծառայած է: Թուրքիա եւ Գերմանիա պէտք է որ
դարմանեն այս բոլոր ոճիրները:

Հայաստանը ազատելով Օսմանեան լուծէն, համա-
ձայնականները դարմանած պիտի ըլլան մեծ անօրէնու-
թիւն մը: Իրաւունքը չի կրնար աւելի երկար ատեն չճան-

ցըլած մնալ: Արիւնազարդ այն նահատակութիւններէն
ետք, զորս կրած է հայ ազգը, որուն կապուած ենք
այնքան յիշատակներով, միւս ճնշուած ազգերուն պէս
ինքն ալ պիտի ողջունէ ազատութեան շողարձակ ժամը»(1):

ՓՕԼ ՏԷՇԱՆԻԼ

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊԻ ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՌՆԸ
ԿԱՆԽԵԼՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ԾԻԳԵՐԸ
(ԵՎ ՆՐԱ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ԱՔՍՈՐԻՑ)

Մեծ Եղեռնի նախաշեմին մտատանջություններով լի, խորը մղձավանջային ապրումներ է ունեցել հայ մեծանուն գրող, հրապարակախոս, միջազգային համբավի արժանացած իրավաբան և 1908-1915 թթ. թուրքական մեջլիսի (պառլամենտ) պատգամավոր Գրիգոր Զոհրապը: Հատկապես Մեծ Եղեռնի նախաշեմին ականատես լինելով և զգալով երիտթուրքական կառավարության հայերի նրկատմամբ տածած թշնամական քաղաքականությունը, բուռն ջանքեր է գործադրել կանխելու արեւմտահայության վրա ծանրացած մեծ վտանգը:

Դեռևս 1911 թ. Նոյեմբերի 28-ին, Օսմանյան մեջլիսի պատգամավորի իրավունքից ելնելով Գրիգոր Զոհրապը մեծ վեզիր Սալիդ փաշային ներկայացնում է մի խնդրագիր, որտեղ անհերքելի փաստերի հիման վրա բացահայտում է կառավարության անբարյացակամ վերաբերմունքը, կամայականություն ու զեղծումները հայերի հանդեպ և թուրքիայի հայաբնակ նահանգների ծանր դրությունը բարելավելու և հողային հարցը լուծելու միտումներով առաջարկում է հավանական թվացող միջոցառումներ:

Ահա այս խնդրագրի օսմաներեն բնագրից մի հատված:

«Զնայած սահմանադրության հռչակումից անցել է չորս տարի, սակայն հայերով բնակեցված վիլայեթներում բարեփոխման ոչ մի նշան չի երևացել: Ընդհակառակը, վերջին երկու տարիներին հայերի վիճակը անտանելի է դարձել: Հիշյալ վիլայեթներում ունեցվածքի, պատվի և կյանքի ապահովության մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, ջարդի սպառնալիքները բնակչությանը պահում են մշտական սարսափի միջոցը: Ստացված տեղեկություններից պարզվում է, որ կան մարդիկ, որոնց ջանքերով բնակչության համար տեական վտանգավոր իրավիճակ է ստեղծվում: Ակնհայտ է, որ ամբողջապես հայերով բնակեցված այդ վիլայեթները կրկին նետվում են արյան հորձանոսում...»¹

Գր. Զոհրապի ներդրած բոլոր ջանքերը ինչպես նաև Կ. Պոլսի հայ Պատրիարքության ձեռնարկած միջոցառումները անցան ապարդյուն և հայերի վիճակը աստիճանաբար դարձավ ավելի վտանգավոր և օրհասական:

Գր. Զոհրապը նույնիսկ արևմտահայերի գլխին կախված մոտալուտ վտանգը գրի է առել իր օրագրության մեջ: Այսպես, 1915 թ. Ապրիլի 25-ին կիրակի օրը նա արձանագրել է հետևյալը.

«Պատահեցավ ինչ որ պիտի պատահեր, երեկ գիշեր ոստիկանությունը շատ մը ձերբակալություններ ըրաւ հայերեն, բոլոր գլխավոր դաշնակցականները: Նախ Ակնունի, Զարդարյան, Փաշայան (Զարդարյանի տղան առտուն կանուխ տուն եկավ հաղորդելու այս լուրը): Հետո շատ մը բժիշկներ և դեղագործներ: Ի՞նչ պատճառով: Դավադրությո՞ւն — անհիմն: Զգուշությո՞ւն, կամ հակահարված, այլուր պատահած դեպքերու զոր կանգիտանանք այստեղ այս ժամուս: Դիչ ատենեն պիտի իմանանք:

Եվ ահա, ես, ազատ. գիտեմ թե, իրոք, այս ձերբակալություններու գլուխը կգտնվի, և գիտեմ թե ինչ պատճառով ինձի խնայված է:

Հիմա Վարդգեսը եկաւ. ան միայն ազատ է... գացինք քաղաքական պետերու տունը: Խոսեցանք, անօգուտ»:

Իսկ 1 մայիս, 1915 թ. կիրակի օրը Գր. Զոհրապը գրել է հետևյալը.

«Գավառներեն գաղտնապես հասած լուրերն ամեն տեղ ձերբակալություններ կ'իմացնեն: Պատանդներու այս գործը գերման զինվորական մտայնության արդյունք: Ո՞ր օրին վերապահված է հայոց ջարդը»:²

Գրիգոր Զոհրապը գրի առնելով այս տագնապալի իրավիճակը, միևնույն ժամանակ առանց հապաղելու անցնում է գործի, տեսակցում և խնդրագրեր է ներկայացնում երիտթուրքական ղեկավար գործիչներին կանխելու համար սպասվող մեծ աղետը:

Արևմտահայության զանգվածային կոստորածների նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի առաջին մահասարսուռ դեպքերի ժամանակակից Արշակ Ալպոյաճյանը ահա թե ինչ է հայտնում այդ մասին:

«Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ սարսափը, որ Կ. Պոլսո բնակչությունը անակնկալի մը առջև կը դնէր, 1915 Ապրիլ 11-ի (24) ձերբակալությունները եղան: Մեկ գիշերվան մեջ Կ. Պոլսո մտավորական դասակարգին ամեն կարկառուն դեմքերը և ժողովրդին՝ ամեն դասակարգէն 250 հոգիի չափ անձեր, ձերբակալվեցան և Զանկըրը և Այաշ տարագրվեցան: Գր. Զոհրապի նախագագցված վտանգը իր գոյությունը զգալի կ'ըներ: Զոհրապ, գերագույն ճիգով մը փորձեց փրկել ինչ որ կարելի էր: Ինքն առաջիններեն մեկը եղավ, որ փութաց պատրիարքին մոտ, և սրտապնդեց: Այս առթիվ իր ձեռքով խմբագրված է եպարգոսին (մեծ վեզիր) ուղղված պաշտոնագիր մը, որ նույնությամբ կը ներկայացնենք ի ստորև լուսանկարյալ: Զեռագիրն իրն է, իսկ ստորագրությունները խառն ժողովի մեջ կատարված խորհրդ-

դակցությամբ եղած են»:(3)

Հիշյալ խնդրագիրը Զավեն պատրիարքը, Գր. Զոհրապի մասնակցությամբ ներկայացնում է մեծ վեզիր Սայիդ փաշային: Երկու օր անց Գր. Զոհրապը մի այլ խնդրագիր է ներկայացնում ներքին գործերի նախարարություն: Հակառակ ձեռք առնված միջոցառումներին, ձերբակալություններն ու աքսորները շարունակվում են:

Նշենք որ Արշակ Ալպոյաճյանը իր գրքում զետեղել է այդ խնդրագրերի հայատառ թուրքերեն փոխադրությունները: Մեր այս հոդվածի վերջում, մենք առաջին անգամ ընթերցողին ենք ներկայացնում մեր կողմից կատարված այդ խնդրագրերի հայերեն թարգմանությունները:

Ինչպես տեսանք վերևում, Գր. Զոհրապը և Վարդգես Սերանգյուլյանը, Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր լինելու հանգամանքով Կ. Պոլսի հայ մտավորականների առաջին ձերբակալածների թվում չէին: Նրանց ձերբակալությունը տեղի ունեցավ 1915 թ. Հունիսի 3-ին և երկուսն էլ թուրք ժանդարմաների հսկողության տակ աքսորվեցին Դիարպեքիրի ուղղությամբ:

Այդ չարանենդ օրվանից սկսվում է Գր. Զոհրապի և Վարդգեսի տանջալից ուղևորությունը դեպի աքսոր:

Աքսորի ճանապարհին Գր. Զոհրապի իր կնոջը, ինչպես նաև երիտթուրքական ղեկավար գործիչներին գրած նամակներն ու հեռագրերը պահվում եմ Երևանի Արվեստի և Գրականության թանգարանում: Այդ բոլորը թանգարանին է հանձնել Գր. Զոհրապի դուստրը՝ Տիկին Դուրեա Զոհրապ-Լիսամանը: Այդ նամակները բոլորն էլ գրված են օսմաներեն լեզվով, որովհետև պատերազմի ժամանակ գրաքննության կանոններով արգելված էր այլ լեզուներով գրելը: Տարիներ առաջ, (մոտ 1977 թ.) դրանց մի մասը թարգմանել և ներկայացրել էինք թանգարանի տնօրենությանը: Այդ նյութերը

խիստ անհրաժեշտ էին թանգարանի ավագ գիտնական Գոհար Ազնավուրյանին, քանի որ տվյալ ժամանակ, նա ուսումնասիրության նյութ էր դարձրել Գր. Զոհրապի աքսորավայրի ողիսականը: Աքսորավայրից իր սիրեցյալ կողակցին՝ Կլարա Զոհրապին ուղղված նամակներով և հեռագրերով, Գր. Զոհրապը տևապես տեղեկություն է տվել իր գտնվելու վայրի, վիճակի և անարդարացի կալանքի համար, հորդորել է, որ միջոցներ ձեռնարկեն, ուղիներ որոնեն, որպեսզի դատաքննությունը տեղի ունենա ոչ թե Տիարպեքիբում, այլ Կ. Պոլսում:

Գր. Զոհրապը նամակներ է հղել նաև հետևյալ հասցեատերերին:

1) Ներքին գործերի նախարարություն, Թալեաթ բեյին: 2) «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ՝ Դոկտ. Նազըմին: 3) Արդարադատության և արտաքին գործերի նախարար՝ Խալիլ բեյին: Սա այն Խալիլ բեյն է, որին Գր. Զոհրապը երիտթուրքական հեղափոխության օրերին ապահովության համար թաքցրել էր իր տան մեջ: Աքսորի օրերին, Գր. Զոհրապը շատ մեծ հույսեր է ունեցել, որ իրեն կօժանդակի, բայց Խալիլ բեյը մերժել է միջամտել նրա գործին: 4) Կառավարական բարձրաստիճան գործիչներ՝ Նեջիմետտին էֆենդիին, Հիւսեյն Ջահիդ բեյին, Հալաճյան էֆենդիին, Տիլպեր էֆենդիին:

Պաշտոնատար այս անձանց ուղղված նամակներում, Գր. Զոհրապը նշում է, որ ինքը անմեղ է, իսկ իր ձերբակալությունը՝ անարդարացի և հետևանք է դավադրության: Ուստի, պահանջում է, որ դատաքննությունը տեղի ունենա Կ. Պոլսում: Նշում է նաև, որ պատվով և հավատարմությամբ է կատարել իր պարտականությունը պետության հանդեպ: Փաստացի տվյալներով ապացուցում է իր անմեղությունը, նշում է, որ ինքը ոչ մի հանցանք չի գործել, այլ ընդհակառակը գործնականապես բարոյական

և նյութական օգնություն է ցուցաբերել պետությունը:

Ահա մի հատված ներքին գործերի նախարարություն ուղղված նամակից.

«Հատուկ հարցաքննության համար ինձ ուղարկում են Տիարպեքիր: Հողվածիս ինչ լինելը չգիտեմ: Ըստ տարածված լուրերի, իբր թե ես հակագործունեություն եմ ունեցել կառավարության հանդեպ: Այս մեղադրանքը մերժում եմ ամբողջ խղճովս: Որևէ գործի կատարյալ քննություն և արդարացի ընթացքի համար անհրաժեշտ է, որ քննվողը տեղյակ լինի մեղադրական հարցերին: Ես ոչ մեկ խմբավորման և կուսակցության չեմ պատկանել: Երեսփոխանական ժողովներում տևապես ծառայել եմ պետությունը և այլ գործունեություն չեմ ունեցել»:

Ի միջի այլոց Գր. Զոհրապը, Վարդգեսի հետ Հալեքում գտնվելու ընթացքում, մի նամակ է գրել նաև Զեմալ փաշային և կարողացել են տեսակցել նրա հետ «Պարոն» հյուրանոցում: Սակայն այդ հանդիպումը, ինչպես նաև վերոհիշյալ հասցեատերերին գրված նամակները ոչ մի դրական արդյունք չեն տվել: Եվ վերջապես հետևանքը եղավ այն, որ Վարդգեսն ու Գր. Զոհրապը դավադրաբար սպանվեցին աքսորի ճանապարհին, 1915 օգոստոսի 2-ին:

Ահա թե ինչ է ասում այս մասին երիտթուրքական գործիչ Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայը իր «Ձեյթինտաղը» գրքում:

«Որոշ ժամանակ անց լսեցինք, որ Զոհրապն ու Վարդգեսը ճանապարհին սպանվել են Զերքեզ Ահմեդ եւ Նազըմ չեթենների կողմից: Ծեմալ փաշան հրամայեց, որ երկուսն էլ անմիջապես ձերբակալվեն: Սակայն Զերքեզ Ահմեդը և Նազըմը, տեղեկանալով այդ մասին, առաջին իսկ գնացքով փախել էին Ստամպուլ, քանի որ Ստամպուլից հռվանգավորում էին նրանց» (Ընդգծումը մերն է, — Ա.Փ): (4)

Կարծում ենք, որ այստեղ մեկնաբանությունները ավելորդ են:

Գրիգոր Զոհրապի վերոհիշյալ նամակները գրված են համեմատաբար հստակ և մեղանով սպիտակավուն թղթերի վրա: Բոլորը ունեն թվագրություններ և հասցեատերեր: Սակայն, թանգարանում պահվող Գր. Զոհրապի ձեռագրերի մէջ կա մի նամակ եւս «Ֆերյատնամե» (օգնության աղերսագիր) վերնագրով, որը առ այսօր հնարավոր չէր եղել թարգմանել, որովհետեւ այն գրված է բավականին դժվար ընթեռնելի ձեռագրով. մի քիչ հաստոտ, դեղնավուն թղթի վրա, այն էլ մատիտով: Զունի թվագրություն:

Այն չի հասցեագրված որեւէ մեկին, այլ ուղղված է բոլորին: Ավելի ճիշտ մարդկային խիղճը կորցրած նախկին իր «գործընկերներին»:

Կարծում ենք, որ այդ նրա վերջին օրերին գրված նամակներից մեկը պետք է լինի (եթե ոչ վերջինը), որովհետեւ բովանդակությունից այդպես է հասկացվում. հուսահատություն և փրկության ոչ մի նշույլ...:

Ստորեւ առաջին անգամ հրատարակում ենք Գր. Զոհրապի երկու խնդրագրերը՝ ուղղված ա)մեծ վեզիր Սայիդ փաշային եւ բ)ներքին գործերի նախարարության: Վերջում տրվում է Գր. Զոհրապի աքսորավայրից, օսմաներեն գրված վերջին նամակի թարգմանությունը:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Խնդրագիր առ Ձերդ պայծառափայլ վեզիրության:

Թէ՛հ ներկայումս զենքի տակ գտնվող 50 հազարից ավելի հայ զինվորների մի մասը կռվում և արին է թափում մեր սահմաններում, իսկ մյուս մասը պատրաստ է պատերազմի մեջ մտնել և կատարել իր քաղաքացիական պարտքը, այսուհանդերձ, տարածված չարամիտ լուրերի հետևանքով կառավարական շրջաններում նկատվում են մի շարք նշաններ, որոնք նկատվում են հայերի հանդեպ նրանց ունեցած անխստահության մասին:

Ավելին, պատրիարքարանի ընդհանուր ժողովի նախագահը մի քանի անդամների հետ միատեղ, ինչպես նաև աշխարհիկ ժողովի անդամներից երկուսը, Կ. Պոլսում բնակվող երևելի մի քանի անձանց հետ կալանքի առնելով աքսոր են ուղարկվել: Դեպքերն այս խորապես վրդովել են իմ ժողովրդին: Եթե օրենքի պահանջից ելնելով ոչինչ չենք կարող ասել գինվորական դասալիքներին ձերբակալելիս գործադրվող հետապնդումներին եւ խստություններին առթիվ, ապա ցայսօր իմ ժողովրդի նկատմամբ ինչ որ չափով մեղմ վարվելու խնդիրը չենք կարող անիրաւացի համարել: (Քրիստոնյաների) համար աննախադեպ այս գորահավաքի առթիվ հայերի շփոթմունքը թուրքերի համեմատությամբ, եթե մի քիչ ավելի խորն է, ապա մեր վսեմափայլ կառավարությունը պետք է որ ընկալի դրա բնական լինելը:

Դասալիքների դիմադրությունը հետախուզական գործերին մեծ հանցանք լինելով հանդերձ մարդկայնորեն բնական է և հեռու է քաղաքական մտայնությունից: Պատերազմը և պատերազմական թատերաբեմի մերձավորությունը հայաբնակ վայրերին այն մտայնությունն է ծնել, թէ իբր այդ դասալիքները քաղաքական նպատակ հետապնդող Փետայիներ են: Դժբախտաբար կասկածի տակ են առնվել ոչ միայն մեծ թվով ընտանիքներ և գյուղացիներ, այլ ընդհանրապես այդ շրջանի ամբողջ հայ բնակչությունը: Դրա հետևանքն են բնակչության նկատմամբ գործադրվող բռնությունները և նույնիսկ հայ գինվորների գինաթափումը: Երկրի հազարավոր զավակների հետ մեկտեղ հայրենիքի պաշտպանության համար մարտնչող իմ ժողովուրդը բոլոր այս ահաբեկումները խորին վրդովմունք և վիշտ պատճառելով, հուսաբեկել են նրան: Եվ այս արարքը ջուր է լցնում այն մարդկանց ջրաղացին, որոնք ցանկանում են պառակտել մինչև հիմա եղբոր պես ապրող հայ և թուրք բնակչությանը:

Վսեմափայլ կառավարութեան այն կասկածը թե հայերը պատրաստ են և կամ թե նախապատրաստվում են ապստամբութեան, իսկ մյուս կողմից հայերի այն մտավախությունը թէ իրենք ենթարկվելով անիրավացի անհարկումների կարող են կանգնել ընդհանուր ջարդի առաջ, երկու ըստ էութեան իրար հակասող մտքեր են, որից էլ ծայր են առնում վերոհիշյալ պատահարները։ Օրրստօրե հակասական և չարածին այս ըմբռնումներին անհապաղ վերջ տալու համար անհրաժեշտ է հրատապ քննություն կատարել։ Եվ ես պատրաստ եմ առանց վարանման հարկ եղած երաշխավորությունը տալ, որ խաղաղութեան ու անդորրի կարոտ իմ ժողովուրդի մեջ գոյութիւն չունի անհավատարմութեան ոչ մի նշան։

Հարգանք մատուցելով հայրենիքի ու պետութեան պաշտպանութեան համար իրենց կյանքը նվիրած հայ զինվորների հիշատակին, թախանձագին խնդրում եմ և աղաչում Ձերդ վսեմափայլ կառավարութեան գլխութիւնը և բարի կամեցողութիւնը ապահովութեան վերականգնման գործում։

Այս հարցում կամքն ու հրամանը Նորին Վսեմութիւն սուլթանինն է։

13 Ապրիլի 1331 (26 ապրիլ 1915 թ)։

Բ. Խնդրագիր առ ներքին գործերի վսեմափայլ նախարարութեան

Անցյալ կիրակի գիշերը ձերբակալված հարյուրավոր հայերի բանտից ազատելու վերաբերյալ տրված վսեմ խոստումը գործի վերածելու հարցը առայժմ մի կողմ թողնենք, քանի որ՝ մինչև այսօր, նույնիսկ անհնար է դարձել որևէ տեղեկութիւն ստանալ ձերբակալածների կալանավայրի և վիճակի մասին։

Մյուս կողմից պատրիարքարանին տրված երաշխավորութեան անհետևանք լինելը ցույց է տալիս, որ հայերի

մասին տարածված հոռի կարծիքը խոր արմատ է գցել: Եվ բոլորովին կասկածից դուրս է, որ այդ հոռի կարծիքը կարող է հայերին մի նոր աղետի առաջ կանգնեցնել:

Թեև, այսպիսի ժամանակներում է, որ պատրիարքարանը պետք է ծառայուլթյուն մատուցի պետութայան և ազգին, սակայն նա ոչ միայն չի կարողանում իր օգտավետ ներդրումը բերել գործին այլև գտնվելով խորը վշտի և մտատանջության մեջ ի վիճակի չէ ապահովել իր ժողովրդի անվտանգությունը:

Ինքս եւս, այս կապակցութեամբ գտնվելով անելանելի և չվարած վիճակում, համարձակվում եմ խորին ակնածանքով խնդրել Ձերդ պայծառափայլության օգնությունն ու գթությունը:

Այս հարցում, կամքն ու հրամանը Նորին վսեմությունն սուլթանինն է:

Ապրիլ 15, 1331 (Ապրիլ 28, 1915թ.)

Գ. ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԱՂԵՐՍԱԳԻՐ

Գոնիայից Ատանա, Ատանայից Հալեբ և այնտեղից էլ դեպի Տիարպեքիւր քարշ եմ գալիս: Սրտի հիվանդությունս այն աստիճան ծանրացավ, որ օրվա մեջ երեք անգամ տազնապ եմ ունենում:

Մի կողմից դեղորայք են տալիս, մյուս կողմից թեկիցս բռնած քարշ են տալիս: Ինչո՞ւ համար, ո՞ր հանցանքիս(...) համար: Այն դեպքում երբ առկա չեն նախնական ոչ մի ապացույց, կասկած և կամ փաստացի հանցանշան: Մի խոսքով միթէ՞ կարելի է անարդարացիորեն կատարել այս ճամբորդությունը:

Աստծո անուհով, ընտանիքիս և զավակներիս անունով երդվում եմ, ամեն օր, ամեն վայրկեան պետութայան ծառայելուց բացի ոչ մի այլ բան չեմ արել: Իսկ զաղտնի գործի մեջ բոլորովին չեմ խառնվել:

Թող որ մի նախնական հետաքննություն կատարվի:

Եթե աննշան մի կասկած էլ ի հայտ գա, այդ դեպքում
աքսորեք, ինչ ուզում եք արեք:
Ապավինում եմ ձեր խղճին:(5)

Շնորհակալութուն
ԶՈՀՐԱՊ

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՔ ԱՆԱՏՈՒ ԶԻՆՍԻ ՀԻՇՍԱԿԻՆ

1994 թ. լրացավ Ֆրանսիացի մեծագույն գրող, հրապարակախոս Անատոլ Ֆրանսի (1844-1924) ծննդյան 150ամյակը: Նրա հորելյանական տարելիցը ըստ արժանավույն նշվեց Երևանում, մայիսի 25ին, Հայաստան-Ֆրանսիա Ընկերություն նախաձեռնությամբ, Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամություն և մշակութային կապերի Հայկական ընկերության դահլիճում:

Անատոլ Ֆրանսը եղել է առաջին մարդասեր անձնավորություններից մեկը, որն իր գրական ստեղծագործական աշխատանքին զուգընթաց եռանդուն մասնակցություն է հանդես բերել կանխելու արևմտահայության հալածանքները Օսմանյան կայսրությունում:

Գրական գործունեությունը սկսել է որպես լրագրող և բանաստեղծ: Հանրահայտ ճանաչում է ստացել 1881 թ. հրատարակված «Սիլվեստր Պոնարի ոճիրը» վեպով. (Այն լույս է տեսել հայերեն 1922 և այնուհետև 1976 թթ.): Գրել է բազմաթիվ պոեմներ, պատմվածքներ, վեպեր, ինչպես նաև երգիծական քառերգություններ, որտեղ վավերագրական ճշմարտությամբ վերարտադրել է 19րդ դարի Ֆրանսիայի քաղաքական կյանքը: Իր հրապարակախոսական աշխատանքներում, ջատագովել է դեմոկրատիան, սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը, որպես ապագայի օրինաչափ և դրական իդեալ:

1896 թ. ընտրվել է Ֆրանսիայի Ակադեմիայի անդամ, իսկ 1921 թ. արժանացել է Նոբելյան մրցանակի:

Անատոլ Ֆրանսը սերտ շփման մեջ է եղել նաև հայ ականավոր գրող Արշակ Զորանյանի հետ, օգնել է նրան կազմակերպելու հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին նվիրված հավաքույթներ և դիտաժողովներ: Իզուր չէ, որ նրա ստեղծագործությունների զգալի մասը թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն լեզվով: Ահա դրանցից մի քանիսը. «Երեք դար ու կես հետո», «Մենդյան տոնի ֆանտազյա», Ալեքսանդրապոլ, 1912; «Կարմիր շուշան», Երևան, 1966; «Սպիտակ քարի վրա», «Աստվածները ծարավի են», «Հրեշտակների ապստամբությունը», Երևան, 1959 և այլ գործեր:

Ինչպես նշեցինք, Անատոլ Ֆրանսը եղել է տառապյալ հայ ժողովրդի, նրա հոգևոր և նյութական արժեքների աննկուն պաշտպանը և մինչև իր կյանքի վերջը մնացել է որպես հավատարիմ բարեկամ և ողջունել նրա վերածնունդը: Նա իր ամբողջ էությունը դատապարտել է աբդուհամիդյան բռնատիրությունից շրջանում տեղի ունեցած հայերի հալածանքները, ինչպես նաև հետագայում երիտթուրքական դահիճների արևմտահայությունից սպառ բնաջնջելու ցեղասպան քաղաքականությունը:

Դեռևս 1894-96 թթ. Աբդուլ Համիդի դաժան նախաձեռնությունը կազմակերպված հայերի կոտորածների ընթացքում, անձամբ մասնակցել է նվիրատվությունների հանգանակմանը և նվիրվել որբացած հայ երեխաներին սովից փրկելու վեհ գործին:

Այնուհետև 1900-1914 թթ. Անատոլ Ֆրանսը եւ այլ հանրահայտ մարդասերներ՝ Ժան Ժորեսի և Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի հետ ընդգրկվել է Փարիզում հրատարակվող Pro Armenia հանդեսի խմբագրություն կազմի մեջ և եռանդուն գործունեություն ծավալել վերջ տալու հայերի հալածանքներին:

1903-1904 թթ. մասնակցելով «Ի պաշտպանություն

Հայաստանի և Մակեդոնիայի» կոմիտեի Եվրոպայի տարբեր երկրներում կազմակերպված խորհրդաժողովներին, իր սուր և դիպուկ ելույթներով անարգանքի սյունին է գամել հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամիներին:

1903 թ. մայիսի 24ին, Հռոմի “Adriano” թատրոնի դահլիճում արտասանած ճառում Անատոլ Ֆրանսը նշել է. «Սուլթան Աբդուլ Համիդ երկրորդը մի հրեշ է, որը մշտապես դողում է իր խղճուկ ամենագորության մեջ, և, սարսափելով իր իսկ ոճրագործություններից, իրեն հանգըստացնում է նրանով, որ նոր ոճիրներ է գործում: 1893ից մինչև 1896 թ. նա կախել ու ողջակիզել է 300,000 հայերի և այդ ժամանակից սկսած նողկալի զգուշավորությամբ զբաղվում է ողբացած ժողովրդի հետևողական բնաջնջմանը...»:

Մի հոգվածի սահմաններում հնարավոր չէ մանրամասն կանգ առնել Անատոլ Ֆրանսի գրական, հրապարակախոսական, քաղաքական գործունեությանը, և հատկապես հայ ժողովրդին նվիրված նրա ճառերին և գրվածքներին, որոնք բավականին շատ են: Այսուհանդերձ, որոշակի պատկերացնում կազմելու համար նրա մարդասիրական գործունեությանը, ստորև բերում ենք մի հատված 1916 թ. ապրիլի 9ին, Սորբոնի համալսարանի մեծ դահլիճում, Հայաստանին նվիրված երեկոյի ընթացքում արտասանած ճառից: Այն լույս է տեսել “Amitiés Franco-Etrangères” թիվ 4, մայիս-հունիս, հանդեսում, էջ 33-35: Հատվածի հայերեն թարգմանությունը քաղել ենք ակադեմիկոս Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ 1991 թ. Երևանում հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուից: Տե՛ս էջ 527-529:

* * *

Երբ քսան տարի առաջ Սուլթան Աբդուլ Համիդի

կազմակերպած ջարդերը արյամբ հեղեղեցին Հայաստանը, Եվրոպայում միայն մի քանի ձայն մի քանի վրդովված ձայներ բողոքեցին մի ամբողջ ժողովրդի խեղդելու դեմ: Ֆրանսիայում խիստ ընդդիմադիր կուսակցությունների պատկանող աննշան թվով մարդիկ միավորվեցին պաշտպանելու խորապես անարգված մարդկություն իրավունքները: Դուք գիտեք նրանց. Ժորես, Դենի Կոչեն, Գաբրիել Սեայ, Էռնեստ Լավիս, Ժակ Ֆինո, Վիկտոր Բերար, Ֆրանսիս դը Պրեսանսե, հայր Շարմլտան, Պիեռ Կայար, Կլեմանսո, Ալբեր Վանդալ և էլի մի քանի մարդ, որոնց անունները, ներեցեք, չեմ մտաբերում: Մնացածները համր էին: Շատերը խորին խղճահարուժյամբ համակվեցին հայերի հանդեպ, բայց քանի որ սովորաբար մարդկանց մեծամասնությունը երես է թեքում դժբախտներից, ապա չատերը կարողացան հիմքեր գտնել մեղադրելու զոհերին, նրանց կշտամբելով թուլակամության մեջ: Ոմանք, պաշտպան կանգնելով դահլճներին, վերջիններիս պատկերում են իբրև մարդկանց, որոնք պատժում են խռովարարների կամ վրեժ լուծում այն թուրք բնակիչների համար, որոնց սնանկացրել են քրիստոնյա վաշխառուները...

Սակայն, չնայած հայասերների բողոքներին և մի քանի տերությունների վեհերոտ դիմումներին, հակառակ թուրքական կառավարության հավաստիացումներին, հալածանքները՝ երբեմն խլացված ու քողարկված, չէին դադարում: Պալատական հեղաշրջումը անհարկի փոխեց կայսրության ղեկավարներին: Երիտթուրքերը, տիրանալով իշխանությունը, իրենց դաժանությանմբ գերազանցեցին Աբդուլ Համիդին, կազմակերպելով Ադանայի կոտորածը: Ժամանակի ընթացքում Արևելքի այդ քրիստոնյաների դժբախտությունները ձանձրացրին մարդկանց, հայերը մնում էին օտար՝ քաղաքակիրթ Եվրոպային: Հայ ժողովրդին մենք գիտեինք ոչ այլ կերպ քան այն հար-

վածներին, որ հասցնում էին նրան: Մենք պատկերացում
չունէինք ոչ նրա անցյալի, ոչ նրա ոգու և դավանանքի,
ոչ էլ նրա բաղձանքների մասին: Անհասկանալի էր մնում,
թե ինչու էին նրան կոտորում:

Այդպես էր դեռ մի երկու տարի առաջ: Պայթեց
համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան նրա մեջ մտավ
որպես Գերմանիայի կամակատար: Եվ հանկարծ Հայաս-
տանն ու նրա մարտիրոսության պատճառները միանգա-
մայն այլ լույսի ներքո հառնեցին Ֆրանսիայի առջև:
Մենք հասկացանք, որ թուրք կեղեքչի և հայի տեական
անհավասար պայքարը բռնակալության պայքարն է, բռ-
նակալության պայքարը ընդդեմ արդարության և ազա-
տության ոգու: Եվ երբ մենք տեսանք թուրքիայի այդ
զոհին՝ մեզ հառված մարող աչքերով, որոնց մեջ հույսի
չող առկայծեց, մենք վերջապես հասկացանք, որ այդ մեր
քույրն է մեռնում Արևելքում և մեռնում է հենց նրա
համար, որ նա մեր քույրն է, որի հանցանքն այն է, որ
նա համակված էր մեր զգացումներով, սիրում էր այն,
ինչպես մենք ենք սիրում, մտածում էր այնպես, ինչպես
մենք ենք մտածում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք
հավատում, և մեր նման գնահատում էր իմաստությունը,
արդարությունը, քերթությունը, արվեստը: Սա էր նրա
անքավելի հանցանքը:

Հետևաբար, տիկնայք և պարոնայք, հարկավոր է, որ
Ֆրանսիացիների հավաքը պատշաճը հատուցի անհուն
դժբախտության մատնված այդ ժողովրդին: Մենք կատա-
րում ենք մեր սրբազան պարտքը, Հայաստանին մատու-
ցում նրան արժանի մեծարանքներ՝ ոչ այնքան բոլորին
հայտնի տառապանքների համար, որքան այն տոկունու-
թյան համար, որով նա դրանք տանում է...:

Ի դէպ, մեզ սիրող այդ ժողովրդին բնաջնջելու
որոշումն ընդունվել էր թուրքական կառավարության
խորհրդակցություններում: Բոլոր հայերը, որքան որ

կային Սամսոնից մինչև Դիարաբեքի՝ երիտասարդներ, ծերունիներ, կանայք, երեխաներ, նրանց բոլորը զոհվեցին, սպանվելով սուլթանի հրամանով, Գերմանիայի հանցակցությամբ:

Հայաստանը վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի:

Արյան այն փոքր քանակությունը, որը նա դեռևս պահպանում է, թանկագին արյուն է, որից հերոսական սերունդ է ծնունդ առնելու: Ժողովուրդը, որը մեռնել էր ուզում, երբեք չի մեռնի...¹:

Բ. ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ ԹՈՒՐԻՔ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է ՀԱԿԱՀԱՅ ՆՈՐ ԳՐՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ

1995 թ. հայերի ցեղասպանության 80-ամյա տարելիցի նախօրէին, հայ-թուրքական փոխադարձ հանդիպումների ընթացքում, ակնարկություն եղավ, որ ցեղասպանությունը պատմաբանների քննարկման հարց է և գոյություն ունեցող վեճերը անհրաժեշտ է թողնել նրանց:

Դժբախտաբար այդ հանդիպումներից անմիջապես հետո թուրքական պատմագրությունը, ավելի ճիշտ թուրքիայի արխիվային վարչությունը սկսեց մի շարք այսպես կոչված փաստագրական նյութեր հրատարակել հայերի կատարած գոլուղների մասին և մեղքը բարդելով հայերի վրա հայտարարել, որ թուրքերն են ենթարկվել ցեղասպանության: Չորս հատորից բաղկացած այդ հրատարակության խորագիրն է «Կովկասում և Անատոլիայում հայերի կատարած դաժանությունները ըստ արխիվային փաստաթղթերի»: Առաջին հատորի նախաբանում, պատմաբան Ալի Նաջի թուռնջերը գրում է, «այս փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ ոչ թե թուրքերն են կոտորել հայերին, ինչպես պնդում են հայերը, այլ, ընդհակառակը, հայերն են կոտորել թուրքերին: Եւ այս ճշմարտությունը շատ պարզ երևում է բերված փաստաթղթերում»:

Նույն միտքն է կրկնում նաև Թուրքիայի պետական արխիվների ընդհանուր տնօրեն՝ Խամեթ Պինարքը նշելով, որ «Ամենն իրապաշտ և վստահելի ճամբան այսպիսի ճշմարտություններ երևան հանելն է՝ արխիվների վրա հիմնվելով և ցույց տալ, թե բուն զուլումը կատարված է հայերի կողմից»։ Բնականաբար այս արխիվային փաստաթղթերի հրապարակմանը հաջորդեցին այլ գրքեր ևս, որոնցից կուզեինք առանձնացնել Հյուսեյն Նազըմ փաշայի 1897 թ. գրված «Հայկական դեպքերու պատմությունը» խորագրով գիրքը, որ կրկին լույս աշխարհ է գալիս 98 տարի հետո, մեր օրերում։ Բանից պարզվում է, որ այս գիրքը իր ժամանակին Հյուսեյն Նազըմ փաշան ձօնել է սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.-ին։ Մեզ մնում է եզրակացնել, եթե տվյալ գիրքը իր ժամանակին նվիրվել է մեծ բռնակալին, ուրեմն այն պետք է շարադրված լինի հակահայկական, հայերին ամբաստանելու ոգով։

1995 թ. Վանում լույս տեսավ նաև Կյուրսոյ Սուլմազի առաջաբանով հետևյալ խորագրով գիրքը. «Էրզրումում, Սարիղամիշում և Կարսում հայերի կատարած դաժանությունները (1918-1920 թթ)»։¹ Այս գրքում ընդգրկված են այսպես ասած այդ դաժանությունների «ականատեսները» նկարագրությունները, թվով 99 հոգի։ Ընթերցելով այդ գիրքը նկատեցինք, թե ինչպիսի շինծու, երևակայական նկարագրություններ են ընդգրկված հայերի կատարած «դաժանությունների» մասին։ Եվ իբր հայերի կատարած դաժանությունները զսպելու համար 1920 թ. Սեպտեմբեր 28-ին, Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար, զորավար Քյազիմ Կարաբեքիրը հարձակվում է հայերի վրա (էջ 15)։ Կարաբեքիրի կատարած ավերածությունները և կոտորածները հայտնի է բոլորին։ Նույնիսկ Թուրք պատմաբան Ջեմալ Քուլթայը մի գիրք գրեց, որի խորագիրն էր «Ինչպես Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը»։²

Այս բոլորից հետո, վերոհիշյալ գրքում, Շեվքեթ Օղլու Հաջի Լեզգի Ուրայ անունով թուրք ականատեսներից մեկը կարաբեքիրին նկարագրում է որպես բարի և գթասիրտ մի անձնավորություն: Այսպես, «Մենք առաջացանք մինչև Գյումրի: Քարապեքիր փաշան շատ գթասիրտ մի անձնավորություն էր: Նա, մեր մեջ գտնվող հայ գերիներին և երեխաներին ուտելիք էր բաժանում, հագուստեղեն էր տալիս: Հայերի տներին և հայ կանանց ոչ ոք չհամարձակվեց ձեռք տալ»:³ Այս բոլորը բնականաբար բացահայտ կեղծիք է, քանի որ Քյազիմ կարաբեքիրը նույնիսկ բացահայտ խոստովանում էր, որ ինքը աշխարհի երեսից ջնջելու է Հայաստանը:

Թուրքական մյուս հրատարակությունների նման, այստեղ ևս խոսվում է, որ ոչ մի նահանգում հայերը մեծամասնություն չեն կազմել: Եվ ընդհանրապես հայերին տրվում է իրականության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող հետևյալ նենգապատիր բնութագրումը: «Իրենց «Հայ» իսկ բնակավայրը Հայաստան անվանող հայերը, պատմության մեջ և այսօր ոչ մի ժամանակ Հայաստան, Հայաստանցի, հայ անունները իրենց համար երբեք չեն օգտագործել»:⁴

Վերևում մենք բերեցինք տարբեր բնույթի փաստեր, որոնք ցույց են տալիս թե ինչպիսի հնարքներով այսօր թուրք պատմաբանները աղավաղում և նենգափոխում են հայ ժողովրդի պատմությունը: Ստորև մենք կանդրադառնանք աբդուլհամիդյան բռնատիրության շրջանի, ինչպես նաև հայերի ցեղասպանության վերաբերող մի քանի հանգուցային հարցերին, որոնց խեղաթյուրմանը ընդհանուր առմամբ մեծ տեղ է հատկացվում արդի թուրքական հրատարակություններում:⁵

Այսպես, թուրքական պատմագրությունը ամեն ջանք գործադրում է խեղաթյուրելու աբդուլհամիդյան բռնատիրության շրջանում տեղի ունեցած ողբերգական

իրադարձությունները, որոնց ինչպես հայտնի է զուգահեռօրէն 300,000 անմեղ հայեր: Անտեսելով պատմական փաստերը, թուրք պատմաբանները այսօր աշխատում են փառաբանել արյունարբու սուլթանին, որպէս թուրքիայի պատմութեան մեջ «մեծ» դեր խաղացած պետական գործչի: Այս տեսակետից փայլուն օրինակ կարող է հանդիսանալ Զուհուրի Դամիշմանի բազմահատորանոց աշխատութիւնը, որի մեջ հեղինակը ամեն կերպ ձգտում է սրբացնել Աբդուլ Համիդին և ժխտել համաշխարհային մամուլում նրան տրված գնահատականը, դրականի վերածելով նրա բոլոր բացասական կողմերը: Աբդուլ Համիդը ներկայացվում է ոչ թե վախկոտ, նենգ, դաժան, այլ քաջ, արդարամիտ և վեհանձն անձնավորութիւն, որն իր ազգի համար ավելի շատ գործեր է կատարել, քան որևէ մի այլ սուլթան և այլն: Այս աշխատութեան 13-րդ հատորում նշված է, որ Գերմանիայի կայսեր հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, Աբդուլ Համիդը բացահայտորեն ասել է. «Ես ավելի կը նախընտրեմ մեռնել, քան թե Անատոլիայի արևելքում ինքնավարութեան տանող բարեփոխումներ անցկացնել»:՝⁶ Ահա այս սկզբունքից ելնելով, Աբդուլ Համիդը հայկական հարցի վերացման համար վարում էր արևմտահայերի բնաջնջման քաղաքականութիւն:

Բոլորին հայտնի է, որ 1894-96 թթ. Սասունում և այլուր տեղի ունեցած հայերի կոտորածները ինչպես ցնցեցին ամբողջ աշխարհը, յատկապէս այն խորը ցասում առաջացրեց Եվրոպայի ժողովուրդների մոտ, որոնք խլատագույն կերպով դատապարտեցին այն:

Այդ մասին կան նաև դեպքերի ժամանակակից մի շարք հայտնի թուրք մտավորականների դիպուկ գնահատականները, որոնցից մի քանիսը բերում ենք այստեղ: Այսպէս թուրք պատմաբան և զինվորական գործիչ Օսման Նուրին գրել է.

«Այս ջարդը բոլոր պարագաներում մի ահարկու եղեւն էր պատմության դեմ: Իսկ այս եղեւնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած նույն Աբդուլ Համիդ երկրորդն էր, որը ղեկավարում էր Եւլտըզի այդ հրոսակախումբը և կոտորում էր ոչ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում էր տանում ամբողջ հայրենիքը»:⁷

Երիտթուրքական հայտնի գործիչ, իրավաբան Զելալ Նուրին, 1911 թ. հրատարակված իր Kabus (Մղձավանջ) խորագրով գրքի հայերեն թարգմանությունը առաջաբանում գրել է. «Աբդուլ Համիդի սուլթանության չրջանը անկասկած հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական չրջաններից մեկն է, քանի որ հայերը այդ ժամանակահատվածում բավականաչափ զոհեր տվին. և մենք թուրքերս բռնակալ վեհապետի հրահանգով կատարված այս բոլոր ոճրագործությունների համար տևապես ցավ ենք ըզգում»:⁸

Իսկ հանրահայտ թուրք գրականագետ եւ քաղաքական գործիչ Համդուլլահ Սուբհի բեյը, իր «Էրթողրուլ» վերնագրով գրքի հայերեն թարգմանությունը առաջաբանում գրել է.

«Ես, այն մեկն եմ ձեր թուրք հայրենակիցներից, որը հայերի կրած դժբախտությունների համար վերին աստիճանի ազդվել, և նրանց, տարած տառապանքների համար, խորապես ցավակցել եմ»:⁹

* * *

Թուրքիան իր հակահայ քարոզչական շարժումը առավել ուժեղացրեց հատկապես 2001 թ., երբ Ֆրանսիայի խորհրդարանը, հունվարի 18-ին միաձայն ճանաչեց և օրենքի ուժ տվեց 2000 թ. նոյեմբեր 18-ին ընդունված Հայոց Յեղասպանության բանաձևին:

Նոր թափ ստացավ հակահայ գրքերի հրատարա-

կուլթյունը:

Այսպես, 2001 թ. հունիսի վերջերին, Թուրքիայի խորհրդարանի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց «Հայերը Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանում» խորագրով մի գիրք, անգլերեն լեզվով: Գիրքը պատրաստված է տեղացի և օտար հեղինակների կողմից: իմբագիրն է փրոֆ. Թուրքբայա Աթայովը: Թուրքիայի խորհրդարանի նախագահ էօմեր Իզկին, հունիսի 27-ին կազմակերպված գրքի շնորհանդեսի բացման սկզբում նշել է. «Այս գիրքը վկայակոչում է, որ Թուրքերի կողմից Հայ Համայնքի նկատմամբ որևէ ցեղասպանություն գործադրված չէ»:¹⁰

Բնականաբար, այս գրքերին հաջորդեցին հակահայ նպատակադրվածություններ և ցեղասպանության փաստը ժխտելու միտումով գրված գրքերի մի նոր շարան, որոնք նույնությամբ կրկնում էին Թուրքական պատմագրության 88 տարիների ընթացքում արտահայտած սխալ տեսակետները:

2001 թ. լույս տեսած այդպիսի գրքերից մեկն էր նաև Թուրք պատմաբան Էրտալ Իլթերի «Թուրք-հայկական կապերի մատենագիտություն» խորագրով գիրքը: Նշենք, որ այն դերևս առաջին անգամ հրատարակվել էր 1997 թ. 300 էջ ծավալով: Հեղինակը այս վերջինը ընդարձակել է հակահայկական այսպես ասած նոր նյութերով և մատենագիտությամբ, դարձնելով այն 421 էջ: Ըստ «Ակօս» չաբաթաթերթի Թուրքերեն բաժնում տրված տեղեկության, գիրքը սկսվում է հայերի հասցեին ուղղված հետևյալ զրպարտիչ խոսքերով.

«Հայերը 19-ը եւ 20-րդ դարերում կատարվածի նըման, այսօր էլ բազմաբնույթ քարոզչություններով, վարպետորեն շարունակում են իրենց դերակատարությունը աշխարհի հանրային կարծիքը թյուրիմացություն մեջ գցելու ուղղությամբ, որ իրենք մի խեղճ քրիստոնյա ժողո-

վուրդ լինելով, ենթարկվել են թուրքական դաժանութ-
յուններին, ճնշումներին և ցեղասպանության»:¹¹

Հայության տեղահանության և կոտորածների մա-
սին իր նախորդ գրքի առաջաբանում, էրտալ իլթերը ար-
տահայտել էր հետևյալ չարամիտ տեսակետը, որը հա-
ճախակի կրկնվել և կրկնվում է մյուս թուրք պատմա-
բանների կողմից ևս:

«Օսմանյան կառավարութունը Հայերի ապստամբու-
թյունները կանխելու համար հետևյալ միջոցառումը ձեռ-
նարկեց: Մայիս 27, 1915 թվականին որոշում կայացրեց
Անատոլիայի պատերազմական գոտիներում բնակվող Հա-
յերին ժամանակավորապես տեղափոխել Սիրիա և Պաղես-
տին: Այս տեղափոխության ընթացքում, Օսմանյան կառա-
վարութունը մեծ ջանքեր գործադրեց, որպեսզի Հայերը
որևէ վնաս չկրեն»:¹²

Էրտալ իլթերից հետո չի մնում նաև մի այլ թուրք
պատմաբան, Յուսուֆ Հալաճօղլուն, որի գրքի վերնագիրն
է «Հայության տեղահանությունն ու ճշմարտությունը
(1914-1918)»:

Յուսուֆ Հալաճօղլուն ահա թե ինչպիսի հայտնա-
գործություն է կատարել իր գրքում: Նա գրում է. «Ինչ-
պես որ պնդվում է, եթե մեկուկես միլիոն մարդ կոտոր-
ված լինեի, դրանք պետք է, որ թաղված լինեին հավա-
քական գերեզմանների մեջ: Արդյոք ո՞րտեղ են գտնվում
այդ հավաքական գերեզմանները: Թուրքերին վերաբերող
հավաքական գերեզմանները ի հայտ են եկել այնպես,
ինչպես վան քաղաքի հրդեհումն ու ավերակների առկա-
յությունը իր ամբողջական տեսքով: Հապա ինչո՞ւ Հայե-
րին վերաբերող ոչ մի հավաքական գերեզման ի հայտ չի
գալիս»:¹³

Հավանաբար Յուսուֆ Հալաճօղլուի այս նենգամիտ
տեսակետը նկատի ունենալով է, որ թուրք լրագրող Սե-
ֆա Քոյունջուն, իր հեղինակած «Հայերի ցեղասպանու-

Թյան կոմեդիան և Տոն Քիչոգի արկածախնդրությունը» գրքում, մատնանշել է, որ «Մենք՝ Թուրքերս մեկ հայ անգամ չենք ոչնչացրել, բայց անընդհատ ասում են սպաններ եք, սպաններ եք»։¹⁴

Հայերի ցեղասպանության ժխտման ուղղությամբ առավել «մեծ հայտնագործություն» է կատարել «Նոր Թուրքիա» խորագրով հանդէսի հրատարակիչ-խմբագիր՝ Կյուլեր Էրենը, որը հայկական հարցին նվիրված համառում, այսպիսի եզրակացություն է արել.

«Իրականում մի ցեղասպանություն եղել է, բայց այդ ցեղասպանությունը կատարվել է հայերի կողմից մահմեդական Թուրքերի, քրդերի և արաբների հանդեպ»։¹⁵

Այսպիսի անհիմն տեղեկություններով լույս են տեսել այլ գրքեր ևս, որոնք հաճախակի օտար լեզուների թարգմանվելով առաքվում են այլ երկրների գիտահետազոտական հիմնարկներ և գրադարաններ։ Մի խոսքով, անցած 88 տարիների ընթացքում, Թուրքական պատմագրությունը չարամտորեն աղավաղել և նենգափոխել է իրականությունը, և այսօր էլ շարունակում է նույնը կատարվել թե՛ պատմաբանների և թե՛ պետական գործիչների կողմից։

ԱՀԱ ԹԵ ԻՆՉՊԵՐՍ Է ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՎՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
(ԻՍԿ ՈՐՆ Է ԾԾՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ)

1998 թ. հոկտեմբեր 12-ին, ինտերնետի ցանց է մուտք գործել Միացեալ Նահանգների Թուրք-Ամերիկյան Բարեկամության կազմակերպության նախագահ, Փենսիլվանիայի համալսարանի փրոֆ. Հասան Օզպեկիսանի մի հաղորդագրությունը «Հայերի անհիմն պնդումները» խորագրի տակ:

Հենց սկզբից հեղինակը հայտնում է, որ տվյալ հաղորդումը գրելու պատճառ է հանդիսացել Պոնիերի և Պյուլթի նախաձեռնությամբ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների պալատին հանձնված Հայերի ցեղասպանության վերաբերող (H. Con. Res. No. 47) բանաձևը:

Այնուհետև աշխատում է կողմնակալ, անհիմն փաստարկներով մերժել և ընդհանրապես կասկածանքի տակ առնել Հայերի ցեղասպանությունն ու դրա հետ առնչվող առանձին հարցեր: Իսկ հաղորդման վերջում բերված է ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան՝ Նուզհեթ Կանտեմիրի 1995 թ. Ապրիլ 21 թվագրությունը կրող, միևնույն ոգով և ոճով շարադրված մի նամակի բովանդակությունը: Որպեսզի ընթերցողը որոշակի պատկերացում կազմի փրոֆ. Հասան Օզպեկիսանի գրության բովանդակության մասին, ստորև համառոտակի և ամփոփ ներկայացնում ենք այն:

«Օսմանյան կայսրությունը Առաջին Համաշխարհա-

յին պատերազմի մեջ մտալ Կենտրոնի պետությունների կողմից: Ռուսական կայսրությունը սկսեց զաւթել Թուրքիայի Արևելյան մասը: Հայ կամավորները, մի անկախ Հայաստան ստեղծելու միտումով, միացան ռուսական բանակին և սկսեցին հալածել ու կոտորել թուրք բնակչությանը: Թուրքական կառավարությունը, նկատելով, որ հայ բնակչությունը օժանդակում է կամավորներին, որոշում կայացրեց հայերին տեղափոխել դեպի Սիրիա, Լիբանան և Իրաք, որոնք տվյալ ժամանակ, Օսմանյան կայսրության նահանգներն էին:

«Այս տեղահանությունը պատժական միտում չուներ, քանի որ հայերին արտոնվում էր իրենց հետ տանել ինչ որ կամենային եւ ինչ որ կարող էին: Իսկ իրենց պատկանող լքյալ գույքը պիտի փոխհատուցվեր դրամով: Այս տեղահանությունը ողբերգական դարձավ հայերի համար, դիտավորապես հիվանդությունների, դաժան եղանակի, անապատական ծովային և սովի հետևանքով: Համանրման իրադարձություններից մահացան նաև մեծ թվով մահմեդականներ, քանի որ Օսմանյան բանակի նահանջի ընթացքում, թուրքերը նույնպես սկսեցին փախուստ տալ հայերից: Ահա այս իրադրության մեջ անհատական ոճիրներ կատարվեցին հայության դեմ: Իրականում, թուրք հանցադործները պատժվեցին օսմանյան դատարանների վճիռներով, իսկ հայերը՝ մեծ թվով թուրքեր և մահմեդականներ կոտորելու համար, ոչ մի դատական հետապնդման չենթարկվեցին: Այնուհետև, հայկական պետության ստեղծումով հալածանքներն ու բախումները շարունակվեցին, եւ կրկին զոհ գնացին մեծ թվով մահմեդականներ, քանի որ հայերը «անասելի» դաժանություններ ու կոտորածներ գործադրեցին թուրքերի նկատմամբ»:

Նշենք նաև, որ փրոֆ. Հասան Օզպեկիսանը ամեն կերպ ձգտել է նվազեցնել զոհ գնացած հայերի թիվը, իսկ մյուս կողմից անհամեմատ ուռճացրել թուրքերի կո-

րուստը: Այս բոլորից հետո, հեղինակը եկել է այն կարծիքի, որ այդ իրադարձությունները ոչ մի առնչություն չունեն «Ցեղասպանության» հետ:

Վերջում, փրոֆ. Հասան Օզպեկիսանը տալիս է 6 կետերից բաղկացած հետևյալ եզրակացությունը:

«1. — 1915-1918 թ/թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի է ունեցել միջհամայնքային պատերազմ:

2. — Այդ պատերազմը շարունակվել է 1919-1923 թ/թ. Թուրքիայի «Ազգային Մեծ Ժողովի» կողմից, Մուսթաֆա Գեմալ Աթաթուրքի ղեկավարությամբ:

3. — Պատերազմի ընթացքում, հայերը կորցրել են 800,000 մարդ, իսկ թուրքերը եւ մյուս մահմեդականները՝ 2-ից մինչև 2.5 միլիոն մարդ:

4. — Այդ արյունոտ ու սարսափելի իրադարձությունները չեն կարող «Ցեղասպանություն» բառի իսկական իմաստով որակավորվել:

5. — Եվ քանի «Հայերի ցեղասպանություն» տեղի չի ունեցել, (H. Con. Resolution No. 47) բանաձևի ընդունումը ոչ միայն դառնորեն պիտի վշտացնի և վիրավորի ամերիկացի թուրքերին և նրանց զավակներին, այլև:

6. — Այն, որ այսօր դեռևս ընթացքի մեջ գտնվող «Հայկական առասպելին» չինձու իրողության օրինականացում տալով, անիմաստ լարվածություն պիտի ստեղծվի Թուրքիայի հանրապետության և Միացյալ Նահանգների միջև»:

Փրոֆ. Հասան Օզպեկիսանի վերևում բերված գրություն և եզրակացության մեջ, ամենակոպիտ սխալն ու մոլորվածությունը այն է, որ մահմեդականներն ու հայ քրիստոնյա զոհերը դրվում են միևնույն նժարի վրա:

Իրականում դրանք բոլորովին տարբեր բնույթ ունեն և տեղի են ունեցել տարբեր նենգ գործարքների հետևանքով: Մեկը՝ պատերազմական արհավիրքների զոհ դառնալն է, իսկ մյուսը՝ կանխամտածված և ծրագրված

հայերի բռնադատված ու կոտորածները:

Ի միջի այլոց վերոհիշյալ առաջ քաշված հարցերին որոշակի ճշգրիտ պատասխաններ են տրված ժամանակի թուրքական աղբյուրներում և վավերագրական փաստաթղթերում:

Այսպես, թուրքական աղբյուրների շարքում, հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ խիստ կարեվոր փաստագրական նյութեր կան հատկապես 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Երիտթուրքերի դատավարության արձանագործություններում, որոնք լիովին հավաստի են և անվիճելի:

Նախ մեր ուշադրությունը բեմեռենք այն հարցին, թե թուրքիան ինչպե՞ս և ինչո՞ւ մտավ պատերազմի հորձանուտը:

Բանն այն է, որ պատերազմի մեջ մտնելու հարցը երիտթուրքական ղեկավարները անհրաժեշտ չհամարեցին քննարկել Մեջլիսում: Այն վճռվեց մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի ծովեզերյա ապարանքում:

Այս կապակցությամբ 1919 թ. մայիսի 26-ի դատական նիստի մեղադրական որոշման մեջ նշված է.

«Երկրի համար կենաց մահու նշանակություն ունեցող Համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խընդրում իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցության պարագլուխները հավաքվել են մեծ վեզիրի ծովեզերյա դղյակում և կատարել վերջնական վճիռ»:¹

1919 թ. հուլիսի 5-ի դատավճռի երկրորդ կետում բերված է նաև հետևյալ փաստը.

«Նախկին մեծ վեզիր Սայիդ փաշայի, Մեջլիսին հղած զեկուցագրի բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անդամներին իր ծովեզերյա ապարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու վտանգի մասին և բացատրել, որ պետություն համար առավել նպաստավոր դիրքորոշումը

չեզոքությունն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց»:²

Այո՛, տվյալ ժամանակ թուրքիայում շատերն էին հասկանում, որ պատերազմին մասնակցելը ինչպիսի արհավիրքներ և դժբախտություններ կբերի իրենց երկրին:

Անկասկած, պատերազմի մեջ մտնելը պատճառ հանդիսացավ մեծ թվով թուրքերի և Օսմանյան կայսրության այլ հպատակների մահվան՝ ինչպես նաև նրանց նյութական ունեցվածքի կորստյան:

Այստեղ տեղին ենք համարում հիշատակել հետևյալը. 1996 թ. օգոստոսի 5-ին, Տաջիկստանի մայրաքաղաք Դուշանբեից Պոլիս բերված էնվերի աճյունը հողին հանձնելու օրերին, հակառակ կառավարության դրսևորած մեծարանքներին, գտնվեցին մարդիկ, որոնք համարձակորեն ասացին ճշմարտությունը և հաստատեցին էնվերի ծավալած վնասակար գուրծունեությունը իր ժողովրդի հանդեպ: Այսպես, թուրքական «Հյուրերիյեթ» թերթի թղթակիցներից Օթթայ էքսինը գրեց՝ որ «մինչ որոշ անձեր հարգանք կը մատուցեն էնվեր փաշային, ես ոտքի պիտի կանգնիմ ի հիշատակ մեր 90,000 երիտասարդներուն, որոնք սառեցան Ալլահուէքպեր լեռներուն վրա՝ զորավարին հրահանգով»:

Իսկ թե ինչո՞ւ երիտթուրքերը այդպես եռանդագին մտան պատերազմի մեջ, բացահայտվում է Ջեմալ փաշայի հուշագրության մեջ արտահայտված հետևյալ խոստովանությունից.

«Մենք հույս ունեինք, որ Համաշխարհային պատերազմի կրակի միջից անցնելով, մեզ կը հաջողվի ազատվել մեր վզին փաթաթած շատ տհաճ պարտավորություններից, որոնք միմիայն պատրվակ էին մեր ներքին դործերին միջամտելու համար»:³

Հասկանալի է, որ այստեղ Ջեմալ փաշան նկատի ունի հունվար 26, 1914 թ. թուրքական կառավարության կողմից ստորագրված բանաձևը, որի համաձայն բարենո-

րողութուններ պիտի անցկացվեն հայաբնակ 6 նահանգներում:

Եզրակացութիւնը միանշանակ է: Պատերազմը պատեհ առիթ հանդիսացավ, որպեսզի երիտթուրքերի կառավարութիւնը վերջնական հաշվեհարդար տեսնի Պատմական Հայաստանի բնիկ ժողովրդի հայութեան հետ:

Այնպէս որ, Առաջին Համաշխարհային պատերազմի սկզբին տեղի ունեցած հայութեան զանգվածային տեղահանութիւններն ու կոտորածները չէին առնչվում ռազմական նկատումներով կատարվող միջոցառումների հետ, քանի որ հայութեան բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Իթիհատ վե Թերաքքի» («Միութիւն և Առաջադիմութիւն») կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Այս հաստատվում է թուրքական վավերագրական փաստաթղթերով: Ահա դրանցից մի քանիսը.

Վերոհիշյալ 1919 թ. թուրքական ռազմական Արտակարգ Ատյանի կողմից Երիտթուրքերի պարագլուխների դատաւարութեան վերաբերող բոլոր մեղադրական եզրակացութիւններում շեշտը դրվում է այն հարցի վրա, որ «ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարագրված հայերի քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհին՝ կուսակցութեան կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գույքն ու ունեցվածքը կողոպտվել և հափշտակվել է»:⁴

Ստորև բերում ենք թուրք երկու պաշտոնատար անձանց վկայութիւնները հայերի կանխամտածված կոտորածների մասին՝

«Ներքին գործերի նախարարութեան հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործողոված Ապտուլլահատ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «Տեղահանութեան

հիմնական նպատակը հայերի ոչնչացումն է» և ավելացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով թալեաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա (թալեաթը) ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը»:⁵

Իսկ տվյալ ժամանակ Կովկասյան ճակատի 3-րդ բանակի հրամանատար՝ զորավար Վեհլա փաշան, դատական ատյանին տված իր վկայության մեջ ասել է.

«Հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև ունեցվածքի հափշտակումն ու կողոպուտը վճռվել է «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ Երրորդ բանակի չըջակայքում արնախում հրոսակախմբերի (նկատի ունի «Թեչ-քիլաթը մահսուսե»ն, (հատուկ կազմակերպություն) — Ա.Փ.) կազմակերպողն ու ղեկավարողը Պեհաէտտին Շաքիր բեյն է»:⁶

Ահա մի հատված ևս «Իթիհատ վե թերաքքի» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների հանցագործություններին վերաբերող դատավճռից.

«Ահա այս ձևով և օրենքի բուն ոգուն հակառակ, տեղահանությունը համատարած կերպով ծավալվել է բոլոր չըջաններում և առաջ բերել ողբերգական ծանր իրավիճակ: Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծած «Թեչքիլաթը մահսուսե»ի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարները իրենց մասնակցությամբ նրապատել ու հեշտացրել են այդ գործը»:⁷

Հայերի Յեղասպանությունը հաստատող փաստաթղթերի և վկայությունների թիվը շատ ու շատ է: Բավարարվենք այսքանով և անցնենք առաջ:

Փրոֆ. Հասան Օզպեկխանը, արդի թուրք պատմաբանների նման, կասկածանքի տակ է առնում նաև մոտ

1,500,000 զոհված հայերի թվաքանակի հարցը:

«Հայերի եւ Սիւրիացիների Ամերիկյան օգնութեան կոմիտեի» քարտուղար՝ փրոֆ. Սամվել Թ. Տանթընը, զոհված հայերի թվաքանակի մասին, դեռեւս 1915 թվականի դեկտեմբերի 15-ին, “The New York Times” թերթին տված «Մեկ միլիոն հայեր սպանուեցին կամ աքսորի ճանապարհին են» խորագիրը կրող հաղորդագրութեան մեջ նշում է. «Ամերիկյան կոմիտե»ի ամենահավաստի վկայութեաններով ստացած տեղեկութեանները, որոնք լիովին համապատասխանում են իրականութեան, մեկ տարի առաջ Թուրքիայում բնակվող 2,000,000 հայերից 1,000,000ը ըսպաննուեց է կամ բռնի ենթարկվել մահապաշտի կրոնափոխութեան. կամ պարտադրված փախուստ է տվել երկրից. կամ մահացել է աքսորի ճանապարհին. կամ հյուսիսային Արաբիայի անապատներում աքսորի ճանապարհին է. կամ արդեն այնտեղ է: ԶՈՂԵՐԻ ԹԻՎԸ ՏԵՎԱՊԵՍ ԱՃՈՒՄ է: (Ընդգծումը մերն է — Ա.Փ.):⁸

Բոլոր դեպքերում, այս հարցի տրամաբանական և ճշգրիտ բացատրութեանը կայանում է հետևյալում. —

Դեռեւս Արդուլ Համիդի բռնատիրութեան շրջանում և հետո, երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային շահարկման առարկա, Թուրք պետական գործիչները, այդ թվում և պատմաբանները, բարենորոգումների անհրաժեշտութեանը ավելորդ համարելու միտումով, սկսեցին ամեն ջանք թափել նվազեցնելու հայերի թվաքանակը Օսմանյան կայսրութեանում: Առկա է նաև հարցի մյուս կողմը: Դա զինվորական հարկից ազատվելու նպատակով քրիստոնյաների հաշվառումից խուսափելու հարցն է: Ուսումնասիրութեանը ցույց է տալիս նաև, որ հաշվառման ընթացքում նույնիսկ հայկական բազմաթիվ գյուղերի բնակչութեանը դուրս է մնացել գրանցումից, որը նույնպես բացասաբար է անդրադարձել ընդհանուր թվաքանակի վրա:⁹

Հարկ է նշել, որ հայ և օտարազգի պատմաբանները տվյալները այս խնդրում բերել են այն եզրակացություն, որ նախապատերազմյան շրջանում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը Օսմանյան կայսրությունում եղել է 2,5 միլիոն մարդ: Իսկ զոհված հայերի թվաքանակի մասին խոսելիս մատնանշվում են ավելի քան 1,5 միլիոն անմեղ հայեր¹⁰:

Ինչ վերաբերում է «Ցեղասպանություն» տերմինի իմաստին, ապա այն նույնպես լիովին համապատասխանում է հայերի ողբերգական ճակատագրին:

«Ցեղասպանություն» տերմինի բացատրությունը, ի թիվս համաշխարհային մի շարք լեզուներով հանրագիտարաններում տված համանման իմաստին, բավականին հաջող բնորոշվում է 1987 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Ի՞նչը ի՞նչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ» գրքի 91րդ էջում, որտեղ ասված է.

W «Ցեղասպանություն, գործողություններ, որոնք կատարվում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խումբ, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակիորեն ոնչացնելու մտադրությամբ, քրեական ծանր հանցագործություն: Որպես ցեղասպանություն են որակավորում հետևյալ գործողությունները. նման մի խմբի անդամների սպանությունը. նման խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ, կամ խանգարումներ պատճառելը. որևէ խմբի համար կանխամտածված այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնելու են նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը, միջոցներ՝ որոնց նպատակն է կանխել ծննդաբերությունը նման մի խմբի միջավայրում, երեխաների բռնի հանձնումը՝ մարդկային մի խմբից մյուսին»:

Բացատրության վերջում նշված է նաև, որ «ցեղասպանության դասական օրինակ է հանդիսանում մեկուկես միլիոն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրու-

Թյան իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին Առաջին Համաշխարհային պատերազմի իրադարձություններից»:

Բնականաբար հեղինակի այս որոշումը հիմնված է համաշխարհային գրականության մեջ գոյություն ունեցող փաստերի և ապացույցների վրա:

Եվ իրոք որ այն ինչ տեղի ունեցավ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերի հետ, լիովին համընկնում է այս բնորոշման ոգուն:

Նշենք նաև, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու» որոշումը հատուկ պայմանագրով ընդունվել է ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին, և որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, վաղեմության ժամկետ չունի:

Կարծում ենք, որ մեր այս գրությունը եզրակացության կարիք չունի, քանի որ ամեն ինչ պարզ է ու հստակ:

Այնուհանդերձ, որպես վերջաբան կը ցանկանայինք բերել ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների Տան նորեկ հանրապետական կոնգրեսմենների խմբավորումի նախագահ՝ Զորջ Ռադանովիչի մարտ 7, 1997 թվականին իր պաշտոնակիցներին ուղղված հատուկ նամակից մի հատված: Այդ նամակով՝ Զորջ Ռադանովիչը կոչ է անում իր պաշտոնակիցներին, որպեսզի նրանք զորակցեն Հայերի ցեղասպանության (H. Con. Res. 47) բանաձևի վավերացմանը:

«1915 թվականից Օսմանյան կայսրությունը սկսեց կանխամտածվածորեն իրագործել հայ ժողովրդին բնաջնջելու մի ծրագիր, ոչնչացնելով նաև նրա երեք հազար տարվա մշակույթն ու պատմությունը: Հետևանքը եղավ այն, որ կոտորվեցին մեկուկես միլիոն հայեր, իսկ բախտի բերմամբ ողջ մնացածները աքսորվեցին իրենց պատմական հայրենիքից: Վերապրողներից շատերը իրենց նոր տունը

չինեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Հակառակ այդ բոլորին, առ այսօր, Թուրքիայի կառավարությունը հրաժարվում է ճանաչել Հայերի ցեղասպանությունը և այդ ժամանակվա պատմությունը վերաշարադրելիս փորձում է նենգափոխել ճշմարտությունը»:¹¹

«ՄԻԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՈՒԺ Է ԾՆՎՈՒՄ»
ԵԹԵ ԱՅՆ ՀԻՄՆՎԱԾ Է
ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԻ ՎՐԱ

“New York Times” թերթի Ստամբուլի թղթակից՝ Ստեֆըն Քինգերը, 2000 թ. մայիս 10-ին «Թուրքական շրջանը վերհիշում է հայերի կոտորածները» խորագրով հրապարակած հոդվածում, վերահաստատում է 1915 թ. Հայերի ցեղասպանության փաստը:

Այս հոդվածի կապակցությամբ, ինտերնետում հայտնվել է «Թուրք-Ամերիկյան կազմակերպությունների միության» նախագահ՝ Էկեմեն Պաղըչի, իր թուրք հայրենակիցներին ուղղված հետևյալ կոչը, որը թուրքերենից թարգմանաբար ներկայացնում ենք ընթերցողի ուշադրության:

Սիրելի Հայրենակիցներ,

Ստորև բերված հոդվածը, որը ցառոք սրտի ձեզ դուր չի գալու, գրի է առել “New York Times” թերթի Ստամբուլի թղթակից՝ Ստեֆըն Քինգերը: Անհրաժեշտ է մեր ձայնը բարձրացնենք և մեր ընթերցողների կողմից այս թերթին ուղարկենք հնարավորին չափ շատ նամակներ: Քանի մենք լուռ ու կրավորական ենք մնում, դիմացինը ավելացնում է իր զրպարտանքի չափը և ավելի վատահուլթյուն է ձեռք բերում:

Միասնությունից ուժ է ծնվում:

Էկեմեն Պաղըչ

Թուրք-Ամերիկյան կազմակերպությունների
միություն նախագահ

Իսկ ով ասաց, որ լուռ ու կրավորական եք մնում:

Ամբողջ աշխարհին հայտնի է թե թուրքական պատմագրությունը, պետական և քաղաքական գործիչները ինչպիսի հակահայկական քաղաքականություն են վարել և վարում են՝ հերքելով Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու կոտորածները Օսմանյան կայսրությունում:

Հայերի ցեղասպանությունը ուրանալու և ժխտելու համար միլիոններ են ծախսվել և ծախսվում են, կազմակերպվում են հաճախակի գիտաժողովներ, նկարահանվում են բացմասերիանոց ժապավեններ (թեկուզ հիշենք «Արյուն պատի վրա», «Վարագույրի ետևը» հեռուստատեսային ֆիլմերը): Կառուցվում են հուշարձաններ այսպես ասած թուրք զոհերի հիշատակին (դեռ վերջերս բացումը կատարվեց Իզմիրի հուշարձանի):

Մի/թե դուք լուռ եք մնում, երբ այս կամ այն պետությունը, խորհրդարանը, նահանգը կամ քաղաքապետությունը բանաձև է ընդունում Հայերի ցեղասպանություն ճանաչման մասին:

Մի/թե՞ քիչ աղմուկ բարձրացավ մայիս 29, 1998 թ. Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ընդունած «Ֆրանսիան հրապարակապնորեն ճանաչում է 1915 թ. Հայերի ցեղասպանությունը» բանաձևի շուրջ, որպեսզի այն ծերակույտի օրակարգի հարց չդառնա:

Միևնույն ժամանակ հրատարակվում են կեղծիքներով լի բազմաթիվ գրքեր: Ահա այդ գրքերից մի քանի նմուշներ.

1. Ինսյեթուլա Ճեմալ Օզքայա, «Հայ ժողովուրդը և թուրքերին ստրկացնելու փորձերը», Ստամբուլ, 1971:

2. Վեյսել Էրօղլու, «Հայկական դաժանությունը», Ստամբուլ, 1971:

3. Էմիրճան Աբդուլ Ալի, Մեհմեդ Էմին Կերկեր, «Մեծ Հայաստանի երազը եւ Կարսից մինչև Ղարաբաղ հայերի կատարած գաղանությունները», Ստամպուլ, 1992:

4. Էրտալ Իլթեր, «Հայ եկեղեցին և ահաբեկչությունը», Անկարա, 1996, և այլն:

Նշենք, որ այսպիսի ստապատիրո գրքերը հաճախ թարգմանվում են այլ լեզուներով, որպեսզի ապակողմնավորողի նաև միջազգային հասարակական կարծիքը:

Եզրակացություն

Իրոք որ «Միասնությունից ուժ է ծնվում», եթե այն հիմնված է արդարության և ճշմարտության հողի վրա: Իսկ մեր պահանջատիրությունը արդար է և ճշմարիտ¹:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ «ԶԱՄԱՆ» ԹԵՐԹԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ԱՀԱԲԵԿԶՈՒԹՅԱՆ» ՄԱՍԻՆ

«Ասպարէզ» Օրաթերթի (դեկտեմբեր 24, 1994) համարում մեր ուշադրությունը գրավեց «Ահաբեկչություն և հայկական դպրեմանքեր» վերնագիրը կրող հոդվածը, որտեղ արդի թուրք պատմաբանների և դասախոսների կողմից կատարվել էր հայ ժողովրդի պատմության 19րդ դարի վերջի շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի բացահայտ աղավաղման և խեղաթյուրման հերթական փորձ: Որպեսզի լավ պատկերացնենք հարցի էությունը, բերենք մի երկու հատված այդ հոդվածից:

«Թուրքական «Զաման» թերթը, 19 նոյեմբերի իր թիվին մեջ, իբրև թե հետազոտություն մը կատարած է (Անգարայի և էրզրումի համալսարաններու) թուրք դասախոսներու քով, որոնք հաստատած են թե հայկական ահաբեկչությունը 120 տարի առաջ սկսած է և անոր հիմերն ալ սերմանված են դպրեմանքերու մեջ...»:

Այս դպրեմանքերուն մեջ հասած երիտասարդները, դաշնակ, հնչակ, ռամկավար և վերակէօզ (նկատի ունի 1898 թ. ձևավորված «Վերակազմյալ հնչակյաններին» Ա.Փ.) կոչված, հայկական հրոսակախումբերուն գլուխը անցնելով տարիներ ամբողջ ոճրային ծուղակներ լարած են և այս ծրագիրները զարգացուցած են ռուսերուն ալ օժանդակությամբ»:

Ընդհանուր առմամբ նշենք, որ հայ ժողովրդի պատմության վերաբերող նման հետազոտական հարցազը-

րույցներ հաճախակի են կազմակերպվում թուրքիայում, հատկապես ապրիլին նախորդող ամիսներին և օրերին հատուկ քարոզչական նպատակներով: Զարմանալին այն է, որ այդ քննարկումների ընթացքում չոչափվում է հարցի միայն մեկ կողմը, իսկ մյուս կողմը մնում է խավարի մեջ՝ վարագույրի ետևում, այսինքն՝ թուրք ժողովրդից թաքցվում է իրական եղելությունը:

Տվյալ դեպքում, «ահաբեկիչ հրոսակախմբեր» անվանումով կատարելապես սխալ և վարկաբեկիչ պիտակ են ուղղում փակցնել Արևմտյան Հայաստանում ծավալված հայդուկային-ֆիդայական շարժմանը:

Հայտնի է, որ 19րդ դարի վերջին քառորդում, աբդուլհամիդյան հայահալած քաղաքականության դեմ պայքարելու համար Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում բուռն կերպով ուժեղացավ ֆիդայական շարժումը: Ֆիդայիները հայ ժողովրդի ծոցից դուրս եկած և նրա տարրական շահերը պաշտպանող մարտիկներ էին: Նրանք պայքարում էին բռնակալական վարչակարգի դեմ, որպեսզի կյանքի կոչվեն բարենորոգումների խնդրում Բարձրագույն դռան ստանձնած պարտավորությունները: Իսկ 1894-96 թթ. Սասունում և այլուր տեղի ունեցած բարբարոսային կոտորածների ընթացքում, «Հնչակ» և «Դաշնակցություն» կուսակցությունների գլխավորությամբ նրանք ընդգրկվեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում տեղի ունեցած բնակչության ինքնապաշտպանության գոյամարտերին: Բնականաբար մեծ էր նրանց դերը հայ ժողովրդի ազգային ազատագրության պայքարը կազմակերպելու վեհ գործում, քանի որ անհավասար մարտերում անձնվիրաբար պայքարում էին թուխիել թուրքական դարավոր ծանր լուծը: Նշենք նաև, որ հայ ֆիդայիները Օսմանյան կայսրությունում ապրող, թուրք, քուրտ և այլ ժողովրդների նկատմամբ ոչ մի անգամ թշնամանք չեն տածել: Նրանց պայքարի թիրախը

եղել է բռնակալությունը, այսինքն՝ հայ շինականին հարստահարող, նրա պատիվն ու ինքնասիրությունը բռնաբարող, հողն ու ունեցվածքը հափշտակող թուրք կաշառակեր պետական պաշտոնյաներն ու աղաները, դաժանաբարո ցեղապետներն ու աշիրեթապետերը, անորեն հարկահավաքները:

Ինչ խոսք, որ տվյալ ժամանակ սուլթանական բռնակալության դեմ ծավալված հայ ֆիդայական շարժումը օրինաչափ երևույթ էր, քանի որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ միշտ էլ ձգտում է ազատ ու անկախ ապրել իր հայրենի երկրում: Օրինաչափ և արդարացի է նաև մեր օրերում ծավալված Արցախի ազատագրության պայքարը: Այնպես որ թուրք դասախոսների կողմից հայ ֆիդայիներին «Ահաբեկիչ հրոսակախմբեր» պիտակավորումը միանգամայն սխալ է և անընդունելի:

Բայց, իրականության մեջ, Օսմանյան կայսրությունում հրոսակախմբեր եղել են, այն էլ պետական մակարդակով կազմակերպված, որոնք տեապես ահ ու սարսափի են մատնել հայ ժողովրդին: Լավ կլիներ, որ թուրք դասախոսները անդրադառնային նաև նրանց գործունեությանը:

Այսպես՝ 1891 թ. Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ և իր մականունով, կազմակերպվեցին «Համիդիե» կոչվող հեծելազորերը, ավելի ճիշդ՝ հրոսակախմբերը, որոնց գլխավոր նպատակն էր հալածել ու կոտորել հայ բնակչությանը, ավերել ու հրդեհել հայերի բնակարաններն ու սրբատեղիները:

Իսկ մյուս ահաբեկիչ հրոսակախմբերը արևմտահայերին ի սպառ ջնջելու նպատակով կյանքի կոչվեցին 1915 թ. հայոց Մեծ Եղեռնի նախաշեմին, այն էլ երիտթուրքերի կառավարության և «Իթիհատ վե թերաքբի» («Միություն և Առաջադիմություն») կուսակցության պարագլուխների գաղտնի նիստերում: Այն կոչվում էր «Թեշ-

քիլաթը մահսուսե» (Հատուկ կազմակերպություն) որի նախագահն էր հիշյալ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ՝ Բեհանդդին Շաքիրը:

Հավաստի վավերագրերը ցույց են տալիս՝ որ «Թեչ-քիլաթը մահսուսե»ն բանտերից հավաքագրել է քրեական հանցագործներին, առաջին հերթին մարդասպաններին և ստեղծել «չեթենների» հրոսակախմբեր յուրաքանչյուրը 50 հոգուց բաղկացած, որոնք աչքից հեռու մեկուսի վայրերում հարձակվում էին անգն ու անպաշտպան տեղահանված հայերի քարավանների վրա և կոտորում, չխնայելով հիվանդներին, ծերերին և երեխաներին: Այս կապակցությամբ, խարբերդի հայության տեղահանության և կոտորածի 1920 թ. հունվար 13ին ընդունված դատավճռում շատ պարզորոշ նշված է. «Մեղադրյալ Բեհանդդին Շաքիր պեյը, որպես «Թեչքիլաթը մահսուսե»ի նախագահ, Ստամբուլից դուրս դալով սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Միևնույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ոճրագործներից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի գլուխն անցնելով, տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կողոպուտի»:¹

Կարծում ենք այսքանը բավական է ընկալելու համար, թե իրականում ովքեր էին ահաբեկիչ հրոսակախմբերը և ում դեմ էին պայքարում դրանք:²

ԾԾՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԶԷ ԹԱՔՑՆԵԼ

Իր ժամանակին, երբ թերթում էի թուրքական «Հյուրերիեթ» թերթի 2002 թ. հոկտեմբեր 11-ի համարը, առաջին և 19-րդ էջերում ուշադրությունս գրավեց «Նյու Յորքի նահանգապետը թուրքերի դեմ թշնամանք տարածելով ձգտում է քվեարկության ձայներ հավաքել» խորագրով խմբագրության կողմից գրված հաղորդագրությունը:

Ստորև բերում ենք այդ նյութի ամբողջական թարգմանությունը.

«Նյու Յորքի նահանգապետ Ճորճ Փաթաքին, հոկտեմբերի 6-ին հրապարակած հայտարարության մեջ մատնանը-չեց, սեպտեմբերի 9-ին (1922 թ), թուրքերի կողմից Իզմիրը հրդեհվելու և հուլյն փոքրամասնության նկատմամբ ցեղասպանություն գործադրելու համար՝ ամեն տարի հոկտեմբերի 6-ը նշվելու է որպես հուլյն փոքրամասնության դեմ կատարված կոտորածի հիշատակի օր:

Նոյեմբերի 11-ին (2002 թ.) նահանգային ընտրություններում հուլյներից ձայներ հավաքելու միտումով, Ճորճ Փաթաքին, իր գրած հայտարարության մեջ պնդում է, որ 1915-1923 թվականների ընթացքում հայ, հուլյն և ասորի փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքերը ցեղասպանություն են գործադրել:

Նկատի ունենալով Ճորճ Փաթաքիի քվեարկության համար ձայներ հավաքելու այս միտումը, Ամերիկայի

Միացյալ Նահանգներում բնակվող թուրք համայնքի հետ միասին, ծագումով հույն ամերիկացիները ևս բողոքարկեցին նահանգապետի այս հայտարարությունը դեմ:

Ծագումով հույն ամերիկացիները իրենց բողոքում նշում էին, որ «Այն ժամանակ, երբ թուրք և հույն ժողովուրդների միջև հաշտություն կայացնելու համար մենք դիմում ենք հնարավոր բոլոր միջոցների, նահանգապետի քվեարկության ձայներ հավաքելու համար երկու ժողովուրդների միջև անտեղի լարվածություն ստեղծելու միտումը, մեծ ցավ է պատճառում»:

Բնականաբար իմ կարծիքը Զորջ Փաթաքիի հայտարարության նկատմամբ դրական է, քանի որ այն հիմնվում է պատմական ճշմարիտ փաստերի վրա: Այսպես.

1919-1922 թ/թ. տեղի ունեցած հույն-թրքական պատերազմը ավարտվեց քեմալական բանակի կատարյալ հաղթանակով:

1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին թուրքական բանակը ներխուժելով Իզմիր (Չմյուռնիա), տեղի թուրք խուժադուժ ամբոխի հետ սկսեց կոտորել հայ և հույն խաղաղ բնակչությանը, ինչպես նաև կողոպտել ու թալանել նրանց ունեցվածքը, խանութներն ու դպրոցները, եկեղեցիներն ու հիվանդանոցները: Սեպտեմբերի 13-ին Իզմիր քաղաքը, քեմալական բանակներու գործուն մասնակցությամբ հրդեհների մեջ բոցավառվում էր:

Ցավալին այն է, որ քրիստոնյաների այս ահավոր կոտորածները տեղի էին ունենում նավահանգստից քիչ հեռու գտնվող անգլիական, ֆրանսիական և այլ ռազմական նավերի նավաստի զինվորների աչքի առաջ:

Իզմիրում և շրջակա գյուղերում հայերի և հույների նկատմամբ կանխամտածված կերպով տեղի ունեցած կոտորածները կատարյալ ցեղասպանություն էին:

Արդի թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամը իր «Թուրքական ազգային ինքնությունը և Հայկական հարցը»

խորագիրը կրող աշխատության մեջ, թուրքական արխիվային նյութերի հիման վրա մատնանշում է, որ Փոքր Ասիոյ ամբողջ տարածքը թուրքացնելու քաղաքականությունը սկսվել է դեռևս Առաջին Համաշխարհային պատերազմից առաջ: Իսկ պատերազմի ընթացքում հայերի հետ դաժան հալածանքի և բնաջնջման են ենթարկվել նաև հույները: Այսպես.

«Թուրքերը, հայերի նկատմամբ գործադրվող ծրագիրը կիրառեցին նաև հույների դեմ: Նրանց էլ վերցրին ծառայելու օսմանյան բանակում: Հազարավոր հույն զինվորներ հայերի նման մահացան ցրտից, սովից և այլ պատահարներից: Ամեն տեղ հույներին հավաքեցին խմբերով և իբր թուրք ժանտարմաների հսկողության տակ, հետիոտն քշեցին դեպի երկրի խորքերը: Թե որքան մարդ ոչնչացավ ճանապարհին, ճշգրիտ հայտնի չէ: Ենթադրվում է, որ զոհերի թիվը 200,000-ից հասնում է մինչև մեկ միլիոն մարդու: Հունաստանի վարչապետ Վենիզելոսը, Փարիզի հաշտության վեհաժողովում պնդել է, որ 300,000 հույն է ոչնչացվել և մոտ 450,000 էլ ապաստան է գտել Հունաստանում: Առ ավելի շատ թվերով հույների դեմ կատարված կոտորածների մասին, ես իմ ձեռքին այլ տեղեկություններ չունեմ»¹:

Իզմիրի սարսափազդու ողբերգությունը դեռևս մարդկանց հիշողության մեջ էր, երբ Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, «Ունեցվածքի Հարկ» (Varlik vergisi) գանձելու միտումով մեծ թվով հույներ, հայեր, հրեաներ հալածվելով աքսորվեցին Ալքալեի մահվան ճամբարները և ոչնչացվեցին:

Ալքալեում տեղի ունեցած բռնությունների և դաժանությունների մասին մանրամասն փաստադրական տեղեկություններ են տրված թուրք գրող Քեմալ Յալչընի 2000 թ. հրատարակած «Սիրտս հրճվում է քեզանով» խորագիրը կրող թուրքերեն գրքում: Այդ մասին խոսում

են ականատես վկաները²։

1955 թ. սեպտեմբերի 5-6-ին, Կիպրոսի Հարցով Հուլյն-Թուրքական Հարաբերությունների սրման պատճառով, կրկին ողբերգական իրադարձություններ տեղի ունեցան Իզմիրում և Ստամբուլում։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հուլյների, Հայերի և այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ դաժան գործողությունները կազմակերպված և հրահրված էին Թուրքական կառավարության կողմից։

Թուրք խուժադուժների վայրագ ձեռքերով երկու օրվա ընթացքում ավերվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ, շենքեր, խանութներ։ Սրբապղծվեցին գերեզմանատներ, խոշտանգվեցին եւ սպանվեցին բազմաթիվ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ։

1961 թ. սկզբին Եասսը Ատայում տեղի ունեցած դատավարությունը լիովին հաստատեց Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ՝ Ջելալ Բայարի, վարչապետ Ադնան Մենդերեսի և այլ Թուրք պաշտոնատար անձանց հանցանքը, Հուլյների կոտորածների կազմակերպման գործում։

Եզրակացնելով նշենք, որ վերոհիշյալ հաղորդագրություն մասին «Հյուրրիեթ» թերթի առաջին էջում համառոտակի ակնարկություն անելով, խմբագրությունը Ջորջ Փաթաքիին բնութագրել է, որպես «Անկիրթ նահանգապետ»։ Իրականում նա ոչ թէ «Անկիրթ նահանգապետ» է, այլ ճշմարտությունը հաստատող ազնիվ և վեհ անձնավորություն³։

Գ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

(ՀԱՅԵՐԵՆ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ, ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԵՎ
ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ)

ԹՈՒՐՔ ԳՐԱԿԱՆԱԳԵՏ ՀԱԼԻԴԵ ԷԴԻԲԸ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

2001 թ. փետրվարի 23-ին Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ակօս» շաբաթաթերթի թուրքերեն բաժնում, խմբագիր՝ Հրանդ Դինկը, լույս էր ընծայել թուրք գրականագետ Հալիդե Էդիբի Mor salkimli ev (Մանուշակագույն թիթեռնածաղիկներով տունը) խորագրով գրքից Կոմիտաս Վարդապետին վերաբերող հուշագրությունը: Բընականաբար նյութը ուշագրավ էր և հետաքրքիր, ուստի որոշեցի այն թարգմանել, որպեսզի հայ ընթերցողը ևս ծանոթանա բովանդակության հետ:

Հալիդե Էդիբ Աղըվարը (1884-1964) 20-րդ դարասկզբի թուրքիայի մշակութային և քաղաքական կյանքում կարևոր դեր խաղացած առաջին կին գործիչն է: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Սկյուդարի Ամերիկյան քոլեջում, իսկ այնուհետև տնային պայմաններում վարձված ուսուցիչներից սովորել է անգլերեն, ֆրանսերեն և արաբերեն լեզուները: Նրա գրական և հրապարակախոսական գործունեությունը սկսվում է 1908 թվականից հետո, երբ նա դառնում է «Իթթիհատ վե թերաքքի»

(Միուլթյուն և Առաջադիմություն) կուսակցության գործուն քարոզիչներից մեկը։ Նա թարգմանություններ և առանձին հոդվածներ է հրապարակել «Վաքըթ», «Ակշամ», «Թանին» թուրքերեն թերթերում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թրքական բանակում անդամագրուել է «Կարմիր մահիկ» բժշկական օգնության կազմակերպությանը, իսկ այնուհետև Սիրիայում, Ջեմալ փաշայի գլխավորությամբ, մասնակցել է որբանոցների կազմակերպման աշխատանքներին։ Նրա գրչին են պատկանում մի շարք վեպեր, որոնցից առավել հանրահայտ է “Ateşten gömlek” (Կրակե շապիկ) վերնագիրը կրող հատորը։

Ուշադրության արժանի է նաև նրա հուշագրությունների գիրքը, որը լույս է տեսել անգլերեն լեզվով։¹

Հակառակ իրեն արդարացնելու միտումին, Հալիդե էդիբը ևս հայկական հարցի նկատմամբ ունեցել է բացասական դիրքորոշում։

Ամերիկյան հասարակության շրջանում ի շահ թուրքերի կարծիք ստեղծելու նպատակով 1920-ական թրվականներին, շրջագայել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների խոշորագույն քաղաքներում, նենգաբար տարածելով այն միտքը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իբր հայերն են բռնություն գործադրել թուրքերի վրա։

Ըստ ժամանակակիցների վկայության, Հալիդե էդիբը քիչ դեր չի խաղացել նաև Սիրիայում և Լիբանանում գործող հայ որբ երեխաներին մահմեդականացնելու և թրքացնելու գործում։

Ստորև բերված գրության մեջ, չնայած Հալիդե էդիբը, որպես տաղանդավոր երաժշտի բարձր է գնահատել և զրվատանքով խոսել Կոմիտաս Վարդապետի մասին, այնուհանդերձ այնտեղ խեղաթյուրվել են նրա հայ ազգության պատկանելիության և ընդհանրապես հայ ժո-

ղովրդի պատմութեան վերաբերող մի շարք հարցեր: Այսպէս՝

Հալիդէ Էդիբը նշում է, որ «բյուզանդական ժամանակաշրջանի նվաճումներին դիմակայող ցեղախմբի երեխաներին քրիստոնէացրել են»: Առաջ քաշած իր այս տեսակետի վրա հիմնվելով հավանական է համարում, որ Կոմիտասի ծնողները թուրք են եղել:

Նախ նշենք, որ սելճուկ-թուրքերը 11-րդ դարում երևացին Փոքր Ասիայում: 1047 և 1048 թվականներին, նրանք ներխուժեցին Հայաստանի տարածքը, ամենուրեք ավերելով և գերեվարելով հայ ժողովրդին: Իսկ 1071 թ. երբ Մանազկերտ քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ բյուզանդացիների և սելճուկների միջև, Բյուզանդիայի բանակը լիակատար պարտութուն կրեց և ամբողջ Հայաստանը մտավ սելճուկյան պետութեան կազմի մեջ: Այնպես որ, հայերի և այլ ժողովուրդների թրջացման քաղաքականութիւնը սկսվեց սելճուկ-թուրքերի Հայաստանի զավթումից հետո:

Այնուհետև, Օսմանյան կայսրութեան տիրապետութեան շրջանում, «Դեվչիրմե»-ի (Մանկահավաք) միջոցով ենիչերիական զորաբանակի համար հպատակ ժողովուրդների երեխաներից զինվոր հավաքելու քաղաքականութիւնը կատարյալ մի պատուհաս դարձավ ժողովուրդների համաձուլման և թուրքացման խնդրում:

Այստեղ տեղին է հիշատակել 16-րդ դարի թուրք պատմագետ Մուստաֆա Սելանիկ Էֆենդիի եզրակացութիւնը Դեվչիրմեի մասին: Նա իր «Պատմութեան» մեջ գրել է. «Ժամանակի իշխողները, տղաների Դեվչիրմեի գործում անխիղճ են եղել և նվերի անվան տակ մեծ կաշառքներ վերցրել, ինչպես գայլն է հարձակվում ոչխարի հոտի վրա, այնպես էլ նրանք ազահորեն հարձակվել են երկրի ռայաների վրա: Հարուստ ռայաներից խլել են անթիվ անհամար հարստութիւն, իսկ աղքատ ռայաներից

նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տեղը»²:

Բացի այդ, այլ երկրներ նվաճելու ընթացքում, գերեվարության միջոցով թուրքերը մահմեդականացրել են բազմաթիվ մարդկանց և երեխաներին: Այս մասին ևս 16-րդ դարի թուրք պատմագիր՝ Իբրահիմ Փեչեվին գրել է. «Օսմանցիները սկսեցին կողոպտել և թալանել Երևան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղի բոլոր ոսկեզօծ և գեղեցիկ պալատներն ավերվեցին և գետնին հավասարվեցին: Գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան»³:

Մահմեդականացման և թրքացման քաղաքականությունը հատկապես լայն բնույթ կրեց հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներին: Հայտնի է, որ Մեծ Եղեռնի օրերին Սիրիայում և Լիբանանում գործող որբանոցներում, հազարավոր հայ որբեր մահմեդականացան և թրքացան: Այնպես որ չինձու միջոցներով Կոմիտասին թրքացնելը սխալ է և անհիմն: Կոմիտասը եղել է և մնում գտարյուն հայ և հայկական ազգային երաժշտագիտական դպրոցի հիմնադիրը:

Հալիդ էդիբի վերոհիշյալ տեսակետից է բխել նաև Ավետարանի թուրքերեն թարգմանություն և մի շարք վայրերում պատարագը թուրքերեն կատարելու հարցը: Իրականությունն այն է, որ Ավետարանը թուրքերենի են թարգմանել ոչ թե քրիստոնեացած թուրքերը, այլ թրքախոս հայերը: Այս խնդրում պետք է նկատի ունենալ, թե դարերի ընթացքում ինչպիսի ծանր պայմաններում են գտնվել ոչ-մահմեդական ժողովուրդները Օսմանյան կայսրությունում:

Բազմաթիվ փաստեր կան ոչ-մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ տեղի ունեցած հողային, հարկային, դավանափոխության, եկեղեցիների քանդման, կրոնական ծիսակատարությունների սահմանափակման, ազգային

տարազի արգելման և այլ ճնշումների ու խտրականության մասին:

Թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկի հրատարակած 16-րդ դարի սուլթանական հրովարտականերից խմանում ենք, թե ինչպիսի կրոնական սահմանափակումներ են կատարվել: Ահա մի հատված սուլթան Սուլեյմանի (1520-1566) գահակալության ժամանակաշրջանում Կ. Պոլսի կադիին ուղղված հրովարտակից:

«...Իմ բարձր հրամանագիրը առնելուդ պես քանդել տուր շարիաթի սկզբունքներին հակասող շինությունը: Միևնույն ժամանակ թույլ չտաա իրենց հնագույն եկեղեցիներում ծնծղա խփելու, բարձր ձայնով երգելու և գինի խմելու: Պետք եղածի պես զգուշացրու հիշյալ վանքի քահանաներին, որ այսուհետև շարիաթին կամ իմ բարձր հրամանին հակառակ, եթե որևէ շինություն կառուցեն, նույնպես ենթարկվելու է քանդման»: (Հրամանը վերաբերում է Կ. Պոլսի Սուլու-Մանաստրի (Ս. Գեվորգ հայկական եկեղեցուն)⁴:

Պարզվում է, որ նույնիսկ 19-րդ դարում, Փոքր Ասիայի խառը բնակչություն ունեցող շատ վայրերում քրիստոնյա բնակիչները մոլեռանդ մահմեդականների զայրույթից խուսափելու համար գաղտնի կերպով են կատարել իրենց կրոնական ծեսերը: Փաստական շատ կարեւոր վկայություններ կան Փ. Ջիխաչովի «Նամակներ Թուրքիայի մասին» խորագիրը կրող հուշագրության մեջ: Հեղինակը 19-րդ դարի կեսերին երկար ժամանակ գտնվելով Թուրքիայում, ականատես է եղել քրիստոնյաների իրավազուրկ և թշվառ վիճակին: Ահա նրա վկայություններից մեկը դավանանքի խտրականության մասին:

«Գիրեսունի և Դիրբուլուի ինչպես նաև Դիրիբուլուի և Գյումուշխանեի միջև գտնվող հետամնաց գյուղերի բնակչությունը, իրենցից ներկայացնում էր բավականին հետաքրքիր մի երևույթ: Այդ գյուղերի ազգաբնակչու-

Թյուճնը խառն է, բացեիքաց հարում է մահմեդականութեանը և հասարակական վայրերում խոսում է միայն թուրքերեն: Սակայն գաղտնի կերպով հետևում է հունական արևելյան եկեղեցու ծիսակատարութեանը: Տանը խոսում է հունարեն, և յուրաքանչյուրը կրում է երկու անուն: Այսպէս՝ եթե նրանցից մեկը առաւոյտոյան դուրս է եկել սպիտակ կամ կանաչ չալմայով և կրում է Ահմեդ կամ Սելիմ անունները, երեկոյան, աղքատ խրճիթում կամ գաղտնի քարայրում միանում է իր դավանակիցներին, որպէսզի թաքուն կատարի քրիստոնեական ծեսի կատարումը քահանայի առաջնորդութեամբ, որը դրանից մի քանի ժամ առաջ արդեն հանդես էր եկել որպէս մոլլա՝ մզկիթում»⁵:

Դեռևս, կարելի է շատ փաստեր և վկայություններ բերել ոչ-մահմեդականների նկատմամբ կատարված խըտրականկութեան և ճնշումների մասին, հասկանալու համար թե ինչո՞ւ Ավետարանը թուրքերենի է թարգմանվել, սակայն բավարարվենք այսքանով: Հալիդէ Էդիբի գրութեան վերաբերող մեր մյուս դիտողությունները տրված են ստորև բերված թարգմանութեան ծանոթագրութեաններում:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԼԻԴԵ ԷԴԻԲ ԱԴԸՎԱՐԻ

«ՄԱՆՈՒՇԱԿԱԳՈՒՅՆ»

ԹԻԹԵՌՆԱԾԱՂԻԿՆԵՐՈՎ ՏԱՆ»⁶

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀԱՏՎԱԾԻ

«Ակօս»-ի ընթերցողներից և բարեկամներից՝ Փրոֆ. Հյուսեյն Հաթեմին, անցած շաբաթների ընթացքում, թերթերի մեջ նկատելով Կոմիտաս Վարդապետի նկատմամբ

արտահայտված տեղի հարձակումները, հիշեցրեց մեզ թե Հալիդե Էլիբ Ադըվարը, իր «Մանուշակագուշն թիթեռնածաղիկներով տունը» խորագիրը կրող գրքում, ինչպիսի հիացմունքով է խոսել Կոմիտասի մասին: Ուստի, նա խընդրեց մեզանից, որպեսզի այդ հատվածը ծանոթացվի «Ակօս»ի ընթերցողներին:

Շնորհակալություն հայտնելով մեր բարեկամի համակրանքին և ցանկության, ստորև ընթերցողին ենք ներկայացնում Կոմիտասին, Հալիդե Էլիբի գրությամբ:

Այդ տարիներին, «Թրքական օջախ»ի⁷ վարչությունը ամեն տեսակի ելույթների և ճառերի համար արտոնություն էր տալիս, իսկ իր դահլիճում մեր մշակույթի զարգացման համար էլ կազմակերպում էր ներկայացումներ և համերգներ: Կանանց և տղամարդկանց միատեղ ներկայացումների դիտումն ու ելույթների ունկընդրումը առաջին անգամ սկսվեց տեղի ունենալ «Թրքական օջախ»ի ներսի դահլիճում:

Այդ դահլիճում ունկնդրեցի նաև հայ նշանավոր երգահան և դաշնակահար՝ Կոմիտաս Վարդապետ անունով մի կրոնականի:

Այդ օրերին նկատեցի, թե «ինչպես «Թրքական Օջախ»ում չաբաթական կազմվող ծրագրերի նկատմամբ հասարակական կարծիքը բաժանվեց երկու մասի: Մեկ կողմը ցանկանում էր, որ միմիայն թուրքերի կատարմամբ թրքական ստեղծագործություններ կատարվեն, իսկ մյուս կողմը առաջ էր քաշում այն միտքը, որ մեր մշակույթը առավել կզարգանա, եթե մերի հետ կատարվեն նաև այլ ազգերի ստեղծագործությունները:

Այս վերջինը հաղթանակ տարավ:

Այնուհանդերձ Կոմիտասը մեր երկրի ծնունդն էր: Հայ լուսավորչական հնագուշ հոգևոր երաժշտության վերաբերող կտորների հետ, երկար տարիների ընթացքում հավաքել էր նաև Անատոլիայի⁸ ժողովրդական երգերը:

Եթե տեսներինք նրա երկար կրոնական սքեմը, թխս-
դեմ, հանդարտ դիմագծով կատարյալ անատոլիական
կերպարանքը, նույնպես Անատոլիայի բնակիչին հատուկ
տրտում դեմքը և տևապես տարօրինակ կարոտի զգացում
արտահայտող սև աչքերը. և եթե լսեինք նրա հզոր ձայ-
նի ներդաշնակությունը, ապա անմիջապես զուգահեռ կանց-
կացներինք Անատոլիայի ժողովրդական երգերի հետ:

Եղանակը, իմ քեռիներից լսած էրզրումի և Կեմախի
երգերն էին հիշեցնում: Սակայն նա այդ բոլորը կատա-
րում էր որպես զուտ հայերեն երգ: Ես լեզվին այնքան էլ
կարևորություն չէի տալիս: Մեր հայրենիքի անբնակ լեռ-
նային արոտավայրերը հիշեցնող, այդ ներսից բխած, հուզ-
մունք եւ կարոտ արտահայտող մեղեդիները լսելիս ես ու-
շաթափվում էի:

Կոմիտասը գալիս էր նաև իմ տունը. ժամերով նվա-
գում էր և երգում: Այս այցելությունները շարունակվե-
ցին նաև հայերի և թուրքերի միջև տեղի ունեցած սպա-
նությունների ընթացքում ևս: Այդ իրադրությունը եր-
կուսիս մեջ էլ իրար չզոհաբերելու միտումով ցավ էր
առաջացնում:

Հակառակ իրենց ազգայնականության, մարդկային
ոգով լցված, նրան լսելու համար երբեմն գալիս էին նաև
Եահյա Քեմալը և Մեհմեդ Էմինը:

Չնայած որ Յուսուֆ Ակչուրան այս երաժշտություն-
նից ևս բավականություն էր ստանում, սակայն առարկում
էր, որպեսզի Անատոլիայի ուսուցիչները հայ չլինեն: Ինձ
համար, լինի հայերեն, թուրքերեն և կամ Անատոլիայում
խոսվող լեզուներից որևէ մեկը, միևնույն է, այդ երա-
ժշտությունը արտացոլումն է թրքական Անատոլիայի:

Կոմիտասը Քյոթահյայի մի աղքատ հայ ընտանիքի
զավակն էր: Մայր լեզուն եղել է թրքերենը, բայց մեծա-
նալուց հետո սովորել է նաև հայերեն: Ըստ իմ հիշողու-
թյան, Կոմիտասը երկար տարիներ երգեհոն է նվագել փա-

րիզի Աստվածամոր տաճարում: Գուցե և ընտանիքն էլ բնիկ թուրք եղած լինի:

Բանը նրանում է, որ բյուզանդական ժամանակաշրջանի նվաճումներին դիմակայող ցեղախմբի երեխաներին քրիստոնեացրել են: Այնուհետև, սահմանամերձ շրջաններում ապստամբած և հարավային սահմանադժուժ տեղավորված այս քրիստոնյա թուրքերը գուցե և տարածվել են Անատոլիայի զանազան վայրերում:

Իրենց լեզվով, ցեղով և մշակույթով, Անատոլիայի թուրքերը համարվողին, հանգուցյալ Ջամի բեյը դեմ էր, որ Լոզանի կոնֆերանսի պայմանագրով նրանց նկատմամբ անձագրային փոփոխություն կատարվի:

Եթե քրիստոնյա թուրքերը մի առանձին եկեղեցի ունեցած լինեին և ազգայնականությունն էլ չխառնվեր նրանց կրոնական գործերին, ապա անկասկած մեր հայրենիքը չէր կորցնի իր շատ կարևոր այդ մարդկային տարրերին: Բանն այն է, որ հայ կամ հույն եկեղեցիների քաղաքական ազդեցության ենթարկվելու վաղ ժամանակաշրջանում, բառիս բուն իմաստով, նրանք եղել են թուրքեր:

Այլ տեղերի նման, Կոնիայի քրիստոնյա եկեղեցում ևս պատարագը թուրքերեն էր կատարվում: Նույնիսկ հնուց ի վեր թարգմանված թուրքերեն ավետարաններ ունեին: Աթենքում ուսում առած մի երիտասարդ քահանա, վերադառնալուց հետո, երբ սկսում է եկեղեցում հունարեն քարոզ կարդալ, բոլոր ներկաները միաբերան բացազանչել են՝ «հորդ լեզվով խոսիր»:

Հավանաբար Կոմիտասի գեղեցիկ ձայնը գրավել է Բյոթահյայի հայ եկեղեցու ուշադրությունը, քանի որ երիտասարդ հասակում նրան ուղարկել են Հռոմ:⁹ Երաժշտական տաղանդը ժառանգել էր իր ծնողից: Ինձ ասել է.

— Որպես ժառանգություն ծնողիցս ինձ մնաց մի

զույգ կարմիր հողաթափի և մեկ էլ երգը: Հողաթափը ժառանգեցի հորիցս, իսկ երգը՝ մորիցս: Խոսքերը և եղանակները պատկանում են մորս: Խոսքի նյութ դարձած երկու սպիտակ աղավնի երգը,¹⁰ կատարում էր թուրքերեն, այն էլ իսկական Անատոլուի բարբառով:

Որպես մարդ և արվեստագետ, Կոմիտասը իսկապես որ ուշադրություն գրավող մի անձնավորություն էր: Նրա պարզությունը, չափավորությունը, մի քիչ միստիկ և ինքնամոլորի տեսքը, մարդուն ինչ որ չափով խորհրդածել էր տալիս:

Մի օր, 6-րդ դարում ստեղծված «Ավե Մարիա»¹¹ երգեց: Բնական է, որ այս մեկը ժողովրդական կարոտալի և հուզումնալի երգերից տարբերվելով, խորը հավատքի ազդեցություն թողեց: «Ակամա հարցրի.

— Սաղմոսարանից մի կտոր երգեց՞իք:

— Այո՛, — ասաց:

— Եթե հոգնած չեք կը շարունակեիք արդյօ՞ք:

— «Ավե Մարիայից» հետո իրեն նետեց բազկաթուղի վրա, դեմքից երևում էր, որ հոգնած է: Առանց տեղից շարժվելու սկսեց երգել, սակայն այդ երգում կրոնական հեզությունից ավելի զայրույթ, դառնություն և ըմբոստություն կար: Երգի վերջին հանգերում, կամաց-կամաց ոտքի կանգնեց, աչքերը կրակով լցված, ձայնը երկնային ամպրոպի նման էր: Ինձ թվաց, որ Ֆաուստի¹² Մե-ֆիստոֆելը կենդանացավ:

Հետագայում Սաղմոսարանը կարդալու ընթացքում հասկացա, որ իր կատարած երգը մի հզոր ըմբոստություն էր բռնապետների դեմ ուղղված:

1915-ին «Օջախ»ը նրան ազատեց աքսորից:

1916 թ. նա ունեցավ ուղեղի միջազնում: Բժիշկ Ադ-նանը, Թալեաթ փաշայից թույլտվություն վերցրեց, որպեսզի Կոմիտասը բուժվի Փարիզում: Ամենայն հավանականությամբ, նա մահացավ այնտեղ մի հոգեբուժական

հիվանդանոցում:

Ես կարծում էի, որ ազգայնականությունը ստեղծելու¹³ է համերաշխ փոխըմբռնումով մի երկիր: Սակայն ազգայնականությունը իր չափը կորցնելու ժամանակ տեսա թե ինչպես տեղ-տեղ մարդկանց մղեցին իրար սպանելու և երկիրը վերածեցին մի սպանդանոցի: Բոլոր դեպքերում, թեկուզ աջ կամ ձախ գաղափարախոսությամբ, իրենց չափը կորցնելով, ազգայնականությունը թողեցին ստվերում և ստեղծեցին ավելի արյունոտ և առավել ողբերգական մի երկիր:

Պարզվում է, որ մարդիկ իրար հասկանալու, իրար հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելու համար հնարավոր է հիմնվել այս կամ այն գաղափարախոսությանը: Այստեղ ուզում եմ հիշել Կանտի¹⁴ հետևյալ խոսքերը:

«Աշխարհի թատերաբեմում մարդկանց հայտնվելը հնարավոր է գիտել առանց խորը ատելության, քանի որ մարդկանց իրար հանդեպ կատարած դաժանությունը, բնության գործադրած աղետից էլ ավելի շատ է»¹⁵:

**«ՀԱՅԵՐԸ
ԴԻՄԱԿԱԶԵՐԾՎՈՒՄ ԵՆ»**
ERMENINELRIN MASKESI DÜSÜYÖR
(THE ARMENIANS UNMASKED)

Yayına Hazırlayan (Edited by)

Prof. Dr. YAVUZ ERCAN,

Ankara, 1993

Այս թուևոտ խորագրով գիրքը լույս է տեսել 1993 թ. Անկարայում «Օսմանյան պատմության ուսումնասիրության և հրատարակության կենտրոնի» (թիւ 1) կողմից:

Գիրքը սկսվում է թուրքերեն և անգլերեն գրված Փրոֆ. Դոկտ. Յավուզ էրջանի առաջաբանով և այնուհետև հետևում է Զ.Պ. Նորմանի կողմից կազմված «Զեկուցագրի» թուրքերեն և անգլերեն բովանդակությունը և ձեռագրի պատճեն (ընդամենը 165 էջ):

Ավելի լավ պատկերացում կազմելու համար բերենք գրքի խմբագրի խոսքը.

«Մոտավորապես 13 տարի առաջ, Անկարայի համալսարանի թուրքական հեղափոխության պատմության արխիվում աշխատելիս, փաստաթղթերի մեջ նկատեցինք կապիտան Զ.Պ. Նորմանի զեկուցագիրը (29 էջ): Դեռևս զեկուցագրի «Հայերը դիմակազերծվում են» վերնագիրը ուշադրություն էր գրավում իր յուրահատկությամբ: Իսկ վերևի մասում օսմաներեն լեզվով նշված էր. «Կապիտան Նորմանի կողմից գրված հայերի խայտառակության բա-

ցահայտումը» խորագիրը (Տե՛ս էջ 1):

Ինչպես պարզվում է գեկուցագիրը թվագրություն չի ունեցել: Յավուզ էրջանը բովանդակության տվյալների վրա հիմնվելով նշում է, որ այն պեսք է գրված լինի 1896 թ.: Ի միջիայլոց այս «Զեկուցագիրը հրատարակվել է նաև 1985 թ. Դոկտ. Թուրքբայա Աթայովի կողմից անգլերեն, ինչպես նաև Ֆրանսերեն (Les Arméniens Démasqués) լեզուներով:

Հարկ է նշել, որ մենք Յավուզ էրջանի մի շարք գործերին ծանոթ ենք: Նա նույնիսկ մի անգամ իր հոգվածներից մեկում քննադատում էր հայ պատմաբաններին, որ նրանք անտեսում են թուրքական աղբյուրները և չեն օգտագործում դրանք²:

Բնականաբար թուրք պատմաբանը սխալվում էր: Իր ժամանակին մենք անդրադարձել ենք այս խնդրին եւ հերքելով Յավուզ էրջանի վերոհիշյալ միտքը, մատնանշել, որ հայ պատմաբանները մանրակրկիտ ուսումնասիրում են ոչ միայն միջնադարի թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերը, այլև հատուկ ուշադրություն են դարձնում ուշ շրջանի հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող ուսումնասիրությունների վրա և տալիս դրանց անկողմնակալ գնահատականը³:

Եվ ահա սեղանի վրա է վերջերս լույս տեսած վերոհիշյալ «սենսացիոն» խորագրով գիրքը: Կարդացինք ուշադրությամբ: Նախ մտածեցինք անուշադրության մատնել այն, բայց հետո եկանք այն եզրակացության, որ լուելայն անցնելն էլ իմաստ չունի, քանի որ այն առնչվում է հայ ժողովրդի սլատմության 19-րդ դարի վերջին քառորդի տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերի բացահայտ խեղաթյուրմանը: Խօսքը վերաբերվում է 1894-96 թթ. Սասունում և այլուր տեղի ունեցած հայերի կոտորածներին, որոնց ինչպես հայտնի է զոհ գնացին 300,000 հայեր, նամանավանդ շուտով, օգոստոսին լրանում

է այդ արյունալի իրադարձությունների 100-ամյա տարելիցը:

Յավուզ էրջանի գրած առաջաբանում նշվում է նաեւ, Չ.Պ. Նորմանը Թուրքիայում առանձնապէս շատ ճանաչված անձնավորությունն էի եղել, ուստի նրա մասին կենսագրական տեղեկություններ քաղելը այնքան էլ հեշտ էի եղել: Առկա փաստերը ցույց են տալիս, որ նա եղել է Մեծն Բրիտանիայից ուղարկված հրետանու սպա, կամ էլ ինժեներ: Զեկուցագիրը գրելու ընթացքում ունեցել է կապիտանի աստիճան: Ամբողջական անունն է եղել Charles Boswell Նորման: Նա եկել է Թուրքիա 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ուսումնասիրության խնդրով և 1878 թվականին հրատարակել է «Հայաստանը եւ 1877 թ. կամպանիան» գիրքը⁴:

Իր զեկուցագրի մեջ տրված տեղեկություններին իբրեւ թե մասամբ ականատես է եղել, կամ էլ դրանք քաղել է այլ աղբյուրներից:

Առանց հապաղելու նշենք, որ իր զեկուցագրում Նորմանը Սասունում և այլուր տեղի ունեցած արյունալի իրադարձությունների մեղքը բարդում է կուսակցությունների վրա: Միտումնավոր խեղաթյուրվում են եղելությունները, հատկապէս վարկաբեկվում և պախարակվում են հայ կուսակցությունների ծավալած ազատատենչ գործունեությունը: Սուր քննադատության է ենթարկվում Անգլիայի և մյուս մեծ պետությունների հայկական բարենորոգումների խնդրում ձեռնարկած միջոցառումները: Ամեն կերպ ջանք է գործադրվում նվազեցնելու արեւմտահայության, ավելի ճիշտ իրենց բնօրրանում ապրող հայ բնակչության թվաքանակը: Թաքցվում և քողարկվում են Սասունում և այլուր տեղի ունեցած հայերի սահմրուկեցուցիչ կոտորածները: Իսկ այդ մասին անդրադառնալու դեպքում էլ միտումնավոր տրվում է զոհված հայերի չնչին թվաքանակ: 1895 թ. սեպտեմբերին, Հնչակյան

կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ կատարված Կ. Պոլսի խաղաղ ցույցը, որի նպատակն էր մայիսյան բարենորոգումների գործադրման խնդրում հրավիրել Եվրոպական տերութիւնների ուշադրութիւնը, բնութագրվում է որպէս զինված և գրգրիչ ապստամբութիւն: Ամենահետաքրքիր երևույթն այն է, գուցէ և ապշեցուցիչ, որ Նորմանը կատարյալ պաշտպանութեան տակ է վերցնում սուլթան Աբդուլ Համիդի հայերի նկատմամբ դրսևորած արյունալի քաղաքականութիւնը:

Մի խոսքով, թե՛ Յովուզ էրջանի «առաջաբանում և թե՛ Նորմանի զեկուցագրում, համարյա թե միևնույն հերյուրանքներն են, որոնց մեր ականջը վարժվել է և որոնք անընդհատ կրկնվում են Մեծ Եղեռնից հետո անցած տարիների ընթացքում թուրք պատմաբանների, պետական գործիչների և ինչու չէ՞ Բեռնար Լեվիսի նման վարձկան պատմաբանների կողմից:

Իսկ ո՞րն է հայ կուսակցութիւնների «մեղքը»: Ոչ միայն կուսակցութիւնները, այլև ամբողջ հայութիւնը ձգտում էր մարդկային տարրական իրավունքների կյանքի, պատվի, ունեցվածքի անձեռնմխելիութեան և ազատ ապրելու վեհ գաղափարին:

Այս մասին շատ է գրվել և խոսվել: Առկա են բազմականաչափ զնահատականներ համաշխարհային պատմագրութեան մեջ և մենք չենք ուզում խորանալ այդ ուղղութեամբ:

Նշենք, որ եթէ Նորմանի այս «զեկուցագիրը» նորութիւն էր մեզ համար, այսուհանդերձ վերահիշյալ աշխատութիւնը ինչ-որ չափով ծանոթ էր մեզ, որովհետև նրա այդ գրքից մի հատված ընդգրկված է ակադեմիկոս Մ.Գ. Ներսիսյանի «Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութիւնում» փաստաթղթերի ժողովածուում: Եվ այն տպավորութիւնն էր ստեղծվել, որ 1878 թ. այն հրատարակելու ընթացքում Նորմանը, որոշ առումով եղել է

անաչառ պատմությունը ճիշտ շարադրելու սկզբունքին:

Ահա թե ինչ է գրել նա 1877 թ. օգոստոսի 24-ին էրզրումում:

«Հայերի դրությունը այն երկրում, որտեղով անցել է Իսմայիլ փաշայի բանակը, ծայր աստիճան ողբալի է: Ալաշկերտի դաշտի բոլոր 122 գյուղերը, իննից բացի, ավերված են: Այն մի քանի քրիստոնյաները, ովքեր Տեր Ղուկասովի նահանջի ժամանակ չեն օգտվել Ռուսաստանի հովանավորությունից, բարբարոսաբար սպանվել են: Մի ամբողջ շարք գյուղեր այրված են մինչև վերջ: Մուշի գավառում մի քանի գյուղեր ավերվել են, իսկ բնակիչներից շատերը՝ մորթվել: Նույն բախտին են արժանացել Բայազեդ քաղաքը և շրջակայքի գյուղերը: Այդ վայրերի մեծ մասում տղամարդիկ, կանայք և երեխաները սպանվել են ամենադաժան ձևով...»⁵:

Սրանով հանդերձ ստորև պիտի նկատենք, որ հետագայում նրա դիրքորոշումը հայերի հանդեպ շեշտակի փոփոխության է ենթարկվել, ինչ-որ մոլթ հանգամանքների ազդեցության տակ:

Այստեղ զարմանալու բան չկա: Ի՞նչ է, մեր օրերում նման ապշեցուցիչ երեւույթներ չեն կատարվում: Դեռ վերջերս անգլիացի պատմաբան Բեռնար Լեվիսը Le Monde թերթում հանդես եկավ հայերի ցեղասպանությունը կասկածի տակ առնելու մեկնաբանություններով: Եվ ինչպես հայտնի է Ֆրանսիական օրենքներով դատական հարց է հարուցված նրա դեմ⁶:

Մինչդեռ Բեռնար Լեվիսը, 1961 թ. հրապարակած իր գրքի մեջ, պահպանելով ճշմարտությունը նշել էր, որ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում, Արևմտահայությունը ենթարկվել է ողջակիզման: Իսկ տարիներ հետո, նույն հատորի մեջից այդ հատվածը անհետացել էր: Պատմության աղավաղման այս առտարոց երևույթը բացահայտված է Հայաստանի Գիտությունների

Ակադեմիայի Արևելագիտության Ինստիտուտի մեր գործընկեր՝ Դոկտ. Փրոֆ. Ռուբեն Սահակյանի կողմից:

Որպեսզի հայ ընթերցողը որոշ պատկերացում կազմի գրախոսվող գրքում Նորմանի հայատյաց ոգով շարադրված գեկուցմանը, բերենք նրա առաջաբանից մի հատված և ընդհանրապես բովանդակությունից մի քանի եզրակացություններ, որտեղ պաշտպանելու և արդարացնելու փորձեր են կատարվում Աբդուլ Համիդի աշխարհով մեկ հայտնի դաժան ընավորությունը և բռնատիրությունը:

Ահա թե ինչ է գրել Նորմանը իր գեկուցագրի առաջաբանում:

«Հայ-թուրքական բախումների իրականությունը հասկանալու ժամանակը եկավ: Մինչև հիմա այդ խառնակությունների մասին պատկերացում էինք կազմում միմիայն հայերի տված բացատրությունը և նրանց անգլիացի բարեկամների հուզումնալից հիստերիկ արտահայտություններով: Դեռևս չլսեցինք օսմանցիների պաշտպանելու խնդիրը: Կոտորածների, կողոպուտի, կանանց վրա հարձակվելու հեքիաթները զգվելու աստիճան լսեցինք: Սակայն դժբանցից ոչ մեկը, ո'չ մի եվրոպացի ականատեսի կողմից չհաստատվեց: Իսկ Անգլիան, Անատոլիայի մեջ տեղի ունեցած խառնակություններին անտեղյակ լինելով, չնրկատեց, որ այս բոլորը իր հովանավորած անիշխանական շարժումների ուղղակի արդյունքն են» (էջ 51):

Մեր մամուլում, սուլթանը բացահայտորեն մեղադրվում է կոտորածների թողտվությունը և մարդկանց առանց դատ-դատաստանի սպանելու հանցանքով: Այդ դատապարտման ապացուցումը անհնար լինելով հանդերձ, այն հնարովի է և նույնիսկ դաժանաբարո» (էջ 74):

«Ես հպարտ եմ, որ Օսմանյան պետության ծառայություն մեջ գտնվող լավագույն և ամենահամարձակ մարդկանցից մի քանիսը հանդիսանում են իմ բարեկամները:

Նրանց հետ զրուցեցինք մեր երկրների միջև գոյություն ունեցող ցավալի սառնություն մասին: Բոլորն էլ ինձ վստահեցրին, որ Նորին Մեծությունը ամբողջ հույսամբ ձգտում է Անգլիայի հետ բարեկամանալ: Նույնիսկ մի անգամ սուլթանը հատուկ փափաք հայտնեց, որ ես հնարավորին չափ հրապարակայնացնեմ թե ինչ աստիճանի հուզմունք է պատճառում մեր ժողովրդի և մամուլի նման վերաբերմունքը իր հանդեպ: Նա մեծ ցանկություն հայտնեց, որ ինքը ուզում է բարեկամանալ մի ազգի հետ, որին այնքան պարտական են ինքն ու իր նախահայրերը: (Էջ 74):

«...Նրանք, որոնք ճանաչում են սուլթանին, գիտեն, թե որքան անիրավացի են նրա դեմ կատարվող զրպարտանքները: Նա իր անձնական կյանքով միշտ էլ եղել է մի անմեղություն, և ով որ արժանի է եղել դրան, շարունակ վայելել է նրա բարեկամությունը»: (Էջ 75):

«Հակառակ մի շարք պարագաներուն սուլթանի հանդեպ բերած մեծահոգության և բարյացակամության, մենք պետք է ընդունենք և հավատք ընծայենք, որ նա է եղել Սասունցի ապստամբների վրա առանց խղճահարության հրաման արձակողը, ինչպես նաև վերջերս Անատոլիայի քաղաքներում, հայերի վրա հարձակվելու հրաման տվողը: «Հայերի վրա կատարված հարձակումներ» եմ ասում, սակայն, մենք պետք է ընդունենք, որ ըստ թուրքական պաշտոնատար անձանց, ամեն անգամ էլ հայերն են նախաձեռնել նախահարձակումը, և նկատի ունենալով նրանց ֆիզիկական թուլությունն ու նվազ թվաքանակը, նրանք մատնանշել են, որ հայերի կորուստը թուրքերից ավելի շատ է եղել»: (Էջ 75):

Եվ վերջապես Նորմանը եզրակացնելով գրել է. «Աչքի առաջ ունենալով բոլոր անգլիացիներին ես այն համոզմանն եմ, որ նրանք հովանավորում են միմիայն փոքրամասնությունը եւ գիտեմ, որ այսօր Անգլիայում հիմ-

նական մտածողությունը դեմ լինելով թուրքերին, հակված է դեպի հայերի կողմը: Այս բոլորը բխում է նրանից, որ հայկական այս խարդավանքներն ու բանասարկությունները սրանից առաջ ոչ մի անգամ չբացահայտվեցին Անգլիայի ժողովրդի առաջ»: (էջ 77):

Այս մի քանի հատվածները, որ նույնությամբ թարգմանաբար ընդգրկեցինք այստեղ, կարծում ենք, որ դրանք որոշակի պատկերացում են տալիս Նորմանի գեկուցման շարադրման ոճի և հայերի հանդեպ նրա դրսևորած ոխի և ատելության:

Հիմա անցնենք այս գեկուցման ներքին ծալքերի բացահայտման, թե ո՞ւմ դրդմամբ կամ էլ պատվերով կարող էր գրված լինել այն և ի՞նչ հետին նպատակ էր հետապնդում:

Ուրեմն այսպես՝ Օսմանյան կայսրության հայտնի պետական գործիչ հայատյաց Քյամիլ փաշան, երբ 1895 թ. մայիսին կրկին նշանակվեց Մեծ Վեզիրի պաշտոնին, վերլուծելով Սասունի իրադարձությունները իր հուշագրության մեջ և գեկուցագրերում, հետևյալ խորհուրդն էր տալիս Աբդուլ Համիդին:

«Սասունի դեպքը, ավելի շուտ այնտեղի ապստամբության ճնշումը, հայերի կողմից այնպես է ուռճացվել և անգլիական մամուլում այն աստիճան դաժանությամբ է նկարագրվել, որ այդ հրապարակումները չէին կարող ազդեցություն չգործել ոչ միայն Անգլիայում, այլև նույնիսկ այստեղ՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր հպատակների վրա»⁷:

Եվ եթե այժմ որևիցէ հրատապ բան կա անելու, դա այն է, որ հետաքննող հանձնաժողովի գեկույցը շտապ կերպով հրապարակվի Անգլիայում, որպեսզի հանդարտվի ընդհանուրի տրամադրությունը: Եվ այդ հանդարտեցման նպատակին հասնելու համար բավական է, որ հիշյալ գեկույցը հրապարակվի օտար պաշտոնյաների ստորագրու-

թյամբ»⁸:

Սուլթանին ուղղված զեկուցագրի մի այլ մասում, Քյամիլ փաշան բացահայտ մատնանշում է նաև հետևյալը.

«Իմ կարծիքով, հանգուցակետը ո՛չ անգլիական դեսպանի և ո՛չ էլ նրա կառավարության ձեռքին է: Այս հարցում առաջին հերթին անհրաժեշտ է մտափոխել անգլիական հասարակության կարծիքը: Եթե մի կողմից հնարավոր լինի որոշ ժամանակ հետաձգել դեսպանների հուշագրերի պատասխանները, ապա մյուս կողմից անհրաժեշտ է, որ չեզոք մի անձնավորութուն հանդես գա Լոնտոնի մամուլում, (ընդգծումը մերն է, — Ա.Փ.) մատնանշելով, որ հայերի ապստամբությունը լոկ դաշնագրից բխած մի երեւույթ է: Իսկ Օսմանյան պետությունը պետք է բողոքարկելու ուղիներ որոնի Անգլիայի անիրավացի դիրքորոշման դեմ»⁹:

Հարգելի ընթերցող, եթե պարզ համեմատություն կատարենք Քյամիլ փաշայի և կապիտան Նորմանի վերոհիշյալ զեկուցագրերի միջև, ապա, այնքան էլ դժվար չի լինի կռահելը, թե ինչ ներքին կապ կարող էլ լինել դրանց միջև: Դուք ինձ հետ պիտի համաձայնեք, որ դրանք միևնույն շղթայի հաջորդական օղակներն են. այսինքն՝ այն ցույց է տալիս, որ Նորմանի զեկուցումը, սարքովի և պատվերով կատարված մի գործ էր: Քյամիլ փաշայի խոսքերով ասած՝ Նորմանը հենց այդ նույն «չեզոք», «օտար» անձնավորությունն էր, որի ստորագրությամբ լույս պիտի տեսներ մի հոդված, որպեսզի հանդարտեցվեր Անգլիայի, ինչպես նաև համաշխարհային հասարակության կարծիքը աբդուհամիդեան հայերի կոտորածների կապակցությամբ:

Բնականաբար Նորմանը միակը չէր կարող լինել այս հետին ծրագրում: Հավանաբար թուրքական արխիվները պրպտելու ընթացքում կարող են ուրիշները ևս ի հայտ գալ:

Մեզ համար զարմանալի է մի հանգամանք ևս. Յավուզ էրջանը իր առաջաբանում պաշտպանելով և խորին հավատք ընծայելով Նորմանի տվյալների վրա, ինչո՞ւ է անտեսում տվյալ իրադարձություններն ին վերաբերող իր հայրենակիցների գնահատականները:

Մի կողմ թողնելով օտարազգի գիտնականների և պետական գործիչների ճշմարտացի գնահատականները Սասունի կոտորածների մասին, մենք այստեղ տեղին ենք համարում բերել միմիայն մի երկու երիտթուրքական գործիչների վկայությունները: Այսպես՝ երիտթուրքական հայտնի գործիչ Օսման Նուրին Սասունի իրադարձություններին որպես ժամանակակից գրել է.

«Անատոլիայից (իմա՝ Արեւմտյան Հայաստան — Ա.Փ.) հասած տեղեկությունները չափազանց աղետալի էին: Ջարդը շարունակվում էր սոսկալի չափերով: Քաղաքային և գինվորական իշխանությունների տված հրամաններով, քրդերը հարձակվել էին գյուղերի վրա, բայց ետ էին մղվել, որից հետո գինվորական ուժեր ուղարկելու անհրաժեշտություն էր առաջացել: Այդ ժամանակ գինվորները այրել էին գյուղերը և կոտորել բազմաթիվ մարդկանց»¹⁰:

Իսկ երիտթուրքական ոչ պակաս հեղինակավոր գործիչ, հետագայում ծովային նախարար, և թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար՝ Ջեմալ փաշան, նույն իրադարձությունների մասին գրել է.

«Երիտթուրքերը դատապարտելով 1894-96 թթ. հայկական դեպքերը, այն համարեցին Աբդուլ Համիդի քաղաքական սխալը, քանի որ նա դաժան միջոցներով ձրգտում էր երկարաձգել իր բռնապետությունը... Հայերի կոտորածների ընթացքում, ես և այլ հեղափոխականներ գտնվելով Թուրքիայում, նույնպես դատապարտեցինք Աբդուլ Համիդին, քանի որ նրա այդ քաղաքականությունը վնասաբեր էր, ոչ միայն թուրքերի, այլև ամբողջ օս-

մաններին համար»¹¹:

Կրկին անդրադառնալով Օսման Նուրիին, վերջացնենք:

«Այս ջարդը բոլոր պարադաներում, մի ահարկու եղեւն էր մարդկության դեմ: Իսկ այս եղեւնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած, նույն Աբդուլ Համիդ Երկրորդն էր, որը ղեկավարում էր Յըլսըզլի այդ հրոսակախումբը և կոտորում էր ոչ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում էր տանում ամբողջ հայրենիքը»¹²:

Կարծում ենք, որ այսքանից հետո, առանձին եզրակացության այլևս կարիքը չկա: միմիայն ուզում ենք ավելացնել հետևյալ առաջարկը:

Սովորաբար հրատարակվող գրքերի սկզբին, արտատրււպելու հնարավորությունը սահմանափակելու համար, գրււվում է. “All Rights Reserved”: Մենք բոլորովին անհրաժեշտ չենք զգում այդ կանոնին և ցանկանում ենք, որ մեր այս գրախոսականը լույս տեսնի ոչ միայն վերահիշյալ լեզուներով, այլև չինարեն, հնդկերեն, ռուսերեն, ճափոներեն, գերմաներեն, իտալերեն և...:

Բայց տրամաբանությունը հուշում է, որ այն ունենա «ԹՈՒՐԳԵՐԸ ԴԻՄԱԿԱԶԵՐԾՎՈՒՄ ԵՆ» խորագիրը:

«ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱՆԸ»

ERMENILER VE IRAN

Yayına Hazırlayan (Edited by)

Prof. Dr. YAVUZ ERCAN,

Ankara, 1994, 44 P.

1994 թ. հունիսի 8-ին, «Նոր Օր» եռօրյայում մի ընդարձակ գրախոսական էինք հրապարակել արդի թուրք պատմաբան Յավուզ Էրջանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայերը Դիմակազերծվում են» (1993) գրքի մասին, որտեղ հավաստի փաստերով հերքել էինք նրա առաջ քաշած սխալ տեսակետները և բացահայտել ճշմարտությունը արդուհամիդյան բռնատիրության շրջանում տեղի ունեցած հայերի հալածանքների և կոտորածների մասին, և ասպցուցել, որ ոչ թե հայերն են դիմակազերծվում, այլ՝ թուրքերը:

Եվ ահա Յավուզ Էրջանի խմբագրությամբ հրապարակ է եկել հակահայկական ոգով շարադրված մի այլ գիրք ևս «Հայերը և Իրանը» խորագրով:

Նա վերահրատարակել է 1927 թվականին Ստամբուլում լույս տեսած Մեհմեդգադե Միրզա Պալայի «Հայերը և Իրանը» վերնագրով գրքի: Այն բաղկացած է 27 էջից և ունի 8 ենթաբաժիններ: Իսկ Յավուզ Էրջանը գրել է գրքի առաջաբանը՝ 19 էջերից բաղկացած:

Ի՞նչն է տարօրինակն ու զարմանալին:

Փոխանակ առաջաբանում քննարկման նյութ դառնա

վերահրատարկվող այդ գրքի բովանդակությունը, Յավուզ էրջանը հիմնականում խոսում է 1914-1916 թթ. Հայ-թուրքական հարաբերությունների և իրադարձությունների մասին, քննադատության թիրախ դարձնելով այսպես ասած Հայերի ապստամբական շարժումներն ու նրանց գործադրած դաժանությունները թուրքերի նկատմամբ։ Միայն առաջաբանի վերջում հպանցիկ տեղեկություններ է տալիս հեղինակի կենսագրության և հրապարակախոսային գործունեության մասին։

Իսկ Մեհմեդգադե Միրզա Պալան, 1927 թ. հրապարակած գրքուկում խոսում է այն մասին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից (1920 թ.) հետո բավականաչափ թվով Հայեր գաղթել են Իրան, որտեղ և աստիճանաբար հասել են որոշակի հաջողությունների՝ հանրակրթական և հասարակական կազմակերպությունների ընդլայման, առևտրի և տնտեսության զարգացման, առաջդիմություն արձանագրել մշակութային և քաղաքական կյանքում և նույնիսկ զինվորական ասպարեզում։ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը կենտրոնանալով Թավրիզ քաղաքում, կրկին իր ուժերն հավաքելով, սկսել է բուռն գործունեություն ծավալել ազգայնական և հեղափոխական դադափարներ տարածելու ուղղությամբ։ Այս նպատակի կենսագործման համար սերտ համագործակցություն է ստեղծվել Հայերի և պարսիկ մտրավորականության, ինչպես նաև քաղաքական գործիչների միջև։ Միրզա Պալայի մտավախությունը այն է, որ այդ բարեկամական հարաբերությունները ուղղված են Թուրքիայի և ընդհանրապես համաթուրանիզմի դեմ և ունի ծովից-ծով Հայաստան ըստեղծելու հեռավոր ծրագիր։ Մի խոսքով հեղինակին դուր չի գալիս իրանահայ համայնքի ընկերային-տնտեսական և քաղաքական ասպարեզում ձեռք բերած հաջողությունները, սուր քննադատության է ենթարկում Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ազգայնական և հեղա-

փոխական գաղափարներին տարածումը և ընդանրապես հայության շրջանում հայրենասիրական գլխացումներ սերմանելու ձգտումները: Միջադարձի Պալան անդրադարձել է նաև հայ-ռուսական համագործակցության, քրդական հարցին, Օսմանյան կայսրությունում հայերի թվաքանակի նվազեցման, և այլն:

Եվ այդպես Յավուզ էրջանը մեր օրերում խիստ չափերի համարելով այս գրքույկը, կրկին վերահրատարակել է, այն միտումով, որ նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետությունը նույնպես սերտ համագործակցության մեջ է իրանի այսօրվա պետության հետ, և այդ բարեկամությունը նախկինի նման նպաստավոր չէ և նույնիսկ վտանգավոր՝ թուրքիայի համար:

Այժմ անցնենք գրքի առաջաբանում Յավուզ էրջանի կողմից առաջ քաշված մի քանի խեղաթյուրումներին եւ տանք դրանց հակիրճ պատասխանները:

1. — 19-րդ դարի կեսերին, հայերի կողմից թուրքերի դեմ նախաձեռնված թշնամությունը նույն դարի վերջավորության վերածվել էր թուրքերի նկատմամբ գործադրվող զուլումի, ճնշման և ցեղասպանության» էջ V):

Այս մեկնաբանությունը պատմության աղավաղման արտառուց երեւույթ է: Այստեղ, հայ ժողովրդի պատմության 19-րդ դարի վերջին քառորդին տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը լիովին խեղաթյուրված են: Այդ մասին համաշխարհային պատմագրության մեջ հսկայական նյութ կա: Բոլորին հայտնի է, որ 1894-96 թթ. Սասունում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները ցնցեցին ամբողջ աշխարհը, հատկապես այն խորը ցասում առաջացրեց Եվրոպայի ժողովուրդների մոտ:

Աբդուհամիդյան բռնատիրության շրջանում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների մասին, դեպքերի ժամանակակից երիտթուրքական գործիչ՝ Օսման Նուրին ահա թե ինչ է գրել:

«Այս ջարդը բոլոր պարագաներում մի ահարկու եղեւն էր մարդկության դեմ: Իսկ այս եղեւնի պատճառ հանդիսացողը, անկասկած նույն Աբդուլ Համիդ երկրորդն էր, որը ղեկավարում էր Յըլտըզի այդ հրոսակախումբը և կոտորում էր ոչ միայն հայերին, այլև դեպի կործանում տանում ամբողջ հայրենիքը»¹:

Այս դեպքերի մասին թուրք հանրահայտ գործիչ Ջելալ Նուրին, 1911 թ. Kabus (Մղձավանջ) խորագրով գրքի հայերեն թարգմանությունն առաջաբանում գրել է.

«Աբդուլ Համիդի սուլթանություն չըմանը անկասկած հայ ժողովրդի պատմության ողբերգության ամենաողբերգական շրջաններից մեկն է, քանի որ հայերը այդ ժամանակամիջոցում բավականաչափ զոհեր տվին. Եվ մենք թուրքերս բռնակալ վեհապետի հրահանգով կատարված այդ բոլոր ոճրագործությունների համար տեվապես ցավ ենք զգում...»²:

2. 1914 թ. դաշնակից պետությունների դեմ կենաց մահու պատերազմի մեջ մտած Օսմանյան պետությունը, երբ փաստեց հայերի ուսուսների հետ ունեցած համագործակցությունը, դիմեց ամենամարդասիրական գործողության: Իր դոյությունը պահպանելու համար, հայերի մի մասին ստիպողաբար գաղթի ենթարկեց» (Էջ V):

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսվում է միմիայն հայերի գաղթի և ոչ մի խոսք կոտորածի մասին: Կրկին դիմենք թուրքական աղբյուրների: 1919 թ. թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից երիտթուրքերի պարագլուխների դատավարության ընթացքում բերված բոլոր մեղադրական եզրակացություններում մատնանշվում է, որ «ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարագրված հայերի քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհին՝ կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գույքն ու ունեցվածքը կողոպտվել և հախչտակվել են»³:

Իսկ շրջանային կուսակցության պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննության ընթացքում, հանձնա-
ժողովի նախագահ՝ Մուստաֆա Նազըմ փաշան ասել է.
«Օրենքով կատարված գործողությունների համար ոչ մե-
կին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրակա-
նությունը այն է, որ տեղահանության քողի տակ կոտո-
րած են սարքել: (Ընգծումը մերն է. — Ա.Փ.) Ահա այդ
արարքի համար է, որ ձեզ պատասխանատվության ենք
ենթարկում»⁴:

Անշուշտ այս մասին կան նաև բազմաթիվ օտար
ականատեսների պատմածներն ու վկայությունները: Այս
գրքում քանի հայ-իրանական հարաբերություններն են
շոշափվել, բերենք մի հատված պարսիկ գրող, վիպագիր՝
Մոհամմեդ Ալի Ջամալզադեի հուշագրությունից:

«Ես ականատես եղա մի շարք դաժանաբարո տան-
ջանքների ու խոշտանգումների, որոնք գործադրում էին
թուրք զինվորները հայերի գլխին, Առաջին համաշխար-
հային պատերազմի տարիներին և որի հետևանքը, ինչպես
գիտենք, եղավ միլիոնից ավելի հայերի ջարդը... Հարյու-
րավոր հայ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների, որոնք
արդեն անզոր էին քայլելու, մտրակի ու զենքի ուժով,
հետիոտն ու անզոր, անխնա քշում էին առաջ: Տղամարդ-
կանց մեջ երիտասարդներ չկային: Նրանց ուղարկել էին
ռազմաճակատ, կամ կասկածելով, որ կարող են միանալ
ռուսական բանակին, կոտորել էին: Ես զարհուրելի օրեր
անցկացրի, օրեր, որոնք մղձավանջի պես ծանրացել են
հոգուս վրա: Մղձավանջ, որ երբեմն տարբեր առիթներով
ճնշում է ողջ էությունս, անհանգստացնում ու տանջում
է ինձ»⁵:

3. «Օսմանյան կայսրության մարդահամարի համա-
ձայն, Ստամբուլն էլ ներառյալ, ամբողջ թուրքիայում
1,300,000 հայ կար:

Արևմուտքի և հայերի առաջ քաշած տվյալներով,

ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ այդ դեպքերի ընթացքում 2,000,000 մարդ մահացած լինի, այն դեպքում, երբ Օսմանյան հողերում 1,300,000 հայ էր ապրում: Այս պարագայում ստացվում է այնպես, որ բոլորովին չապրած 700,000 հայերն էլ զոհերի թվում են» (Էջ XIX):

Այստեղ ևս Յավուզ էրջանը չարաչար սխալվում է և նորոգություն չէ մեզ համար, որովհետև դեռևս Աբդուլ Համիդի բռնատիրություն շրջանում և հետո, երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային շահարկման առարկա, թուրք պետական գործիչները, այդ թվում և պատմաբանները, բարենորոգումների անհրաժեշտությունը ավելորդ համարելու միտումով, դիտավորյալ սկսեցին ամեն ջանք թափել, նվազեցնելու հայերը թվաքանակը Օսմանյան կայսրությունում: Առկա է նաև հարցի մյուս կողմը: Դա զինվորական հարկից ազատվելու նպատակով, քրիստոնյաների հաշվառումից խուսափելու հարցն է: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս նաև, որ հաշվարկման ընթացքում նույնիսկ բազմաթիվ հայկական գյուղերի բնակչությունը դուրս է մնացել գրանցումից, որը նույնպես բացասաբար է անդրադարձել հայ բնակչության ընդհանուր թվաքանակի վրա⁶:

Հարկ է նշել, որ հայ և օտարազգի պատմաբանների ու մասնագետների տվյալները այս խնդրում բերել են այն եզրակացություն, որ նախապատերազմյան շրջանում հայ ազգաբնակչության թվաքանակը Օսմանյան կայսրությունում եղել է 2.5 միլիոն մարդ: Իսկ զոհված հայերի թվաքանակի մասին խոսելիս մատնանշվում է, որ Մեծ Եղեռնի ընթացքում, նահատակվել են ավելի քան 1.5 միլիոն անմեղ հայեր⁷:

4. — «Հակառակ այս բոլորին, Օսմանյան պետությունը աշխատել է կատարել հնարավոր ամենամարդասիրական քայլերը: Գաղթի ընթացքում հավանական թվացող դեպքերը կանխելու համար ձեռնարկել է միջոցներ:

Այդ իսկ նպատակով, ներքին գործերի նախարարությունը 1915 թ. մայիսի 30-ին, նկատի ունենալով պատերազմական վիճակն ու քաղաքական արտակարգ դժվարությունները, այլ շրջաններ տարադրվող հայերի սնունդի և ապահովության վերաբերյալ հրապարակել է 15 հոդվածներից բաղկացած մի կանոնադրություն: Այդ կանոնադրության ի հայտ գալուց 10 օր հետո, 1915 թ. հունիսի 15-ին, կառավարությունը հրապարակել է 34 հոդվածներից բաղկացած մի նոր կանոնադրություն ևս» (էջ XVIII):

Նախ անհրաժեշտ ենք զգուժ Յավուզ էրջանին հիշեցնել, որ բացի այս նշված երկու կանոնադրություններից, 1915 թ. հոկտեմբերի 26-ին, կառավարությունը հրապարակեց նաև մի այլ 25 հոդվածներից բաղկացած մի կանոնադրություն ևս: Այն առաջին անգամ լույս տեսավ թուրքական պաշտոնական օրաթերթ «Tavkim-i Vekayi»-ի մեջ (տես 1915 թ. հոկտ. 28, թիվ 2343, արաբատառ), որը հետագայում նույնությամբ արտատպվեց «Düstur»-ի մեջ (օրենքների ժողովածու), տես հատ. 7, Կ. Պոլիս, 1918, էջ 775-781, (արաբատառ):

Բնականաբար, սրանց շարքին կարող էին հրապարակվել այլ կանոնադրություններ ևս: Հարցը դրանում չէ, այլ նրանում, թե որքանով այդ օրենքները կիրառվեցին կյանքում: Իրականությունը այն է, որ դրանք երբեք չգործադրվեցին:

Ըստ այդ կանոնադրությունների, իբր թե հայերի գույքերն ու կալվածները պիտի գրանցվեին և արձանագրվեին պետական պաշտոնյաների կողմից, և արժեքները գնահատվելուց հետո իբրև ավանդ պահ դրվեին պետական գանձարանները, որպեսզի հետագայում դրանք հանձնվեին իրենց տերերին: Թե ի՞նչ ձևով դրանք պիտի վերադարձվեին և երբ, հայտնի չէր, որովհետև կանոնադրության հեղինակները, արդեն վաղօրոք քաջ գիտեին թե ինչ էր սպասվում ամբողջ հայությանը...

Հազիվ հայերը հեռանում էին իրենց բնակավայրերից, երբ Թուրքիայի այլ կողմերից գաղթած մուհաճիւրները կառավարության նախաձեռնությամբ լիտիարար սեփականացնում էին հայերի տները, խանութները, կողոպտելով ու թալանելով նրանց ամբողջ ունեցվածքը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին դեպքերի ժամանակակից Զավեն Պատրիարքը.

«Այսպես ժողովուրդին բոլոր շարժական ստացվածքը կփճանար կամ լավ ևս է ըսել Թուրքերու ձեռքը կանցներ, կառավարությունը ոչ մեկ տեղ հոգածու չգտնվեցաւ այդ գույքերը հավաքելու կամ դրամի վերածելու»:Ց

Իսկ տվյալ ժամանակվա Կ. Պոլսո ամերիկյան դեսպան՝ Հ. Մորգենթաուն վկայում է հետևյալը. «Հազիվ թե նախկին սեփականատերերը հեռանային գյուղեն՝ մահմեդական մուհաճիւրներ — Թուրքիո այլ կողմերեն գաղթողներ — կը փոխադրվէին հայկական բնակավայրերեն ներս: Նույնպես հայերուն բոլոր արժեքավոր առարկաները — դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեններ — կը տարվէին ոստիկանատուներ «ապահով պահելու համար» մինչև հայերուն վերադարձը, և ապա կը բաժնվէին Թուրքերուն»⁹:

Ծ. — Ռուսաստանի դաշնությունը սովետներից դատարկված Կովկասի հսկողությունը իրենց ազդեցության տակ վերցնելու, իսկ մյուս երկրներն էլ Թուրքիային լիովին անելանելի դրության մեջ դնելու համար, հովանավորեցին Հայաստանին՝ նվաճելու ադրբեջանական հողերը: Մոտ մեկ միլիոն ադրբեջանցի Թուրքեր իրենց երկրում մնացին անտուն և անհող»: (Էջ VII):

Այս հարցին հնարավոր է մեկ-երկու տողով պատասխանել: Այն կարիք ունի մանրամասն մեկնաբանության, որը մեր նպատակից դուրս է: Սակայն հարց է առաջանում, ինչո՞ւ հեղինակը ոչ մի խոսք չի ասում Սումգայիթի հայության բարբարոսական կոտորածի, և

դրա շարունակությունը հանդիսացող Բաքվի, Գանձակի և այլուր տեղի ունեցած հարյուր-հազարավոր հայերի հալածանքներին և ահաբեկմանը: Ինչո՞ւ:

6. — Ինչպես 70 տարի առաջ, այնպես էլ այսօր Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայի մի շարք պետություններ հովանավորում են հայկական տեռորիզմը Թուրքիայի դեմ: Այն գլխավորում են՝ Ֆրանսիան, Բելգիան, Նախկին Խորհրդային Միությունը, իսկ հիմա Ռուսաստանի Դաշնությունը, Անգլիան, Գերմանիան, Հունաստանը: Այս ցուցակում անհրաժեշտ է ընդգրկել նաև արաբական երկրները, Միացյալ Նահանգները և Արգենտինան: Ինչպես երևում է, Թուրքիայի դեմ հայկական տեռորիզմը հովանավորող երկրների թիվը 70 տարվա ընթացքում առավել մեծացել է» (Էջ X):

Մենք մտադիր չենք մեկնաբանելու այս հարցը ևս, և չենք էլ ցանկանում մեր ուսերին այդքան ծանր բեռ վերցնել:

Եթե ուզում են այս տհաճ sponsor-ի դերից հրաժարվել և դուրս գալ այդ սև ցուցակից, թող վերահիշյալ երկրների պատմաբաններն ու գիտնականները մտածեն ու հարկ եղած պատասխանը տան Յավուզ Էրջանին:

Այսքան:

ԵՐՎԱՆԴ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԴԱՎԱԴԻՐ ԳՈՐԾԱՐՔ
(ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ,
ԹՈՒՐԳԻԱ)

Երևան, 1995, 202 էջ

Գրախոսվող գրքի հեղինակ՝ Փրոֆ. Երվանդ Սարգսյանը առաջին անգամ չէ, որ անդրադարձել է 1918-21 թթ. հայ-թուրքական հարաբերությունների ուսումնասիրություն: Նա, իր բազմամյա գիտական զեղույն աշխատանքների ընթացքում մանրակրկիտ ուսումնասիրել է դարասկզբին հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող կնճռոտ հարցերը, հատկապես թուրքիայի Անդրկովկասում հետապնդած նվաճողական քաղաքականությունը, 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և ընդհանրապես երիտթուրքերի և քեմալական թուրքիայի հայաջինջ քաղաքականությունը: Հեղինակի ուսումնասիրությունն ոլորտում է եղել նաև պանթուրքիզմի եւ պանիսլամիզմի գաղարափարախոսության ծավալապաշտական քաղաքականության բացահայտումը: Այս և այլ հարցերին նվիրված, նա հրատարակել է բազմաթիվ հոդվածներ և մենագրություններ, հայերեն, ռուսերեն և օտար լեզուներով:

Հարկ է նշել նաև, որ նա իր ինքնուրույն ներդրումն ունի Հայաստանում թուրքագիտության զարգացման

ուղղուեցյամբ:

Այս անգամ, վերոհիշյալ խորագրով գիրքը, նա շարադրել է արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի լուսսի տակ, նկատի ունենալով, որ վերջին տարիներին (ինչպես ինքն է նշում) գիտնականների առաջ բացվեցին յոթ կողմերի տակ պահվող արխիվային նյութերը:

Տվյալ դեպքում նա հնարավորութուն է ունեցել օգտագործելու Խորհրդային Միության արտաքին գործերի նախարարութայն և Համայնավար Կուսակցութայն Կենտրոնական Կոմիտեի արխիվների այն ֆոնդերը, որոնք առնչվում են 1920 թ. ամռանը և 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին խորհրդա-թուրքական և հայկական մոսկովյան բանակցություններին: Այս տեսակետից հեղինակը առաջին անգամ շրջանառութայն մեջ դնելով մոսկովյան բանակցություններին վերաբերող նորահայտ փաստաթղթերը, լիովին հատատում է քեմալական թուրքիայի հակահայկական, Հայաստանի տարածքների զավթողական քաղաքականությունը, ինչպես նաև Խորհրդային Ռուսաստանի հակահայկական թուրքախառն քաղաքականությունը, որը ինչպես հայտնի է, արտացոլվեց 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկովյում կնքված խորհրդա-թուրքական պայմանագրով:

Աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ 4 հաջորդական գլուխներից: 1. Օսմանյան կայսրութայն ագրեսիան Անդրկովկասում (1918 թ.), նախաքայլ դեպի մեծ թուրան: 2. Պաշարի Բովում: 3. Քեմալական թուրքիայի արշավանքը Անդրկովկաս 1920 թ. աշնանն ու 1921 թ. ձմռանը և Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը: Ում ապավինել: 4. Անդրկովկասը մոսկովյան խորհրդա-թուրքական բանակցություններում 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին և մարտի 16-ի ու Կարսի հոկտեմբեր 13-ի պայմանագրերը: Կուլիսների ետևում:

Վերոհիշյալ գլուխների բովանդակութայն համառոտ

պատմությունը կայանում է հետևյալում:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, Անդրկովկասում իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվեց այն բանից հետո, երբ Ռուսաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը որոշում ընդունեց ցարական զորքերը դուրս բերել Թուրքահայաստանից: Թուրքական կառավարությունը ձգտեց անմիջապես օգտվել ստեղծված այդ իրադարձությունից և տիրանալ Հայաստանին և ընդհանրապես Կովկասին: Եվ այդպես, 1918 թ. փետրվարի կեսերին, Թուրքական բանակը հարձակման անցավ ամբողջ կովկասյան ռազմաճակատով:

Հայերը ուրիշ ելք չունեին բացի ինքնապաշտպանությունից: Աստիճանաբար կազմակերպվեց հայկական կորպուսը, բանակի զորավար՝ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությունում, որի կոմիսարն էր դաշնակցական ղեկավար՝ Դրո Կանայանը:

Ի միջալոց նշենք, որ դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Ռուսաստանի կովկասյան բանակի հրամանատարություն և Թուրքական 3-րդ բանակի միջև կնքված Երզնկայի զինադադարի պայմանագրով Ռուսաստանի կողմն էր մնում համարյա ամբողջ գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:

Թուրքական բանակի առաջխաղացման ծանր պայմաններում, Անդրկովկասի կոմիսարիատը որոշում կայացրեց անջատ (սեպարատ) բանակցություններ վարել Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում: 1918 թ. մարտի 14-ին, մեկ ամիս տեված բանակցությունները արդյունք չտվեցին, իսկ ապրիլի 22-ին, արդեն Անդրկովկասը հռչակվեց Փեդերատիվ (դաշնակցային) «անկախ» հանրապետություն:

Հարկ է նշել, որ Թուրքական բանակը կոպտորեն խախտեց նաև 1918 թ. մարտ 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները և աստի-

ճանաբար առաջանալով դեպի Արևելք, դրավեց հր-
զրումը, Երզնկայի, Տրապիզոնի, Սարիղամիշի, Կարսի,
Արտահանի, Արդվինի, Բաթումի շրջանները, ինչպես նաև
Ալեքսանդրապոլը: Այն ուղեկցվում էր հայ ազգաբնակ-
չության դաժան հալածանքներով, որի վերջնական նպա-
տակն էր իրականացնել հայերի ֆիզիքական լրիվ ոչնչա-
ցումը Անդրկովկասում:

Բարեբախտաբար, ամբողջ Հայաստանը գրավելու
թուրք զավթիչների ծրագրին խանգարեցին Սարդարա-
բադի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի համաժողովրդա-
կան հերոսամարտերը, որոնց հետևանքով թուրքական
զորքերը ետ չալրավեցին և վերացավ Երևանի գրավման
փտանգը: «Սարդարաբադի ճակատամարտի օրերին, — ինչ-
պես մատնանշում է հեղինակը, — հայերի մեջ տիրում էր
միասնություն և, անկախ քաղաքական համոզմունքերից,
բոլորը գործում էին ընդդեմ թուրք զավթիչների» (էջ
114):

Իրոք, որ այդ հերոսամարտերը իրենց բնույթով, ազ-
գային-ազատագրական համաժողովրդական պայքար էին
և դրանց արքասիքը եղավ այն, որ վերականգնվեց հայ
ժողովրդի դարերից ի վեր երազած ազգային պետու-
թյունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Այո՛, տվյալ ժամանակ առաջ եկած ծանր կացություն,
և Անդրկովկասի միացյալ խորհրդարանում (Սեյմում)
ներկայացված կոռսակցությունների միջև ի հայտ եկած
արմատական տարակարծությունների հետևանքով, Անդր-
կովկասի անկախ հանրապետությունը իր լիազորություն-
ները ցած էր դրել: Արդյունքում, վրացական ազգային
խորհուրդը, մայիս 28-ին Վրաստանը հռչակեց անկախ
հանրապետություն: Մայիս 28-ին, Թիֆլիսում գտնվող
հայկական կենտրոնական ազգային խորհուրդը Հայաս-
տանը հռչակեց անկախ հանրապետություն, և դաշնակցա-
կան կառավարությունը հունիս 17-ին մեկնեց Երևան: Իսկ

մայիս 27-ին, մուսավաթականները Ադրբեջանը հայտարարեցին անկախ հանրապետություն, որի կառավարությունը հաստատվել էր Գյանջայում:

Դժբախտաբար, հունիսի 4-ին, Բաթումում թուրքական և նորակազմ դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունների միջև կնքված պայմանագրով, թուրքերը Հայաստանի վզին փաթաթեցին նոր, ամելի ծանր պայմաններ:

Փրոֆ. Երվանդ Սարգսյանը համակողմանի վերլուծության է ենթարկում նաև կնքված պայմանագիրը: Բնականաբար խոսվում է 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի մասին (էջ 134), որի 88-93 հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին, ուր թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն: Սակայն, ինչպես հայտնի է, այն չվավերացվեց քեմալական շարժման և դաշնակից պետությունների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունների հետևանքով: Սևրի պայմանագրի չիրագործվելու հիմնական պատճառներից մեկն էլ խորհրդային Ռուսաստանի բացասական դիրքորոշումն էր պայմանագրի նկատմամբ և քեմալական շարժմանը նրան ցույց տուած օգնությունը (էջ 135):

Արխիվային փաստաթղթերի լույսի տակ, Երվանդ Սարգսյանը հանգում է այն եզրակացության, որ «քեմալական կառավարությունը կանխօրոք նախապատրաստել և համգամանորեն մշակել էր Հայաստանի, որպես պետություն ոչնչացման ծրագիրը և սեփական նախաձեռնությամբ էլ սկսել այս ծրագրի գործադրումը» (էջ 146):

Միևնույն ժամանակ քեմալականների Հայաստանի վրա հարձակման ծրագիրը վաղօրոք համաձայնեցված է եղել Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության հետ և նրա կողմից պաշտպանություն և աջակցություն է ստացել (էջ 159):

Նորահայտ արխիվային նյութերի հիման վրա փաս-

տրվում է նաև, որ 1921 թ. Մոսկովյան բանակցու-
թյուններում և հետո, քեմալական զավթիչների օգտին են
գործել Ռուսաստանի Քաղբյուրոյի որոշ անդամներ,
հատկապես Ստալինը և Տրոցկին:

Ինչպես հայտնի է, 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին,
քեմալականները ներխուժեցին Հայաստանի սահմաններից
ներս, սեպտեմբեր 29-ին գրավեցին Սարիղամիշն ու
Կաղզվանը, հոկտեմբերի 30-ին՝ Կարսը, նոյեմբերի 7-ին՝
Ալեքսանդրապոլը, նոյեմբերի 12-ին՝ Արդվինը և երկու
ուղղություններով գրոհը զարգացրին դեպի Երևան (էջ
163): (Ընթերցողին հիշեցնենք, որ 1918 թ. հոկտեմբերի
30-ին երբ ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարի
պայմանագիրը, Առաջին համաշխարհային պատերազմում
պարտության մատնված թուրքական բանակը ստիպո-
ղաբար հեռացել էր վերահիշյալ շրջաններից):

Դժբախտաբար, քեմալական զորքերի հաղթանակին
նպաստեցին նաև Հայաստանի բոլշևիկյան հեղկումի
գրավոր և բանավոր քարոզչական կեղծ կոչերը, որոնցով
կազմալուծվում էին Հայաստանի Հանրապետության
մարտունակ բանակի շարքերը:

Եւ այդպես, թուրքական և հետագայում էլ խորհրդ-
ային Ռուսաստանի զորքերի կողմից Հայաստանի Հանրա-
պետությանը հասցված հարվածների հետևանքով նա այն-
քան էր թուլացել, որ դաշնակցական կառավարությունը
ստիպված եղավ ընդունել Ռուսաստանի վերջնագիրը և
դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց, իշխա-
նությունը բոլշևիկներին հանձնելու մասին (էջ 172):

Հարց է առաջանում թե՛ ի՞նչ արեցին դաշնա-
կիցները: Սիրիայում և Միջագետքում իրենց շահերը ա-
պահովելուց հետո, Հայաստանը թողեցին բախտի քմա-
հաճույքին:

Եվ այս բոլորի վերջնական արդյունքը եղավ այն, որ
Մոսկվայում 1921 թ. մարտի 16-ին, առանց հայկական

պատվիրակության մասնակցության կնքված «բարեկամության և եղբայրության» թալանչիական-հակահայկական պայմանագրով թուրքիային անցան ոչ միայն Կարսի մարզը, այլև Մուրմալուի գավառը, որը թուրքական զորքերին չէր հաջողվել գրավել, շնորհիւ զորավար Դրոյի ձեռնարկած հմուտ հրամանատարության:

Այդ կապակցութեամբ արժե բերել գրքի հեղինակի դիպուկ եզրակացութիւնը.

«Այսպիսին եղալ մոսկովյան առաջին քայլը քաղաքական այն անվայելուչ խաղում, որը Խորհրդային կառավարութիւնը վարեց հայկական բազմաչարչար հարցի շուրջ: Ապշեցուցիչն այն է, որ հայ ժողովուրդը, հանձին իր դիվանագիտական պաշտոնական պատվիրակության, այդ խաղից դուրս թողնւեց: Մոսկովյան անօրինական և անբարո մեքենայութիւնների հետեանքով արնաթաթախ և մահամեծ Հայաստանը զրկվեց ևս 28 հազար քառակուսի քիլոմետր բուն իր տարածքից:

Քաղաքական անվայելուչ խաղի հակահայկական հաջորդ քայլը ձեռնարկվեց 1921 թ. հուլիսի 5-ին, երբ Ռուսաստանի Խորհրդային Համայնավար Կուսակցության Կովկասյան բյուրոն, Ստալինի նախաձեռնութեամբ որոշում կայացրեց Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը Ադրբեջանին հանձնելու մասին: Եվ նորից ոչ ոք չհարցրեց հայ ժողովրդի կարծիքը: Իսկ այս անբարո քայլի հետեանքը, ինչպես և նախորդինը, զգուժ և ուղղակի ապրում ենք առ այսօր» (էջ 190):

Եզրակացնելով նշենք, որ Երվանդ Սարգսյանի Երևանում լույս տեսած այս աշխատանքը հրատապ է և այժմեական: Ինչպես նշեցինք, գիրքը շարադրված է նորահայտ արխիվային փաստագրական նյութերի, ինչպես նաև օտար՝ հատկապես թուրքերեն աղբյուրների քննադատական վերլուծության հիման վրա, և անկասկած կը հետաքրքրի պատմաբաններին, ուսանողներին և ընթերցող

լայն հասարակութեան: Այն արժանի է օտար լեզվով,
գոնե անգլերենի թարգմանութեան և հրատարակման,
որպեսզի օտարները ևս տեղյակ լինեն թե ինչպիսի
դավադիր գործարք է տեղի ունեցել հայ ժողովրդի թի-
կունքում քեմալական թուրքիայի և խորհրդային Ռու-
սաստանի կառավարութեան միջև¹:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԸ

Էտապները, մոտեցումները,

լուծման տարբերակները

Երևան 1997, 80 էջ «Ռուսերեն»¹

Նախքան գրախոսվող գրքի բովանդակության անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում մի երկու խոսք ասել հեղինակի և վերջին շրջանում ղարաբաղյան հարցի կարգավորման հետ առնչվող նրա կատարած հույժ կարևոր աշխատանքների մասին:

Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենն է: Միևնույն ժամանակ նա հանդիսանում է Կոնֆլիկտների լուծման Հայաստանի կենտրոնի տնօրեն, ինչպես նաև՝ գիտությունների Միջազգային Ակադեմիայի (Փարիզ) ակադեմիկոս:

Միջազգային լայն ճանաչման արժանացած արևելագետ-պատմաբան՝ Նիկոլայ Հովհաննիսյանը ունի բազմաթիվ գիտական հետազոտություններ, հրատարակված հիմնականում հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և արաբերեն լեզուներով, որոնք առնչվում են արևելագիտական հարցերին, մասնավորապես արաբագիտության, և հատկապես միջազգային ու տարածաշրջանային հարաբերություններին: 1997 թվականին մամուլում լույս տեսած խիստ շահեկան

հողմածների կողքին, հրատարակեց «Դիվանագիտություն» գիրքը, որն իր բնույթով հայերեն լեզվով առաջին աշխատությունն է, ինչպես նաև գրախոսվող «Ղաբաբադյան կոնֆլիկտը» ուսումնասիրությունը:

Որոշակի հետաքրքրություն առաջացրեց նաև չեզոքության սկզբունքի հիման վրա Լեոնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման վերաբերող նրա առաջադրած տարբերակը: Այն տպագրվեց նոյեմբեր ամսին. «Ռեսբուպլիքա Արմենիի» (ռուսերեն) և «The Yerevan News» (անգլերեն) թերթերում: 10 գլխից բաղկացած այս հողմածում, Փրոֆ. Նիլոլայ Հովհաննիսյանը առաջարկում է Ղարաբաղը դիտել որպես չեզոք տարածք առանց մտցնելու Ադրբեջանի կամ Հայաստանի կազմի մեջ, և աշխատում է այնպիսի լուծում տալ, որպեսզի չնսեմացվի կողմերից որևէ մեկի ազգային արժանապատվությունը: Բնականաբար, հեղինակը գտնում է, որ այս առաջարկը վերջնական չէ և այս կամ այն հարցի շուրջ կարելի է համապատասխան մասնագետների կողմից կատարված ճշգրտները հաշվի առնել:

Ն. Հովհաննիսյանի առաջ քաշած այս ծրագիրը հասկապես քննարկման նյութ դարձավ ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Իսրայելի և Հայաստանի քաղաքական և պետական շրջանակներում, այն անվանելով, որպես «Հովհաննիսյանի ծրագիր» կամ՝ «Հովհաննիսյանի մոդել» (տարբերակ): Հյուսիսային (Թեքսաս)-ի նահանգ) Ջեյմս Բեյքերի քաղաքականության ինստիտուտում նույնիսկ ծրագրվել է 1997 թվականի ապրիլի վերջերին քննարկել այդ տարբերակը հեղինակի անմիջական մասնակցությամբ:

Հարկ է նշել որ այս բոլոր հետաքրքրություններով հանդերձ «Հովհաննիսյանի ծրագիր»ը անընդունելի և ժխտական արձագանգ է գտել Ադրբեջանի թէ՛ պաշտոնական մարմինների և թէ՛ ընդդիմադիր կողմերի ելույթներում և հայտարարություններում:

Այսպես «Մուսավաթ» կուսակցության ղեկավար՝ Իսա Ղամբարը, «Թուրան» գործակալության հետ ունեցած հարցազրույցում հայտարարել է, որ որևէ փաստաթուղթ, որն առնչվում հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման հետ, արժանի է ուշադրության: Սակայն «Հովհաննիսյանի մոդել»ը առաջին իսկ հայացքից պետք է որ անմիջապես մերժվի, քանի որ այնտեղ խոսք է գնում ոչ միայն Ղարաբաղի անկախության, այլև նախագահի, պառլամենտի, պետականության խորհրդանշի, ՄԱԿ-ի հովանավորության ներքո ինքնիշխանության, ինչպես նաև Անվտանգության խորհրդի պաշտպանության մասին: Իսկ Ադրբեջանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության համանախագահ, Զարտուշտ Ալի Զադեն այն բնութագրել է, որպես Հայաստանի կողմից տվյալ տարածքի յուրացման և նվաճման(?) վերաբերյալ իրավաբանական ձևակերպում²:

Նշենք, որ 1998 թ. հունվարի սկզբից մինչև մարտի կեսերը, Նիկոլայ Հովհաննիսյանը կարևոր առաքելությանամբ գտնվում էր ԱՄՆ-ում, Մերիլենդի համալսարանի միջազգային զարգացման և կոնֆլիկտների կառավարման (CIBCM) հատուկ հրավերով, ուր հանդիպումներ ունեցավ և դասախոսեց «Ղարաբաղի պրոբլեմի լուծման տարբերակները» թեմայով և ծանոթացրեց իր տեսակետները այդ խնդրի շուրջ:

Այս ընթացքում Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը մարտի 5-ին եղավ Վաշինգտոնում, ուր հանդիպումներ ունեցավ պետական Դեսպարտամենտում և Սենատում:

* * *

Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի վերահիշյալ գիրքը լույս տեսավ ճիշտ այդ ժամանակ, երբ Հայաստանի դիվանագիտությանը ուղիներ էր որոնում Լեռնային

Ղարաբաղի հակամարտության լուծման խնդրում, նկատի ունենալով, որ միջազգային քաղաքական շրջանակներում ձգտում կար ամեն կերպ խափանելու արցախահայերի ինքնորոշման հաստատման արդար իրավունքը:

Այն բաղկացած է առաջաբանից և 4 գլուխներից. վերջում տրված է եզրակացություն և օգտագործված աղբյուրների ցանկը:

Գրքի առաջին գլխում հեղինակը անդրադառնալով աշխարհի տարբեր մասերում գոյություն ունեցող էթնիկական և էթնոքաղաքական հակամարտություններին, նշում է, որ այդ երեւոյթները ակելի սուր բնույթ ստացան խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Հարավ-սլավիայում, Կովկասում և այլուր, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ էր գրավում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը:

Հասկանալի է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը մեկուսացված չէ արտաքին աշխարհից: Այդ հակամարտության մեջ իսաչաձևվում են մի շարք երկրների քաղաքական, ռազմական և տնտեսական շահերը: Այդ առումով հեղինակը ձգտել է այլ ընտրանքների շրջանակներում տալ դիվանագիտական հնարավոր լուծումը: Իրոք որ, մշտապես փոփոխման մեջ գտնվող մեր աշխարհում, անհրաժեշտ է գտնել նոր մոտեցումներ և տարբերակներ էթնոքաղաքական և ինքնորոշման համար ծավալվող հակամարտությունների լուծման ասպարեզում: Պարզվում է, որ այս ուղղությունամբ իրենց որոշակի ներդրումն ունեն ամերիկացի գիտնականներ՝ Մ. Հալպերինը և Տ. Շեֆֆերը: Եվ ոչ միայն այս գիտնականները, քանի որ աշխատության մեջ գիտական շրջանառության մեջ են դրված այլ օտար աղբյուրներ ևս: Նիկոլայ Հովհաննիսյանը հատկապես օգտագործել է ամերիկյան, գերմանական և անգլիական պատմագրական և դիվանագիտական նյութերը, որոնք պահվում են ԱՄՆ-ի Կոնկրեսի և տարբեր համալ-

սարանների գրադարաններում: Այդ նյութերը և այնտեղ բերված տեսակետների ու գնահատականների ստվար մասը անաչառ են և փաստում են իրականությունը չեզոք և անկողմնակալ դիրքերից:

Երկրորդ գլխում խոսվում է Լեոնային Ղարաբաղի պատմա-աշխարհագրական, ազգագրական և մշակութային գործոնների կարեւորության մասին: Հեղինակը, հենվելով պատմագրական հնագույն փաստերի վրա, ցույց է տալիս, որ Արցախի տարածքը անհիշելի ժամանակներից եղել է ամբողջապես հայաբնակ: Այն առաջին անգամ հիշատակվել է ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում Ուրտեխե-Ուրտեխինի, իսկ հունական աղբյուրներում Օրխիսթենա անվանումներով: Հին հունական, հռոմեական, ինչպես նաև միջնադարյան զանազան աղբյուրներում պարզորոշ նշվում է, որ Արցախը մտել է Հայաստանի կազմի մեջ որպես նրա անքակտելի մասը: Ըստ 7-րդ դարի «Աշխարհացույցի», Արցախը համարվում է «Մեծ Հայք»ի 10-րդ նահանգը, («աշխարհ»):

428 թ. Արշակունյաց հարստության անկումից հետո, Հայաստանում քաղաքական վիճակը սրվեց: Հետագայում, տարբեր ժամանակաշրջաններում Հայաստանը ընկավ մի շարք նվաճողների լծի տակ: Փոխվեց վարչական միավորների անուններն ու սահմանները բայց Արցախի երկրամասում հայությունը մնաց միատարր: Արաբական տիրապետության ժամանակ և դրանից հետո, 11-րդ դարից սկսած Հայաստանը նվաճող սելջուկ-թուրքերը, թաթար-մոնղոլները չկարողացան խախտել Արցախի ազգագրական միասնությունը: Ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, 1813 թ. հոկտեմբերի 24-ին կնքված Գուլիստանի պայմանագրով, Ռուսաստանի կողմն անցավ Ղարաբաղի խանությունը, իսկ հետագայում, 1861 թ. մտավ Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Գրքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ

Արցախի ամբողջ պատմության ընթացքում, գերակշռող տարրը միշտ էլ եղել է հայ բնակչությունը: Ինչպես իրավամբ նշում է հեղինակը, 1914 թ. Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը կազմում էր 95 տոկոս, մնացած 5 տոկոսը՝ թուրքեր և քրդեր էին:

Տվյալ տարածքում ապրող որպես բնիկ ժողովուրդի վկայություն, Նիկողայ Հովհաննիսյանը բերում է միջազգայնագետ՝ Փոլ Գոբլի հետևյալ հաստատումը. «Հայերը հինավուրց ժողովուրդ են, որոնք համախմբվել են դեռևս 2300 տարի առաջ: Ադրբեջանցիները որպես առանձին ժողովուրդ գոյություն չեն ունեցել մինչև այդ, այսինքն՝ մինչև 20-րդ դար: Նրանք պարզապես թուրք-պարսկական հասարակության մասն են կազմել» (էջ 17):

Իրականությունը այն է, որ ամբողջ պատմության ընթացքում Ադրբեջան անվան տակ հողատարածք կամ պետականություն գոյություն չի ունեցել: Նիկողայ Հովհաննիսյանը ամենայն մանրամասնությամբ և հավաստի փաստերով նշում է, թե ինչպես 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի Հեղափոխական կոմիտեի ընդունված որոշումով, Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի գավառները համարվեցին Հայաստանի անքակտելի մասը, և թե ինչպես կարճ ժամանակ անց, ռուս-թուրքական դիվանագիտության խարդավանքի ազդեցության տակ, Ստալինի անմիջական նախաձեռնությամբ, Ռուսաստանի խորհրդային համայնավար կուսակցության Կովկասյան Բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումով, Լեռնային Ղարաբաղի տարածքը անցավ Ադրբեջանին: Եւ այդպես ամբողջապես հայերով բնակեցված Արցախը բռնի ուժով միացվեց Ադրբեջանին: Եվ այդ կատարվեց հակառակ արցախահայության կամքի ու ցանկության: Իրականում, նրանց բռնն ցանկությունն էր միանալ մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին:

Երրորդ գլխում խոսվում է Լեռնային Ղարաբաղի

հակամարտության երեք փուլերի մասին: Այստեղ մատնանշվում է, որ 1921-1923 թթ. որոշումները բողոքովին ընդունելի չեղան արցախահայության համար: Նրանք երբեք չհաշտվեցին դրանց հետ և սկսած 1921 թ. մինչև 1988 թվականը, տարբեր ձևերով պայքարեցին Հայաստանին միանալու պահանջով: 1930 թ. սկսած, 1960-1980 թվականներին, արցախահայերը հազարավոր նամակներ, խնդրագրեր հղեցին Խորհրդային Միության նախարարների խորհրդին, ինչպես նաև համայնավար կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, պահանջելով բարելավել մարզի սոցյալ-տնտեսական և քաղաքական դրությունը և այն միացնել Հայաստանին: Սակայն այդ բողոքը մնացին անպատասխան և առանց հարցի արդարացի լուծման:

Առաջին փուլը ընդգրկում է 1988-1990 թթ.: Հեղինակը այն անվանում է «Հայտարարությունների շրջան»: Արցախահայերը օգտվելով վերակառուցման հրահարավորությունից ձգտեցին սահմանադրական ուղիով հարթել և իրականացնել իրենց արդարացի պահանջը: Սակայն ո՛չ Ադրբեջանը և ո՛չ էլ Խորհրդային Միությունը դրական կամեցողություն չցուցաբերեցին, այլ ընդհակառակը, արցախահայերի արդարացի պահանջը խեղդվեց արյունով, սուսգայիթյան և այլ վայրերի ցեղասպանության դաժան արարքներով: Մյուս կողմից Մոսկվայի և Բաքվի ժխտական և բիրտ դիրքորոշումը չկասեցրեց արցախայության պայքարը, իրենց արդարացի պահանջին հասնելու համար: Ազատության շարժումը շարունակվեց առավելի բուռն կերպով:

Երկրորդ փուլը սկսվում է 1991 թվականից. այն համարվում է «ռազմական գործողությունների շրջան»: Իրոք որ Ադրբեջանը ռազմական գործողություններ սանձազերծեց արցախահայերի դեմ Խորհրդային Միության կառավարության հավանություն և հովանավորություն:

1991 թ. ապրիլ և մայիս ամիսներին, խորհրդային բանակը, Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարության ստորաբաժամնումների հետ, մի շարք գյուղերից և շրջաններից բռնի ուժով և սպանություններ տեղահանեցին խաղաղ բնակչությունը: 1991 թ. դեկտեմբեր 10-ին Լեռնային Ղարաբաղում անցկացվեց հանրաքվե և ժողովրդի միահամուռ ձայնով հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն անկախությունը: Ցասումով լցված ադրբեջանցիները առ ավելի սաստկացրին պատերազմական գործողությունները, վտանգի տակ դնելով արցախահայության գոյատևումը: Այդ ծանր օրերին, ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը, նկատի ունենալով ադրբեջանական բանակի զանգվածային հարձակումները, հայտարարեց, որ գործադրելու է բոլոր պատասխան միջոցները խաղաղ բնակչության պաշտպանությունն ապահովելու համար: Նախ Արցախի ազատամարտիկների ջոկատները դժվարին մարտերում հասան որոշակի հաջողությունների և ազատագրեցին մի շարք գյուղեր և բնակավայրեր, իսկ այնուհետև 1992 թ. սեպտեմբերի 1-ին, ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակը:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանը մանրամասն կանգ է առնում նաև, թե ինչպես Թուրքիան ռազմական սպառնալիքներին գուզընթաց, Ադրբեջանին տրամադրում էր զենք և հրթիռային սարքավորումներ: Թուրքական բանակի մոտավորապես 160 սպաներ մասնակցում էին ադրբեջանական բանակը մարզելու գործին: Հակառակ այդ բոլորին, Արցախի նորաստեղծ բանակը կարողացավ իր բարձր մարտունակությամբ հաղթանակի հասնել և գրավել ռազմավարական կարևոր դիրքեր:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության երրորդ փուլը սկսվում է 1994 թ. մայիսից: Զինադադարի կնքումով այն համարվում է խաղաղության ժամանակաշրջան,

որը շարունակվում է մինչև այսօր: Հասկանալի է, որ զինադադարի հասնելու գործում մեծ դեր խաղացին մի շարք տերուլթյուններ, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպություններ: Հեղինակը գտնում է, որ զինադադարը մեծ նվաճում էր և կարևոր քայլ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության քաղաքական կատարյալ կարգավորման համար:

Չորրորդ գլխում, հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առել Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության քաղաքական լուծման տարբերակների վրա: Խոսելով ղարաբաղյան ազատագրության շարժման կապակցությանը առանձին պետական գործիչների, գիտնականների, քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունների առաջ քաշած առաջարկություններին, նա մանրամասն անդրադառնում է միջազգային ինքնորոշման իրավունքի և տարածքային ամբողջականության սկզբունքների վերլուծությանը, սկսած հետ-պատերազմյան սառը պատերազմի ժամանակաշրջանից մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և հետո: Այդ առումով, հակամարտությունների լուծման համար ժամանակակից գիտնականները ևս որոշակի թեզեր են առաջ քաշել Լեռնային Ղարաբաղի և համանման այլ հարցերի լուծման ուղղությամբ:

Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը կանգ է առնում և մանրամասն վերլուծում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լուծման 9-ը տարբերակները. 1. Ադրբեջանական, 2. Ղարաբաղի, 3. Հայաստանի, 4. Տարածքների փոխանակության, 5. Միավորված պետության, 6. Մինթեզային (համադրման), 7. Կիպրոսի, 8. Անկախության, 9. Չեչենիայի տարբերակները:

Ծանոթանալով հեղինակի այս տարբերակներին նկատում ենք, որ Ադրբեջանի դիրքորոշումը ամբողջապես ժխտական է, և նրա բացասական կեցվածքը դժվարացնում է հարցի լուծման ուղիներ գտնելը:

Աշխատության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձված անկախության տարբերակին: Նիկոլայ Հովհաննիսյանը գտնում է, որ անկախության պահպանման ամենահայտնի ներկայացուցիչներից մեկը՝ գերմանացի իրավագետ, Համբուրգի համալսարանի պրոֆ. Օտտո Լուխթերխանտընն է, քանի որ նա խորապես և հանգամանորեն ուսումնասիրելով այդ հարցը հատուկ աշխատություն է նվիրել «Լեռնային Ղարաբաղի անկախության հասնելու իրավունքը ըստ միջազգային իրավագիտության» խորագրով, որը լույս է տեսել 1993 թ. Բոստոնում³:

Այս գրքում, Օտտո Լուխթերխանտը մանրամասն ուսումնասիրելով ինքնորոշման իրավունքն ու պետական սահմանների անխախտելիության վերաբերող օրենքներն ու փաստաթղթերը, գալիս է այն եզրակացության, որ «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական էթնիկ հավաքականությունը իրավունք ունի ինքնորոշման, Ադրբեջանի հանրապետությունից անջատվելու իրավական հիմքի վրա, քանի որ Ադրբեջանի անկախությունից առավել առաջնային իրավունք ունի: Եվ ինքնորոշման իրավունքի շնորհիվ Լեռնային Ղարաբաղի հայկական էթնիկ խմբավորումը իրավունք ունի կառուցելու իր սեփական պետությունը, ինչպես նաև միավորվելու Հայաստանի Հանրապետության հետ» (էջ 65):

Եզրակացնելով նշենք, որ Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի խիստ շահեկան այս ուսումնասիրությունը արժանի է բարձր գնահատանքի, քանի որ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հարցը չոչափվում է համընդհանուր և տրամաբանական հողի վրա, իր բոլոր մանրամասնություններով և հիմնվելով օտար աղբյուրների փաստարկների վրա:

Անկասկած այն հույժ կարևոր ներդրում կունենա և կօժանդակի մասնագետներին և քաղաքական գործիչներին

րին, ճիշտ ընկալելու իրադրությունը և արդարացի դիրքորոշում ունենալու Արցախի հարցի կարգավորման բանակցություններում:

Այս գիրքը կարեւորվում է նաև այն տեսանկյունից, որ Ադրբեջանի ստապատիր քարոզչության ազդեցության տակ բազմաթիվ գրքեր են լույս տեսնում, ուր ամենակուպիտ ձևով խեղաթյուրվում են Հայաստանի և Արցախի պատմությունը: Այդ տեսակետից ևս Նիկոլայ Հովհաննիսյանի գիրքը հրատապ է և այժմեական, քանի որ այնտեղ հակահարված է տրվում ադրբեջանական անհիմն ու կեղծ նկրտումներին:

Առայժմս այս գիրքը լույս է տեսել ռուսերեն և պետք է ամեն ջանք գործադրել, որ այն թարգմանվի և հրատարակվի անգլերեն լեզվով ևս⁴:

ԱԼԻԾԱՆ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ
ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԵՏԻ ՍԱՆՋԱՔԻ ՀԱՐՑԸ ԵՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1936-1939)

Երևան, 1998, էջ 212)

Այս տարի (1999) լրանում է Ալեքսանդրեսի Սան-
ջաքը թուրքիային հանձնելու 60-ամյակը:

1939 թ. հունիսի 23-ին էր, երբ պատմականորեն Սի-
րիային պատկանող մի հողատարածք, միջազգային նենդ
շահարկումների հետևանքով, անարդարորեն ֆրանսիական
իշխանությունների կողմից նվիրվեց թուրքիային:

Ահա այս մասին է խոսում վերոհիշյալ խորագրով
վերջերս լույս տեսած պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանի գիր-
քը, որը հանդիսանում է հեղինակի երկար տարիների
սքեմաչան աշխատանքի արդյունքը:

Որոշ հանգամանքների բերումով այս շահեկան ու-
սումնասիրությունը առաջին անգամ հրատարակվեց
արաբերեն լեզվով 1993 թ. Դամասկոսում: Այն լավ ըն-
դունվեց և բարձր գնահատվեց ամբողջ արաբական աշ-
խարհում: Այս առումով ըստ արժանվույն պետք է բարձր
գնահատել Լոս Անջելեսի Պեյլանի Հայրենակցական Միու-
թյան վարչությունից գրքի հայերեն լույս ընծայման
նախաձեռնությունն ու հովանավորությունը:

Հենց սկզբից նշենք, որ գրքի կարևոր արժանիք-

ներից մեկը Ալեքսանդրետի հարցում գոյություն ունեցող սկզբնաղբյուրների, փաստագրական նյութերի մանրամասն վերլուծումն է և դրանց վրա հիմնված հեղինակի անաչառ մեկնաբանություններն ու եզրակացությունները:

Հատկանշական է նաև այն պարագան, որ պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանը իր ժամանակին անձամբ մասնակցել է Սանջաքի պաշտպանության շարժմանը, և այդ դժվարին օրերին, ամեն կերպ ջանացել է նեցուկ կանգնել արաբների արդար իրավունքին:

Աշխատությունը բաղկացած է հեղինակի համառոտ, բայց բովանդակալից «Երկու խոսք»ից, առաջաբանից, երեք գլուխներից և վերջաբանից: Հավելվածում տրված են նաև Ֆրանսերեն և անգլերեն ընդարձակ ամփոփումներ, ինչպես նաև օգտագործված աղբյուրների ծանոթագրությունները և գրականության ցանկ: խմբագիրն է Հայաստանի գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն պրոֆ. Նիլոկայ Հովհաննիսյանը, որն իր «Երկու խոսք»ում արժեքավորել և բարձր գնահատական է տվել գրախոսվող այս գրքին:

Ժամանակագրական կարգով տրված 3 գլուխների խորագրերը հետևյալն են:

1. — Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքի իրավական յուրահատուկ գոյավիճակը:

2. — Միջազգային դիվանագիտությունը և Ալեքսանդրետի Սանջաքի հարցը Ազգերի Լիգայում (1936 - սեպտեմբեր — 1938 սեպտեմբեր):

3. — «Հաթայի պետությունը» և միջազգային դիվանագիտությունը:

Ընթերցելով այս 3 գլուխները, մենք ամբողջական պատկերացում ենք կազմում Ալեքսանդրետի Սանջաքի պատմության, ինչպես նաև միջազգային դիվանագիտության, հատկապես Ֆրանսիայի գործադրած խարդավանքների մասին, որ կայանում է հետևյալում:

1918 թ. ավարտվեց 20-րդ դարի սկզբում տեղի ունեցած Առաջին Համաշխարհային պատերազմը, որ մարդկային և նյութական հսկայական կորուստներով մեծ չարիք և արհավիրք պատճառեց համայն մարդկությանը: Այն հատկապես առիթ տվեց երիտթուրքական կառավարությանը, որպեսզի իրագործի դարի առաջին հայերի ցեղասպանությունը, որի ցավերը մինչև այսօր մորմոքում են վերապրողներին և նրանց ժառանգներին:

Պատերազմը որոշակի ազդեցություն ունեցավ և աշխարհաքաղաքական փոփոխություններ մտցրեց նաև Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Մուդրոսում կնքված զինադադարի պայմանագրով, Անտանտի զորքերը գրավեցին ամբողջ Սիրիան, մինչև Ալեքսանդրետ և Կիլիկիա: Սիրիական այս տարածքը, որ նվաճվել էր սուլթան Սելիմ Ա.-ի կողմից 1516 թ., մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ավարտը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության լծի տակ:

Ֆրանսիական իշխանությունները 1918 թ. նոյեմբերի 27-ին, իրենց տրամադրություն տակ գտնվող գոտում, առաջին անգամ լինելով ստեղծեցին Ալեքսանդրետի Ինքնավար Սանջաքը, որի մեջ մտնում էին Ալեքսանդրետի, Անտիոքի, Պեյլանի ու Հարիմի գավառները: Նշենք, որ այս տարածքը գտնվում է Միջերկրական ծովին հարող, Սիրիայի հյուսիս-արևմտյան մասում:

Հետագայում, 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Անկարայում կնքված թուրք-ֆրանսիական համաձայնագրով, թուրքերը ձեռք բերեցին որոշակի առանձնաշնորհումներ: Երկու ամսվա ընթացքում վերացվեց պատերազմական վիճակը և ֆրանսիական զորքերը դուրս եկան Կիլիկիայից, բացառությամբ Ալեքսանդրետի Սանջաքի, որը հատուկ վարչակարգով մնաց ֆրանսիական կառավարության խնամակալության տակ:

Այս համաձայնագիրը ծանր հետևանքներ ունեցավ Կիլիկիայի քրիստոնյա բնակչության, հատկապես 100 հազարից ավելի հայերի համար, որոնք Ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո, ստիպված էին մեկընդմիջտ թողնել իրենց հայրենիքը և ապաստան գտնել այլ երկրներում:

Ալեքսանդրետի ՍանՋաքը Սիրիայի պետության կազմում ուներ իրավական յուրահատուկ գոյավիճակ, վարչա-ֆինասական ինքնավարության արտոնություններով: ՍանՋաքը կառավարվում էր Սիրիայում և Լիբանանում գտնվող Ֆրանսիական մանդատային իշխանության բարձր կոմիսարի նշանակած փոխ-պատվիրակի կողմից: (1924 թ. մինչև 1937 թ. այդ փոխ-պատվիրակի պաշտոնում գտնվել է Պիեռ Դյուրիոն):

Հետագա տարիների գործողությունները ցույց տվեցին, որ Ալեքսանդրետի ՍանՋաքում Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները վարում էին բացահայտ թրքանպաստ քաղաքականություն, նույնիսկ այն Սիրիայից անջատելու և մեկուսացնելու քաղաքականություն:

Առաջին. — Արաբ ազգաբնակչության քաղաքական դերն ու կշիռը նվազեցնելու նկատառումով, թրքական համայնքը ներկայացվում էր որպես ՍանՋաքի ազգաբնակչության համեմատաբար ամենախոշոր խումբը: Այս պատրվակով, տեղական մարմիններում ղեկավար պաշտոնների մեծ մասը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում:

Երկրորդ. — Հաճախակի նախաձեռնվող տարածքային փոփոխությունները կատարվում էին ի վնաս արաբների, օրինակ, բարձր կոմիսար Գուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ի հրամանագրով տեղի ունեցած տարածքային փոփոխությունների արդյունքում, թրքական տարրի տոկոսը բարձրացավ 28.52 տոկոսից 38.9 տոկոս, քանի որ անջատված գավառների բնակչությունը հիմնականում արաբներն էին: Մյուս կողմից թուրքերենը ևս դառնում

էր պաշտոնական լեզու արաբերենին հավասար:

1926 թ. մայիսի 30-ին, Անկարայում երբ ստորագրվեց «Թուրք-սիրիական բարեկամության և բարի դրացիության» պայմանագիրը, նույնպես եղան որոշ սահմանային ճշգրտումներ: Ֆրանսիացիները Անկարային զիջեցին կարևոր տարածություններ Փայաս-Քիլիս սահմանային հատվածում:

Երրորդ. — Սանջաքում պահպանվեց Օսմանյան կայսրության ժառանգությունը հանդիսացող համայնքների ազգային-դավանական «միլլեթ»ների գոյավիճակը: Գրքում բերված փաստական տվյալները ցույց են տալիս որ արաբական մեծամասնությունը բաժանվել է արաբ-ալավի, արաբ-սուննի, արաբ, հույն ուղղափառ, հույն կաթոլիկ, մարոնի, ասորի, քաղդեացի, բողոքական և այլ համայնքներ:

Հայերը բաժանվել են հայ Գրիգորյան (առաքելական), հայ կաթոլիկ, հայ լատին, հայ բողոքական «համայնքներ»ի, ընդ որում, բացի առաքելականներից, մնացած «համայնքները» պաշտոնական վիճակագրության մեջ նկատի չէին առնվում որպես հայ, և չէին մտցված հայերի ընդհանուր թվի մեջ:

Չորրորդ. — Դպրոցական-ուսումնական և մշակութային ասպարեզներում, թուրքերը շատ ավելի հատկացումներ են ունեցել, քան արաբներն ու հայերը:

Մի խոսքով այս և գրքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունները անտեսել և խախտել են միջազգային և իրենց կողմից ընդունված համաձայնագրերը:

«Ալեքսանդրետի հարցը» միջազգային դիվանագիտության քննարկման ու պայքարի կիզակետ դարձավ հատկապես 1936-1939 թթ., երբ առաջին անգամ լինելով, այն հանձնվեց Ազգերի Լիգայի քննարկմանը 1936 թ. հոկտեմբերի 14-ին: Թուրք կառավարող շրջանները ամեն

կերպ ձգտում էին ի նպաստ իրենց լուծել ՍանՋաքի հարցը: Մինչ այդ, դեռևս սեպտեմբեր 26-ին, Ազգերի Լիգայի Խորհրդի 93-րդ նստաշրջանում, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար՝ Ռուշդի Արասը հարց բարձրացնելով ասաց, որ տվյալ շրջանի ազգաբնակչությունը ինքը տնօրինե իր սեփական գործերը:

Անկարայի դիվանագիտական ու մամուլի գրոհներին զուգընթաց, Թուրք ծայրահեղականները շարունակ կազմակերպում էին ցույցեր, անկարգություններ և զինված ընդհարումներ, պահանջելով, որ ՍանՋաքին տրվի անկախություն կամ կցվի Թուրքիային:

Ի պատասխան Թուրքական վայրագ նկրտումներին, ՍանՋաքում և ամբողջ Սիրիայում բռնոյն շարժում սկսվեց շրջանի պաշտպանության համար: Արաբներն ու հայերը, ինչպես նաև Սիրիայի հետ միասնություն կողմնակից այլ տարրեր կազմակերպում էին զանգվածային հակացույցեր, Ֆրանսիական մանդատային իշխանություններից պահանջելով վերջ տալ անջատողական քաղաքականությունը:

Ի միջի այլոց այդ դժնդակ օրերին, մեծ թվով հայեր, հայկական կազմակերպություններ, կուսակցություններ և միություններ գորավիզ են կանգնել արաբներին, որպեսզի ՍանՋաքը չհանձնվի Թուրքերին:

Այդ է վկայում նաև անցյալ տարվա «Բնօրրան» հանդեսի վերջին համարում լույս տեսած, դեպքերի ժամանակակից՝ Հովհաննես Պաճաղյանի «Անտիոքի մեծ ցույցը» խորագիրը կրող ականատեսի վկայությունները, ուր նշվում է, որ 1937 թ. հունվարի 8-ին Անտիոքում տեղի ունեցած համաժողովրդական մեծ ցույցին, արաբների հետ շրջաններից եկած հայերը պահանջում էին միահամուռ, որ ՍանՋաքը պատկանում է Սիրիային: Ըստ հեղինակի, այս ցույցին հատկապես մեծամասնություն են կազմել մուսալեռցիները և Ալեքսանդրետի հայերը:

Այս լարված ի տգրության ընթացքում, 1937 թ. մայիսի 29-ին, Շվեդիայի Արտաքին գործերի նախարար՝ Սանդլերը, Ազգերի Լիգայի Խորհրդին ներկայացրեց Սանջաքի նոր կարգավիճակի և հիմնական օրենքի նախագծերը, որոնք ընդունվեցին առանց քննարկման: Նույն օրը կնքվեց նաև Ֆրանս-Թուրքական համաձայնագիրը: Այս և նախկինում ընդունված փոխզիջումնային կարգավորումները անարդարացի էին և հեռու հարցի իրավական լուծումից:

Ալեքսանդրետի Սանջաքը դառնում էր քաղաքական ինքնուրույն միավոր: Ունենալու էր ինքնուրույն պառլամենտ, ինքնուրույն դատական մարմիններ, իսկ Թրքերենը դառնալու էր Սանջաքի պաշտոնական լեզուն: Մի խոսքով Սիրիայի գերիշխանությունը հավասարվում էր զրոյի: Այս նոր միավորը կամ այսպես ասած պետությունը պիտի տնօրինվեր Ազգերի Լիգայի, Ֆրանսիայի և Թուրքերի կողմից: Ավելի ճիշտ, հետագայում միայն Թուրքիայի կողմից: Եվ այդպես, այս նոր կարգավիճակը ուժի մեջ մտավ նոյեմբերի 29-ին: Փոխզիջումնային այս «լուծումը» Թուրքիայում ընդունվեց մեծ գոհունակությամբ, իսկ մյուս կողմից բորբոքեց ամբողջ արաբական աշխարհի խոր զայրույթը:

Լարվածությունը Սանջաքում առավել խորացավ, երբ պառլամենտի անդամների նախընտրական տեղամասերի գերակշռող մասում սկսվեցին գրանցումային աշխատանքները: Այն ավարտվեց 1938 թ. մայիսի 22-ին: Պարզվեց, որ ընտրական տեղամասերի գերակշռող մասում ընտրողների 60-65 տոկոսը արտահայտվել է Թուրք ծայրահեղականների դեմ և դրանով մերժել Սանջաքի Թուրքիային միացվելը:

Առաջ եկած խառնակություններն ու ընդհարումները իբրև թե կանխելու համար, 1938 թ. հունիսի 3-ին, Սանջաքում հայտարարվեց զինվորական իշխանություն

(Մայրո կոլեի գլխավորութեամբ):

Ա. Բայրամյանի գրքում մանրամասն խոսվում է նաև դեռևս 1937 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անկարայում սկսված Ֆրանս-Թրքական զինվորական գաղտնի բանակցությունների մասին, որոնք հետագայում շարունակվեցին Փարիզում և Անտիոքում: Այս գաղտնի բանակցությունների արդյունքը եղավ այն, որ 1938 թ. հուլիսի 4-ին Անկարայում ստորագրվեց «Ֆրանս-Թրքական բարեկամության դաշինքը»:

Ահա այս թրքանպաստ պայմանագրի հիման վրա, Սանջաքի սահմանները բացվում էին թրքական զորքերի առջև: Եվ առանց հապաղելու, հաջորդ օրն իսկ, թուրքերը մեծ շուքով մուտք գործեցին Սանջաք, այն պատրվակով, որ մինչև պատգամավորների ընտրությունները Ֆրանսիական զորքերի հետ կարգ ու կանոն հաստատեն Սանջաքում:

Հետևանքը պարզ էր: Կեղծ ու խարդախ ընտրություններով կյանքի կոչված պատգամավորական ժողովը, իր առաջին նիստում 1938 թ. սեպտեմբերի 2-ին, հռչակեց «Հաթայի պետությունը»:

Ահա այսպես կոպիտ ու ուժային նենգ բռնարքներով նախապես վճռվեց Սանջաքի զավթումը թուրքերի կողմից, Անտիոքի կենտրոն մայրաքաղաքով, Թրքական դրոշով, Թրքական հիմնով:

«Հաթայի պետության» հռչակումը անսահմանադրական էր և ժողովուրդների ազատ իրավունքի ոտնահարում: Պատգամավորական ժողովը չէր ընտրված Սանջաքի ազգաբնակչության կողմից ազատ հանրաքվեի միջոցով:

Փրոֆ. Ալիշան Բայրամյանը իրավամբ մատնանշել է, որ «Անկարայի բացարձակ գերիշխանության հաստատումով, Սանջաքի «թուրքացումը», ինչպես նաև Ֆրանսիացիների քաղաքական ու զինվորական ազդեցության վե-

րացումը արդեն կատարված փաստ էր դեռևս 1939 թ. հունվարից»:

Շրջանի թրքացումի խորացման պայմաններում ըսկավեց այլազգիների քաղաքական ահաբեկումն ու հալածանքը: Այնպես որ արաբներն ու հայերը հարկադրաբար դիմեցին արտագաղթի:

Արաբների ու հայերի զանգվածային արտագաղթը հատկապես լայնածավալ չափերի հասավ 1939 թ. հունիսի 23-ի տիրահույսի ֆրանս-թրքական համաձայնությունից հետո, երբ Հաթայը Ֆրանսիայի կողմից պաշտոնապես հանձնվեց Թուրքիային:

Սանջաքի շուրջ 40,000 հայեր ամբողջապես և ավելի քան 20,000 արաբներ հեռացան Սանջաքից եւ անցան Սիրիա ու Լիբանան: Մուսա Լեռան և մյուս գավառների հայությունը մանդատային իշխանությունները տեղավորեցին Լիբանանի Այնճար և Ռաս-ուլ-Այն վայրերում: Մի մասը տեղավորվեց Քեսսպի շրջանում, որը հայության գործադրած բուռն պայքարով մնաց Սիրիայի սահմանների մեջ:

Եվ այդպես, դարերից ի վեր Սիրիային պատկանող այս հողատարածքը, միջազգային դիվանագիտություննենգ խաղերի հետևանքով, Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, ֆրանսիական իշխանությունների կողմից հանձնվեց Թուրքիային:

Այս նույն ձևով 1921 թ. հուլիսի 5-ին, Լեռնային Ղարաբաղում կոպտորեն ոտնահարվեց ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, երբ Ստալինի կարգադրությամբ և Ռուսաստանի խորհրդային համայնավար կուսակցության կովկասյան բյուրոյի որոշմամբ, Հայաստանի անբաժանելի մաս կազմող Արցախն ու Նախիջևանը բռնի կերպով մտան Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Սիրիայի ժողովուրդն ու կառավարությունը, ամբողջ արաբական աշխարհը խորը ընդվզումով և զայրույթով

արձագանքեցին Սիրիական Սանջաքի պաշտոնական նվիրումը Թուրքիային: Եղան զանգվածային ցույցեր, գործադուլներ:

Մինչև այսօր, ո՛չ Սիրիան և ոչ էլ արաբական որևէ երկիր չի ճանաչել այս անօրինական գործարքը, որովհետեւ այն եղել է Սիրիայի անբաժան մասը և պետք է որ վերադարձվի իր իսկական տիրոջը: Եվ ի զուր չէ, որ Սիրիայում հրատարակվող քարտեզներում, այս շրջանը մնում է սիրիական սահմաններից ներս:

Փրոֆ. Ալիշան Բայրամյանը իրավամբ եզրակացրել է, որ «Ալեքսանդրետի Սանջաքի հարցը ժամանակին ոչ իրավական, անարդար և անօրինական «լուծում» է ստացել և շրջանը միջազգային իրավունքով մնում է Սիրիայի գերիշխանությանը ենթակա տարածք»:

Ինչպես նկատեցինք, Ալեքսանդրետի Սանջաքի կորուստը Սիրիայի պատմության տխուր էջերից մեկն է: Բայց այն նույնքան ողբերգական հետևանքներ ունեցավ նաև Սանջաքի հայ բնակչության համար: Ինչո՞ւ: Որովհետև Սանջաքի հայերը եղել են նախաբնիկներ և դարերից ի վեր ապրել են այնտեղ:

Այդ են վկայում Սանջաքի տարածքում մինչև այսօր մնացած հայկական հնադարյան պատմական հուշարձանների հետքերը: Հայերի բնիկ լինելու ապացույց է հայկական բազմաթիվ տեղանուններն ու ինքնուրույն հայկական բարբառները, որոնք խոսվում են ֆեսապում, Պեյլանում, Արամոյում, Սվեդիայում:

Մինչև այսօր վերապրող սանջաքահայերն ու նրանց ժառանգները խոր վշտով և տառապանքով են հիշում իրենց բնօրրանը, իրենց գյուղն ու քաղաքը, վանքն ու եկեղեցին, տունն ու այգին, որոնք մնացին անտեր ու անտիրական: Փրոֆ. Ալիշան Բայրամյան իրավամբ նշել է, որ Սանջաքից հեռացող տասնյակ հայերից կամ արաբներից ոչ մեկին իրավունք չտրվեց իր հետ տանելու ար-

ժեքավոր գույքն ու հարստությունը, ոչ էլ ծախել իր անշարժ գույքը:

Ահա թէ ինչու ՍանՆաքի հայ ազգաբնակչության մեծամասնությունը և հայ քաղաքական հասարակական խմբավորումները տևապես կողմնակից են եղել սիրիական հայրենիքի հետ միասնություն պայքարին:

Ինչպես նշվեց վերևում, այս տարի լրանում է Ալեքսանդրետի ՍանՆաքի Թուրքիային կցման 60-ամյակը: Անցած տարիների ընթացքում, Թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբանները, մամուլն ու հեռուստատեսությունը տևապես սպառնալի դիրքորոշում են ունեցել Սիրիայի հանդեպ Ալեքսանդրետի ՍանՆաքի անարդարացի յուրացման խնդրում: Ահա մի երկու օրինակ այդ մասին:

Անցյալ տարվա ապրիլի վերջին, Թուրքիայում հրատարակվող «Հուրրիեթ» թերթում, հրապարակախոս Ահմեդ Փերթևը, «Սիրիան քերվում է» (Suriye kaşiniyor) խորագիրը կրող հոդվածում, ամբարտապան և վիրավորող արտահայտություններով խիստ քննադատում էր սիրիական իշխանություններին, չեչտելով, որ Թուրքիան որևէ մեկին ոչ թե մի թիզ հող, այլ նույնիսկ ավազի մի հատիկ անգամ չի տալու: Իսկ անցյալ տարի հուլիսին, ՍանՆաքը ֆրանսիացիների կողմից Թուրքիային հանձնելու 59-րդ տարեդարձին նվիրված հավաքի ընթացքում, Թուրքիայի վարչապետ Մեսուդ Երլմազը, կատարեց հետևյալ հայտարարությունը:

«Նրանք, որոնք իրենց աչքերը հարել են թրքական հողերի վրա, տառապում են կուրուլթյունից: Նույնիսկ մեկ քառակուսի սանտիմետր անգամ չպիտի կարողանան խլել այս երկրից¹»:

Հակառակ նման արտահայտություններին, միջազգային համապատասխան կազմակերպություններն ու քաղաքական շրջանները, հասկանալի է, որ իրենց շահերից

եղնելով, տարբեր ժամանակներում բարձրացրել և բարձրացնում են ՍանՋաքը անարդարորեն Թուրքիային կցելու հարցը: Այս տեսակետից հատկապես Սիրիան և արաբական աշխարհը տևապես կանգնած են ՍանՋաքը Սիրիային վերամիավորելու պահանջատիրական դիրքերում:

Ահա մի երկու օրինակ.

1994 թ. հունիսի 1-ին, Վաշինգտոնում «Ամերիկյան խաղաղության հիմնարկ»-ի կողմից կազմակերպվել էր միջազգային մի համագումար, որի հիմնական օրակարգն էր «Թուրքիայի նոր դիրքը Մերձավոր Արևելքում»:

Երկու օր տևող քննարկումների ընթացքում, Թուրքիայի համար անսպասելիորեն կրկին օրակարգի նյութ դարձավ նաև Ալեքսանդրետի ՍանՋաքի հարցը: Միջազգային հեղինակավոր մասնագետների ներկայությամբ այդ հարցի կարևորումն ի նպաստ Սիրիայի, ցույց է տալիս որ Ալեքսանդրետի հարցը ժամանցված չէ և սպասում է իրավական և արդարացի լուծումին²:

Ստորև բերված մի այլ հայտարարություն կրկին անգամ հաստատում է Փրոֆ. Ալիշան Բայրամյանի գրքում բերված հեղինակային մեկնաբանություններն ու եզրակացությունները:

Այսպես. անցյալ տարվա վերջերին, երբ բուռն վեճեր էին տեղի ունենում քրդական հարցի և Եփրատի գետի ջրերի վերաբերյալ, մամուլում կարդացինք հետևյալ հաղորդագրությունը, որ թարգմանել ենք անգլերենից:

«Ֆրանսիական իշխանությունները նկատի ունենալով թուրք-սիրիական բանավեճերը, Անկարային և նրա ռազմական ղեկավարությանը առաջադրել են, որ թուրք-սիրիական սահմանագծային խնդրում չպահանջեն, որպեսզի Սիրիան պաշտոնապես ճանաչի Ալեքսանդրետի ՍանՋաքի կցումը Թուրքիային»:

Ֆրանսիական իշխանությունները մատնանշել են, որ այդպիսի դեպքում Սիրիան իրավասու է դիմելու Հաա-

գայում գտնվող միջազգային դատարանին, որպեսզի վերջինս քննարկի Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների կողմից Սանջաքը թուրքիային հանձնելու օրինականության հարցը:

Ֆրանսիական իշխանությունները հայտնել են, որ ըստ միջազգային օրենքի մանդատային որևէ պետություն (սովյալ դեպքում Ֆրանսիան) իրավունք չունի իր խնամակալության տակ գտնվող երկրի (սովյալ դեպքում Սիրիան) աշխարհագրական մի տարածքը անջատելու և նվիրելու մի այլ երկրի (այսինքն՝ թուրքիային):

Ուստի Ֆրանսիան զգուշացրել է Անկարային, որ նման դեպքում Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարությունը ստիպված է արխիվում գտնվող բոլոր փաստաթղթերը ներկայացնելու Հաագայի միջազգային դատարանին³:

Հասկանալի է, որ Ֆրանսիական իշխանությունների վերոհիշյալ արդարամիտ քայլը որոշակի առնչություն ուներ հայերի ցեղասպանության ճանաչման հարցի հետ: Ինչպես գիտենք, 1998 թ. մայիսի 29-ին, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը միաձայն ճանաչեց 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը: Ընդունված բանաձևի պատճառով, թուրքիայում բողոքի մեծ ալիք բարձրացավ Ֆրանսիայի դեմ: Միևնույն ժամանակ թուրքիան արգելք դրեց ներմուծվող Ֆրանսիական ապրանքների վրա: Այնպես որ Ալեքսանդրետի Սանջաքի օրինականության հարցը առաջ քաշելով, Ֆրանսիան աշխատեց դրանով զգաստացնել և ընդհանրապես կասեցնել թրքական սպառնալիքները:

Եզրակացնենք: Այս տարի լրանում է Օսմանյան կայսրության հիմնադրման 700-ամյակը: Անցյալ տարի թուրքիան առաջարկ էր ներկայացրել ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ին, որպեսզի այդ տարեդարձը նշվի համաշխարհային տարողության և պատկարանքով:

Հարց է առաջանում, ինչպե՞ս կարող է նշվել մի

կայսրության հորելյանական տարելիցը, երբ ամբողջ պատմության ընթացքում զանգվածային կոտորածներով արյան մեջ խեղդել է իր լծի տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը:

Հապա՞ 20-րդ դարում մեր աչքի առաջ կատարված հանցագործ արարքները...:

Ես առաջին հերթին նկատի ունեմ դարասկզբին տեղի ունեցած հայերի առաջին ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում, որն առ այսօր էի դատապարտվել միջազգային չափանիշով.

Ալեքսանդրեոսի Սանջաքի անօրինական զավթումը.

Կիպրոսի տարածքի կարևոր հատվածի նվաճումը.

Էգեյան Ծովի խնդրով Հունաստանի հետ հակամարտությունը.

16 տարիների ընթացքում քուրդ ժողովուրդի հալածանքներն ու զանգվածային կոտորածները.

Այս հարցերը սպասում են իրենց արդար լուծումին...⁴:

ԳԵՎՈՐԳ ՊԱՂԾՅԱՆ
«ՊԱՏԱՍԽԱՆ՝ ՕԹԹԱՎԱՅԻ
ՄՈՏ ԹՈՒՐՔԻՈ ԳԵՍՊԱՆԻՆ»
(Լոս Անջելես, 1998)

Գրախոսվող գիրքը, «Պատասխան Օթթավայի մոտ թուրքիո դեսպանին» խորագրով, Գևորգ Պաղճեանի նամակն է Կանադայում թուրքիայի դեսպան՝ Ալի թուլյկանին, որը մինչ այդ, հունիս 25, 1991 թվագրու-
թյամբ մի նամակ է հղել Քվեբեքի Նահանգային Ազգային Ժողովի անդամ՝ Ռուպեր Լիպմանին:

Ալի թուլյկանը այդ նամակը գրել է այն նկատա-
ռումով, որ տվյալ ժամանակ Քվեբեքի Նահանգի Ազգային Ժողովի երեսփոխանները նախաձեռնել էին 1915 թ. հայերի ցեղասպանության 76-րդ տարելիցի առթիվ զորակցել հայ ժողովուրդին և ընդունել համակրանքի մի որոշում:

Հասկանալի է, որ այդպիսի հայանպաստ որոշում, մի կողմից արատավորելու էր, այսպես կոչված «դեմոկրա-
տական» թուրքիայի համբավը, մյուս կողմից, խոչըն-
դոտելու էր Եվրոպական միությանը միանալու նրա
ձգտումին: Գեվորգ Պաղճյանի պատասխան նամակը,
որ գրված էր օգոստոս 2, 1991 թ., Ֆրանսերեն,
հրատարակվեց նույն թվականին Մոնրեալի Հայ Դատի
հանձնախմբի կողմից, իսկ այնուհետև՝ Լոս Անջելեսի «Նոր
Հայաստան» օրաթերթի խմբագրության ջանքերով այն
լույս տեսավ 2,000 օրինակ Ֆրանսերեն բնագրով և

անգլերեն թարգմանությունը և կարճ ժամանակում ըս-
պառվեց ընթերցող լայն հասարակության կողմից:

Այսօր, գոհունակությամբ պիտի նշենք, որ հրա-
պարակի վրա է «Պատասխան Օթթավայի մոտ թուրքիո
դեսպանին» երկարաշունչ նամակի նոր հրատարակությու-
նը, այս անգամ՝ երեք լեզուներով՝ ֆրանսերեն, հայերեն,
անգլերեն, կրկին «Նոր Հայաստան» օրաթերթի խմբագիր՝
Վահան Վահանյանի, ինչպես նաև «Հարություն և Քնա-
րիկ Նազիկյան Գրական Հիմնադրամ»-ի ներդրած ան-
բասիր ջանքերի շնորհիվ: Նշենք նաև, որ հայերեն թարգ-
մանությունը ամենայն բժախնդրությամբ և բարձր մա-
կարդակով կատարել է վաստակաշատ գրականագետ Ա-
րամ Օրջանյանը:

Գեվորգ Պաղճյանը մեր ազգային ողբերգություն ցա-
վերով տառապող, պատմական Հայաստանի տարածքներին
տեր կանգնող և մեր կորցրած շարժական ու անշարժ
գույքի նյութական արժեքների հատուցման համար պայ-
քարող մի հայրենասեր անձնավորություն է:

Իր աշխատություններում, Գեվորգ Պաղճյանը ամե-
նայն խորությամբ անդրադարձել է 1915-ի հայերի ցեղա-
սպանության իրականացման թուրքիայի քաղաքականու-
թյանը, ինչպես նաև թուրքական պետական գործիչների
ու ժամանակակից թուրք պատմագրության կողմից հայ-
կական հարցի պատմության նենգափոխման խնդիրներին:
Միջազգային իրավական օրենքների հիման վրա, նա ապա-
ցուցել է հայ ժողովրդի անքակտելի իրավունքը, ներկա-
յումս թուրքիայի կազմում գտնվող էթնիկական տարածքի
վրա, ինչպես նաև որպես օրինական ժառանգորդը՝ 1915-
1923 թթ. տեղահանությունից և ցեղասպանությունից հետո
այնտեղ մնացած ազգային և նյութական արժեքների:

Հարկ է նշել, որ անցյալ տարի, հոկտեմբեր ամսին,
երբ առաջ եկաւ ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի հովանավորության տակ
1999 թվականին Օսմանյան կայսրության հիմնադրման

700 ամյակի տոնակատարութեան հարցը, Գ. Պաղճյանը առաջիններեց մեկն էր, որ անմիջապէս հանդես եկավ քննադատական սուր նամակ-հոդվածներով, որոնք ուղղված էին ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ում Կանադայի ներկայացուցիչ Ժակ Դեմերին, որպէսզի վերջինս դեմ քվեարկի թրքական այդ առաջարկին: Տվյալ նամակում, Գեվորգ Պաղճյանը մեկ անգամ ևս պատմական փաստերի հիման վրա բացահայտում է ամբողջ պատմութեան ընթացքում Օսմանյան կայսրութեան վարած Զարդարարական քաղաքականութեանը այլազգի հպատակների նկատմամբ: Մատնանշում է նաև, որ քսաներորդ դարի սկզբին, հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանութեան զոհ գնացին մեկուկես միլիոնից ավելի հայեր:

Դեռևս կարելի է շատ խոսել իր ժողովրդին ծառայելու նվիրված պատմաբան-իրավագետ Գեվորգ Պաղճեանի մասին, բայց բավարարվենք այսքանով և անցնենք առաջ:

Հենց սկզբից նշենք, որ Պաղճյանի «Նամակ-պատասխանը» ամենայն խորութեամբ 1915-23 թ/թ. Հայոց Մեծ Եղեռնի խտացրած պատմութեանն է, ուր հեղինակը անհերքելի արխիվային փաստերով և ականատեսների վկայութեամբ մի կողմից բացահայտում է իրականութեանը, իսկ մյուս կողմից ժխտում՝ թուրք դեսպանի անհիմն ու ստապատիր տեսակետները:

Թուրք պատմաբանների և պետական գործիչների նման, դեսպան Ալի Թուլկանը ևս իր նամակում կեղծել ու նենգափոխել է իրականութեանը, պնդելով հետևյալ կետերը, թե իբր.

1. Հայաստան բնավ գոյութեան չի ունեցել:
2. Հայերը խաղաղ ու հանգիստ կյանք են վարել Թուրքիայում:
3. Հայերը դավաճանել են Թուրքիային:
4. 1915 թ. ցեղասպանութեան տեղի չի ունեցել:
5. Հայերն են կոտորել Թուրքերին:

6. Հայերը Մուստաֆա Քեմալի ժամանակ երբևէ չեն հալածվել, և այլն:

Գեվորգ Պաղճյանը դեսպանի այս և այլ հերյուրանքներին հակահարված տալով, լիովին բացահայտում է պատմական ճշմարտությունը:

Հատկապես վերջին պնդումներին նա հավաստի փաստարկներով ցույց է տալիս, թե իրականում ինչպիսի հալածանքների և կողոպուտի են ենթարկվել ոչ միայն հայերը, այլ հույները, ասորիները, քրդերը և այլ փոքրամասնությունները: Այս մասին, որպես ցցուն վկայություն, բերում է անգլիացի պատմաբան՝ Հ.Ա. Գիբոնսի հետևյալ գնահատականը.

«Որևէ տարակույս չկա, որ սարսափելի արարքները, որոնք այժմ տեղի կունենան քեմալական թուրքիո մեջ, իրադարձություններ են, որոնք իրենց ամբողջականություն մեջ, կներկայացնեն բոլոր քրիստոնյաներուն մահավճիռը: Անկարայի կառավարության կա՛մ լուծին և կա՛մ գործունեության շառավիղին տակ մաս կկազմեն այն ծրագրին, որ կմիտի թուրքիան իսկապես թուրքիա ընել:

Անկարայի իշխանության վրա եղող մարդիկը՝ որոշած են հարցը լուծել քրիստոնյաներու հետ, զանոնք մեկընդմիջտ բնաջնջելով»:

Այնուհերև այլ փաստարկներով ևս Գեվորգ Պաղճյանը բացահայտում է Քեմալ Աթաթյուրքի իրական դեմքը, նշելով, որ հիմնականում, մտածելակերպի ոչ մի տարբերություն չկար հայերի ցեղասպանությունը իրականացրնող Երիտթուրքերի արյունոտ քաղաքականության և Անկարայի կառավարության միջև: Այդ նույն քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում, թուրքիայի հանրապետության նախագահ՝ Իսմեթ Ինոնուի օրոք, երբ թուրքական ռազմական աստյանի կողմից մահվան դատապարտված թալեաթի աճյունը տեղափոխ-

վեց Ստամբուլ: Իսկ հետագայում, Թուրքիայի նախագահ Թուրկուտ Օզալը շարունակելով այդ գիծը, աշխարհով մեկ հայտարարեց, որ «հայերը դեռևս դաս չեն վերցրել Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերից»:

Նման սպառնալիքները շարունակվում են մինչև այսօր: Վերջերս, Թուրքիայի նախագահ՝ Սուլեյման Դեմիրելը, հայերի ցեղասպանության ճանաչման Ֆրանսայի խորհրդարանի բանաձևը խիստ քննադատելով, այն որակեց որպես «պատմական դեպքերի խեղաթյուրում»:

Գեվորգ Պաղճյանը դեսպանի ուշադրությունը ամենայն մանրամասնություններով կենտրոնացնում է նաև 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության մանրամասների վրա:

Այսպես, սկսելով 1948 թ. հեկտեմբերի 9-ի ՄԱԿ-ի համաձայնագրից, հավաստի փաստերով անդրադառնում է ցեղասպանության իրավական հիմքերի վրա և նշում.

«Հայոց պարագային, բազմահարյուր մտավորականներու և եկեղեցականներու ձերբակալությունը՝ կանխորոշված ցեղասպանության առաջին գործադրությունն են սկսյալ, բռնի աքսորը, բոլոր հայերուն, մարդիկ, կիներ, մանուկներ՝ իրենց նախնիքներուն քաղաքներեն ու գյուղերեն, և բոլոր տարագրյալներուն ցրվումը, ապրուստի միջոցեն զրկված, սուբիական անապատին մեջ, անոնց ջարդը հատուկ վայրերու մեջ կը կազմեն անտարակույս ծանր հարված մը խումբի անդամներուն մարմնական և մտային ամբողջականության, ինչպես որ բացատրված է Միացյալ Ազգերու դաշինքին մեջ»:

Պաղճյանը սուր քննադատություն է ենթարկում նաև դեսպանի անհեթեթ վարկածը, թե իբր «հայերը կը շարունակեն ապրել Թուրքիո մեջ, պահելով իրենց ազգային, կրոնական և մշակութային ինքնությունը, եկեղեցիները, առողջապահական հաստատությունները»:

Թուրքական օրենքների վրա հիմնվելով, նա ցույց է

տալիս թե իրականում ինչպիսի դժվարին պայմանների մեջ են գտնվում այդ բոլոր հաստատությունները: Նախ հայկական դպրոցների փոխ-տնօրենները պարտադրաբար պետք է լինեն թուրքեր, որպեսզի հսկեն ծրագրերի վրա: Պատմություն, աշխարհագրություն և այլ առարկաների ուսուցումը կատարվում է թուրքերեն լեզվով: Չկան հայերեն լեզվի և դրականության հայ ուսուցիչներ, որովհետև պայմաններ չկան, որպեսզի այդպիսիները վկայական ստանան տվյալ մասնագիտությունից: Օրենքը խըստիվ արգելում է դպրոցների, եկեղեցիների, հիվանդանոցների նորոգումն ու վերաշինությունը: Մի խոսքով, այնպիսի արհեստական դժվարություններ են հարուցում, որպեսզի աստիճանաբար խափանվեն ու փակվեն հայկական հաստատությունները և ապօրինաբար խլվեն նրանց հողային տարածքներն ու կալվածքները:

Այնուհետև Գ. Պաղճյանը հայերի կոտորածները դատապարտող վկայություններ է բերում տվյալ ժամանակվա թուրք պետական գործիչների գնահատականներից և այլ պաշտոնական աղբյուրներից:

«Այս շարժումը մարդկության դեմ կատարված ոճիր մըն է: Ոչ մեկ կառավարութիւն, որեւէ մեկ շրջանին, այսպիսի անողորմ ոճիր մը չէր գործադրած», — գրել է հայտնի թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկը իր «Երկու կոմիտե, երկու ջարդ» գրքում:

Իսկ 1918 թ. Թուրքիայի վարչապետ Դամատ Ֆերիդ փաշան հետևյալ եզրակացությունն է տվել հայերի դեմ գործադրվող ոճիրներին:

«Այս հանցապարտությունները՝ մարդկային խիղճը սարսափով ցնցելու հատկություններ ունին»:

Այդ էլ բավարար չգտնելով, Պաղճյանը առավել ցցուն փաստեր է բերում 1919-1920 թթ. Պոստում տեղի ունեցած Ռազմական արտակարգ ատյանի դատաքննության արձանագրություններից, ուր գործադրված ծանր

հանցագործության համար մահվան դատապարտվեցին Թալեսթը, Էնվերը, Ջեմալը և մյուսները:

Վկայակոչելով դատաքննության ընթացքում բերված մեղադրական եզրակացություններն ու փաստերը, Պաղճյանը կատարում է հետևյալ տեղին եզրակացությունը.

«Ես ցույց տվի իրավական բնագիրներու լույսին տակ, և ձեր բարձր դասակարգի հայրենակիցներուն անհակառակելի վկայությանց կռթնած, իրավական և պատմական իրականությունը ցեղասպանության, զոր թուրք կառավարությունը կազմակերպեց իր հայ հպատակներուն դեմ 1915-ին»:

Իր նամակում, թուրք դեսպանը մատի փաթաթան է դարձրել նաև 70-80-ական թվականների Հայ Գաղտնի Բանակի մարտիկների ծավալած ահաբեկչական գործողությունները, թուրք գործիչների նկատմամբ: Գեվորգ Պաղճյանը հերքելով հայերի «ատելի ահաբեկչությունները» դեսպանի որակավորումը, տալիս է հետևյալ պատասխանը.

«Այս «ատելի ահաբեկչությունը» ուղղակի հետևանքն է կամավորապես մեռված անտարբերության և անգործունեության, միջազգային համայնքեն կարգադրված՝ որ վաթսուն տարի հայկական հարցը անգիտացած է: Ահազանգի աղաղակ մը, զգուշացում մը»:

Թուրք դեսպանի և ընդհանրապես թուրք պատմաբանների ամբաստանություններից մեկն էլ այն է, որ հայերը իբր կովկասյան ռազմաճակատում գործակցել են ռուսների հետ: Այս հարցում նրանք անտեսում են շատ կարևոր մի փաստ: Հայերը աքսորվեցին այնպիսի շրջաններից, որոնք իրականում ոչ մի վտանգ չէին սպառնում թուրքական պետության համար: Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ երիտթուրքերի կառավարությունը որոշում էր կայացրել, կանխամտածվածորեն բնաջնջել հայ ժողովրդին ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում:

Այնուհետև Գ. Պաղճյանը մեկ առ մեկ թուրք դես-

պանին հիշեցնում է առանձին կառավարությունների, և միջազգային պաշտոնական կազմակերպությունների կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման փաստերը:

Ի միջի այլոց, Թուրք դեսպանը անտեսելով հայերի ցեղասպանության վերաբերող բոլոր հավաստի փաստարկները, իր նամակի վերջում աշխատել է հայրական խորհուրդ տալ և խրատել Քվեբեկի հայերին, որպեսզի անցյալի «մղձավանջը» թողթափեն և որդեգրեն հաշտության քաղաքականություն Թուրքիայի հանդեպ:

Այս առթիվ, Գ. Պաղճյանի եզրափակիչ պատասխանը հետևյալն է.

«Հայերը մշտապես պահանջած են, որ Թրքական կառավարությունը իրենց վերադարձնե դարերե ի վեր իրենց պատկանած և զորս ան խլած է, որ արդարադատությամբ վերակարգավորե անոնց համայնքային և անհատական ինչքերու գրավման խնդիրը, որ այս օրերուս կհաշվեն քսանհինգ եռամիլիոն դոլարով, զորս ան կորզեց: Ուրեմն շորթված իրավունքն է, որ անոնք կը պահանջեն, և ոչ թե շնորհք կը հայցեն:

Այս գինով և այս պայմաններով է, որ Զերին վսեմություն, դրական հաշտություն մը հայ և Թուրք ժողովուրդներու միջև կրնա իրականանալ օրինականության մեջ, բարի հասկացողության մեջ, խաղաղության և արժանապատիւթյան մեջ: Մնացյալը՝ պիտի ըլլա պարզապէս ծուխի ստվեր մը...»:

Այսօր, մոտ 7 տարի է անցել այդ նամակ-պատասխանի թվագրությունից: Անցած տարիների իրադարձությունները ցույց տվին, որ Գեվորգ Պաղճյանի գործադրած քրտնաջան աշխատանքները ի զուր հանցան, այլ իրենց յուրահատուկ ներդրումն ունեցան հայերի ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման պայքարի ընդհանուր գործում: Այսպես, Կանադայի Քվեբեկ և Օն-

տարիո նահանգները պաշտոնապես ճանաչեցին և դատապարտեցին 1915-1923 թթ. հայերի ցեղասպանությունը: Իսկ ապրիլ 23, 1996 թ. Կանադայի խորհրդարանը, մեկուկես միլիոն զոհ խլած Ապրիլ 24, 1915-ի հայկական ողբերգության 81-րդ ամյակի առթիվ, ի հիշատակ մարդկության դեմ կատարված ոճիրներու, յուրաքանչյուր տարվա Ապրիլ 20-ից 27-ի շաբաթը հռչակեց «Մարդկության դեմ ոճիրի հիշատակումի շաբաթ»:

Մի փաստ ևս. 1997 հոկտեմբեր 31-ին, Մոնրեալի քաղաքապետ Պիեռ Բուրկի հատուկ որոշմամբ, քաղաքի պարտեզներից մեկում դրվելու է Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված մի հուշարձան:

Այսօր, Հայ Դատի հանձնախմբերի և այլ կազմակերպությունների կողմից պայքարը շարունակվում է, որպեսզի Կանադայի դաշնակցային խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչի և դատապարտի հայերի ցեղասպանությունը:

Գաղտնիք չէ, որ Գեվորգ Պաղճյանը իր գիտական աշխատությունների և հոդվածների մեծ մասը գրել է ֆրանսերեն: Ըստ երևույթին, խորը իմաստ և նպատակ է եղել ֆրանսերեն գրելու մեջ:

Եզրակացնենք. — 1995 թ. Մեծ Եղեռնի 80-ամյակի առթիվ, Վահրամ Հաճյանը հարցազրույց է ունեցել Գեորգ Պաղճյանի հետ, որը տպագրվեց «Նոր Հայաստան» օրաթերթում: Այդ հարցազրույցի վերջում նրա արտահայտած եզրափակիչ մտքերը լիովին համընկնում են Հայաստանի Հանրապետության ներկա ղեկավարություն տեսակետների հետ, այնպես որ այս գրությունը ուզում եմ ավարտել Գեորգ Պաղճյանի այդ նույն խոսքերով.

«Միջազգային օրենքի հիման վրա, լիիրավ միակ խոսնակը Հայաստանի Հանրապետությունն է, որ միջազգային ճանաչում կվայելե և Միացյալ Ազգերու կազմակերպության մեջ միակ իրավասու բանքերն է բովանդակ

հայու[թյան անունով խոսելու և գործելու: Սփյուռքը պետու[թյունն է, կուսակցու[թյունները կառավարու[թյունն է: Մեզի սփյուռքահայերուս, կմնա գործակցիլ Հայաստանի պատկան իշխանու[թյուններուն հետ և հրապարակ գալ ի պաշտպանու[թյունն մեր Դատին՝ իբրև մեկ ազգ, մեկ պետու[թյունն յաչս միջազգային հասարակու[թյան:

Հայու[թյունը մեկ է: Հայաստանի կառավարու[թյունը համայն հայու[թյան կառավարու[թյունն է. բոլորվինք անոր շուրջ, թե ու թիկունք տանք հայրենի իշխանու[թյուններուն և ի գին մեծ զոհողու[թյուններու հայրենիքը վերաշինող մեր քաջարի քույրերուն ու եղբայրներուն՝ միասին կառուցելու համար մեր պապենական տունը»:

Նախքան խոսքս ավարտելը, կուզեի ասել նաև հետևյալը:

Այսօր Գեորգ Պաղճյանը բնակվում է Կանադայի Մոնրեալ քաղաքում: Հասկանալի է, որ տարիքային և առողջական պատճառներով, նա չկարողացավ ներկա գտնվիլ իր գրքի գլխեձոնի երեկոյին: Ուստի, կը ցանկանայինք, որ նրա ականջին հասներ նաև մեր հետևյալ սրտի խոսքը:

«Հարգարժան Պրն. Գեվորգ Պաղճեան, ամենայն բարեխղճու[թյամբ և մեծ նվիրումով կատարել եք ձեր պարտքը հայրենիքի հանդեպ՝ ձեր ուսերին վերցնելով բավականին ծանր բեռ, աշխատել եք ամեն կերպ բացահայտել արդարու[թյունն ու ճշմարտու[թյունը հայոց Մեծ եղեռնի խնդրում:

Եղբայրական ջերմ զգացումներով և խորին ակնածանքով համբուրում եմ ձեր ճակատը, բարեմաղթելով քաջառողջու[թյուն և նորանոր հաջողու[թյուններ ձեր դժվարին, բայց հայրենանվեր մեծ գործում: Վարձքերնիդ կատար»:

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏՅԱՆ
ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ
ԳԻՐՔ Բ.

ԼՈՍ ԱՆՋԵԼԵՍ, 1999, 312 էջ

*«Մեծ Եղեռնն ավերապրող
այն որբերում, որոնք կրցան հայ մնալ,
հայ ապրիլ և մոր ծիլեր արձակել»
(Հեղինակի ձօնը)*

1999 թ. սեպտեմբերի 15-ին Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայում տեղի ունեցավ Լիպարիտ Ազատյանի «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» աշխատասիրության երկրորդ գրքի շնորհանդեսը: Այն նախաձեռնված էր ՀՀԳԱԱ-ի նախագահ՝ Ֆադեյ Սարգսյանի կողմից: Ներկա էին հայրենի ճանաչված գիտնականներ, պատմաբաններ, մտավորականներ, ինչպես նաև այս առիթով Երևան հրավիրված Տեր և Տիկ Լիպարիտ և Սեդա Ազատյանները:

Այդ օրերին, մամուլից տեղեկացանք, որ շնորհանդեսը անցել էր պատշաճ մակարդակով և ըստ արժանվույն բարձր գնահատվել կատարված աշխատանքը:

Օրինակ, հետևյալ տպավորիչ խոսքերով էր սկսվում «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթում լույս տեսած լրագրող Արմենուհի Մելքոնյանի այս գրքի շնորհան-

դեսին նվիրված «Ես մեծ ազգի մը զավակն եմ» խորագիրը կրող հոդվածը:

«Գիրքը հենց այնպես չի ծնվում: Գիրքը տաղանդի, անքուն գիշերներ, աշխատասիրության ու տքնանքի արդյունքն է: Գրքից հոգնած աչքերի արցունքի համ ու քրտինքի հոտ է գալիս, որ հաճախ չենք զգում»:

Շնորհանդեսից հետո, Ծիծեռնակաբերդի ցեղասպանության թանգարանի տնօրեն՝ Փրոֆ. Լավրենդի Բարսեղյանը առաջարկել է Լիպարիտ Ազատյանին «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» թեմային վերաբերող արխիվային բոլոր նյութերը հանձնել թանգարանին:

Բնականաբար Լիպարիտ Ազատյանը համաձայնվել է այդ ծրագրի հետ, նշելով որ ինքը երբեք հավակնություն չունի հայտարարելու թե հայ որբերին վերաբերող ուսումնասիրությունը ավարտված է: Այն պետք է շարունակվի այլ հետազոտողների կողմից, որովհետև դեռևս կան բազմաթիվ արխիվային նյութեր:

Այս շահեկան գրքի երկրորդ շնորհանդեսը տեղի ունեցավ 2000 թ. մարտի 19-ին, Լոս Անջելեսի հայահոծ գաղութում:

*

* *

Լիպարիտ Ազատյանի «Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի» աշխատասիրության առաջին գիրքը լույս տեսավ 1995 թ. և նույնպես ըստ արժանվույն գնահատվեց թե՛ հայրենիքում և թե՛ Սփյուռքում: Առաջին հատորը բովանդակում է Մեծ Եղեռնից հետո սնկի նման աճած հայ որբանոցների համապարփակ պատմությունը, ուր Լիպարիտ Ազատյանը բարձր է գնահատել հայրենի և օտար բարեգործական կազմակերպչություններին, բարերարներին, որոնց ջանքերով վերապրեցին հազարավոր հայ որբեր:

Երկրորդ հատորում հեղինակը շեշտը դրել է հայ որբերի վկայությունների և ականատեսի աչքով պատմած նրանց ահապոր տառապանքների և դժվարին, անմարդկային պայմանների մասին: Հակառակ ձեռք առնված միջոցներին, նրանցից շատերը բռնի թրջացան, քրդացան ու արաբացան: Ըստ հեղինակի բնութագրություն, այդ բոլորի հետևանքը անմեղ, անգիտակից երեխաների ահավոր ազդավորությունն էր:

Այս մասին են խոսում գրքում հաջորդաբար բերված հետևյալ գլուխները:

- 1) Հայ որբերու հավատափոխումը և թրջացումը:
- 2) Քուրդերը և հայ որբերը:
- 3) Արաբներն ու հայ որբերը:
- 4) Հայ որբերու վաճառք:
- 5) Հայ որբերը գեղարվեստական գրականություն մեջ:

Գիրքը ամբողջացած է առաջաբանով, վերջաբանով և մասնագիտական ծանոթագրություններով:

Գրքի խմբագիրն է Ստեփան Ալաջաջյանը: Նա բարձր դնահատելով Լիպարիտ Ազատյանի այս հատորը նշում է, որ կատարված աշխատանքը համբերությունամբ, բժախնդրությունամբ օժտված մարդու աշխատանք է:

Ի միջի այլոց Ստեփան Ալաջաջյանը դեռևս առաջին գրքի վերջում, անարգանքի սյունին քամելով թուրքական կառավարության և պատմագրության ուրացումներն ու խեղաթյուրումները նշում է:

«Յեղասպանության հետևանքը չէ՞ իրենց հայրենի տներում հանդարտ ապրող երեխաների մեկ քանի ամսում որբ դառնալը, ցեղասպանության հետևանքը չէ՞ օտար երկրներում անհամար որբանոցների հիմնադրվելը. դրանցից ավելի ի՞նչը կարող է ապացույց լինել, որ եղածը ցեղասպանություն էր, և ցեղասպանությունից ճողոպրած որբերը՝ Աստծո, բարի ազգերի ու մարդկանց շնորհիվ կարողացել են մեծանալ, ընտանիք կազմել, աճել ու սե-

ըունդներ անեցնել բոլոր ցամաքամասերի վրա»:

Վերոհիշյալ գլուխներին գուզնթաց հեղինակը տվել է բազմաթիվ վկայություններ և եղելություններ Մեծ Եղեռնի հայ որբերի դաժան ճակատագրի վերաբերյալ:

Ահա մի հատված Մեծ Եղեռնից հրաշքով փրկված մի հայ աղջկա՝ Արշալույս Մարտիկյանի վկայությունից.

«Երկրորդ օրը, ճանապարհին հանդիպեցինք մի խումբ թուրք հեծյալ ասկյարների, որոնք ուղեկցում էին հարմարավետ, լավ ծածկված մի քանի կառքերի, այդպիսիք ունենում էին միայն հարուստ թուրքերը: Այս կառքերում նստած էին 40 թուրք հանրմներ (տիկիներ), որոնք ասկյարների ուղեկցությամբ գնում էին էրզրում, միանալու բերդերում ծառայող իրենց բարձրաստիճան ամուսիններին: Նրանք եկել էին Դամասկոսից, Բեյրութից և Հալեբից: Երբ մեր քարավանը մոտեցավ նրանց, հանրմների կառքերը կանգ առան: Ասկյարները հրամայեցին մեր պահակներին նույնպես կանգ առնել: Հետո մենք տեսանք որ կառքերից մի քանիսի մեջ կային մանկահասակ հայ աղջիկներ. ութից տասներկու տարեկան, բոլորն էլ հարուստ ընտանիքի երեխաներ: Նրանցից մի քանիսը վարագույրների ետևից թափահարում էին իրենց փոքրիկ ձեռքերը՝ հասկացնելով մեզ որ իրենք հայ երեխաներ էին: Յուրաքանչյուր կառքի մեջ տեղավորել էին վեցից տաս աղջիկ: Հանրմների կառքերի դասավորությունն այնպիսին էր, որ մեր տեսադաշտից թաքցնում էին աղջիկների կառքերը»:

«Փոքրիկ աղջիկները մեզ ասացին, որ իրենք Ուրֆայից և Հալեբից էին, նրանց ծնողներին և հարազատներին կոտորել էին, իսկ իրենց հանձնել այս հանրմներին, որոնք, ինչպես իրենք հասկացել էին, նպատակ ունեին իրենց տեղավորելու էրզրումի մահամեղական դպրոցում. Հետագայում, երբ չափահաս դառնան, վաճառելու էին հարուստ թուրքերին: Այժմ մի մասին հանրմները կպա-

հեն որպես աղախիններ կամ կվաճառեն անմիջապես, տեղ հասնելուն պես» (էջ 55):

Ես դիտումնաւոր ընտրեցի վերոհիշյալ հատվածը, որովհետեւ գրքի հետագա էջերում բերված է հորեղբորս դուստր՝ Թագուհի Մանուկյանին վերաբերող իմ «վկայություն»ը, որը սերտորեն առնչվում է Արշալույս Մարտիկյանի հաղորդած փաստի հետ:

Այսպես, «Թուրքական բանակի սպա, հորեղբայրս՝ Ավետիս Զավուշը Մեծ Եղեռնի օրերին նենգաբար սպանվում է Թուրք հրամանատարության կողմից: Նրա կինը Մարիցան զոհ է գնում աքսորի ճանապարհին:

Իրենց միևնույն 5 տարեկան աղջնակը որբանալով, սկզբում հայտնվում է Թուրքերի ձեռքին, իսկ հետո ներան վաճառում են երեխա չունեցող արաբ մեծահարուստ մի ընտանիքի՝ Դամասկոսում: Բարեբախտաբար, կարճ ժամանակամիջոցում, հայրս, Համբարձում Փափազյանը կարողանում է գտնել իր եղբոր միակ ժառանգի հետքերը:

Մի կողմից տեղի հայ առաջնորդարանի ներդրած եռանդուն միջնորդությամբ, մյուս կողմից հորս թափած ջանքերի շնորհիվ (ղատարան, կաշառք...), կարողանում են նրան ազատել: Այնուհետև հայրս պահում և մեծացնում է իր եղբոր աղջկան մեր հարկի տակ, որպես իր հարազատ զավակը» (էջ 235):

Եզրակացնենք:

Ինչպես նշվեց վերևում, «Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի» այս երկրորդ գրքում, Լիպարիտ Ազատյանը հիմնականում բերել է չափահաս որբերի տառապանքներով լի պատմությունը, թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ մեծացան, որպես թրջացած, քրդացած ու արաբացած հայեր: Նրանցից շատերը պահպանեցին իրենց ազգային ոգին, և կրկին վերադարձան իրենց ժողովրդի ծոցը, դառնալով նշանավոր դեմքեր, տաղանդավոր գրողներ և բանաստեղծներ:

Անխոնջ հեղինակը այսօր էլ անհատնում եռանդով ու խորը հավատքով շարունակում է իր հետազոտությունները օտար և հայրենի արխիվների մեջ Մեծ Եղեռնի որբերի վերաբերյալ նոր նյութեր և տեղեկություններ հայտնաբերելու և պատրաստելու 3-րդ հատորի հրատարակությունը:

Այս առումով բարձր գնահատելով կատարված աշխատանքը, բարեմաղթում ենք Լիպարիտ Ազատյանին քաջառողջություն և ստեղծագործական նորանոր հաջողություններ¹:

ՄԻՐԶԱ ՅՈՒՍՈՒՖ ՆԵՐՍԵՍՈՎ

ԾԾՄԱՐՏԱՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը քնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Քրիստինե Կոստիկյանի.

Երևան, 2000, 360 էջ:

2000 թ. դեկտեմբերին ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ լույս տեսավ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Յովսեփ Ներսիսյանց, 1798-1864) պարսկերեն շարադրված երկը, որը որպես անկողմնակալ պատմագիտական սկզբնաղբյուր կարևոր նշանակություն ունի 18-19-րդ դարերի Ղարաբաղի պատմության ուսումնասիրության համար:

Աղբյուրագիտական հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող այս երկի հայերեն և անգլերեն թարգմանությունը պարսկերեն բնագրից կատարել է Արևելագիտության ինստիտուտի երիտասարդ գիտնականներից Քրիստինե Կոստիկյանը: Թարգմանությունը համալրված է լիարժեք ներածականով, ծանոթագրություններով, ինչպես նաև նրա կազմած հարկային, սոցիալական և այլ տեղեկանքային բառարանով:

Քրիստինե Կոստիկյանի բազմաթիվ աղբյուրների վերլուծության հենքի վրա շարադրված ներածականից

պարզվում է, որ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆ»ի (ճշմարտացի պատմություն) միակ հեղինակային պարսկերեն ձեռագիրը պահպանվել է Վրաստանի Հանրապետության ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի Արևելյան լեզուների բաժնում, 195 համարի տակ: Այն բաղկացած է առաջաբանից, 9-ը գլուխներից և վերջաբանից: Հրատարակված գրքում որպես պատմագիտական կարևոր սկզբնաղբյուր ընդգրկված են առաջաբանն ու 8-րդ և 9-րդ գլուխների հայերեն և անգլերեն թարգմանությունները: Վերջում տրված է նաև պարսկերեն բնագրի պատճեն:

Թարգմանության ծանոթագրություններում, Քրիստինե Կոստիկյանը տվել է հարակից բացատրություններ և լրացումներ հայ և օտար աղբյուրներից, որոնք աղբյուրագիտական առումով խիստ կարևոր նշանակություն են և առավել ամբողջացնում են «Թարիխ-ե Սաֆի» երկը:

Թե ինչպիսի դառը ճակատագիր է ունեցել պատանի Հովսեփը և ի՞նչ հանգամանքներում է հետագայում նախաձեռնել իր պատմական երկի շարադրանքը պարզաբանել է իր երկի համառոտ առաջաբանում: Ահա մի հատված առաջաբանից.

«Այսպես է ասում որևէ կողմնակալությունից ու իրականությունից աղավաղումից զերծ այս գովելի պատմության հեղինակ, ձեր խոնարհ ծառա Միրզա Յուսուֆ Ղարաբաղցին: Քանի որ նվաստ մանուկ հասակում Ղարաբաղից տարվելով Ղզլբաշների երկիրը 18 տարի մնացի Ամիր խան սարդարի մոտ, կատարելապես տիրապետեցի նրանց լեզվին: Որոշ ժամանակ լինելով Ամիր խանի դիվանի գրագիրը և վարելով նրա նամակագրությունը, զբաղվում էի նաև «պատմությունների» և ուղեգրությունների ուսումնասիրությունը: Շփվելով ամեն տեսակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ՝ ծանոթացա նրանց հավատալիքներին ու բար-

քերին:

1828 թ. երբ Ռուսաստանի և Ղզլբաշների միջև կրկին հաշտություն է կնքվում, նվաստս վերադառնում է իր հայրենի ծննդավայրը՝ Ղարաբաղ: Ռուսաստանի փառապանծ կայսր Նիկոլայ Պավլովիչ Ա.-ի օրոք, որը մեծահոգաբար հավատքի ու գաղափարների համար ունէ մեկի չէր նեղում ու անհանդուրժողականություն չէր ցուցաբերում, նվաստս որոշ ժամանակ զբաղվեցի անտիկ չրջանի սրբերի վարքի ու տարբեր բնադավառների նոր գրքերի ուսումնասիրությամբ: Լիակատար պատկերացում կազմելով նրանց մասին, քանի որ պատմագրական գրքերում որոշ կողմնակալ ու կեղծ փաստերի հանդիպեցի, մի քանի ընկերներիս խորհրդով ու առաջարկով որոշեցի մի իրական, ճշգրիտ ու ճշմարտացի պատմություն գրել, որ գերծ կըլիներ ստից ու ավելորդ նկարագրություններից» (էջ 34):

Հրատարակված 8 և 9-րդ գլուխներում, հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է տվել Ղարաբաղի հայկական մեղիքությունների, մահմեդական խանության և հանգամանալից կանգ է առել 19-րդ դարում տեղի ունեցած ռուս-պարսկական պատերազմների նկարագրության վրա: Սահմանային ճշգրտումներ կատարելով, հավաստի վկայություններ է տվել բնակչության կազմի մասին:

«Թարիխ-ե Սաֆի»ի տվյալները համեմատելով այլ աղբյուրների հետ, Քրիստինե Կոստիկյանը իր ներածականում գալիս է այն եզրակացության, որ «ղարաբաղյան լեռնաշխարհը 19-րդ դարում ունեցել է 95 տոկոս հայ բնակչություն»: Հետագայում այդ թիվը քիչ թե շատ ենթարկվել է փոփոխության, քանի որ խաները տևապես ձգտել են քոչվոր ցեղեր գաղթեցնելով ավելացնել մահմեդական բնակչության թիվը:

Եզրակացնելով նշենք, որ աղբյուրագիտական բնույթ ունեցող այս աշխատանքը կատարված է գիտական

բարձր մակարդակով: Այդ խոստում է այն մասին, որ Քրիստինե Կոստիկյանը արժանի շարունակողն է իր գիտական ավարտաճառի ղեկավար՝ նշանավոր պարսկագետ, Մատենադարանի երկարամյա աշխատող լուսահոգի Հակոբ Փափագյանի խիստ կարևոր գործին:

Հարկ է նշել նաև, որ այս գրքի խմբագրության գործում իրենց նպաստն են ունեցել հայրենի պատմաբաններ՝ ակադեմիկոս Մանվել Զուլալյանն ու դոկտ. Պավել Զոբանյանը: Իսկ հրատարակության հովանավորն է «Արմեն և Բերսաբե Ճերեճյան» (ԱՄՆ հիմնադրամի նախագահ՝ Արսեն Ճերեճյանը)¹:

ԱԼԻԾԱՆ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

ԿԻԼԻԶԱ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԻԼԻՍ

Երևան, 2001, էջ 268

Վերջին տարիներին ՀՀ Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության Ինստիտուտը բեղուն աշխատանք է կատարում Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների և ժողովուրդների պատմության, լեզվի և գրականության խնդիրներին նվիրված թեմաների ուսումնասիրության և հրատարակման գործում

Տարեկան հրատարակվում են 20-25 ակադեմիական բարձր մակարդակով հագեցած գրքեր:

Ի գուր չէ, որ 2000 թ. օգոստոսի 27-ից սեպտեմբեր 2-ը Մոսկվայում տեղի ունեցած արևելագետների համալսարհային գիտաժողովի վերջում, ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի հովանու ներքո գործող արևելագիտական և ասիական ուսումնասիրությունների միջազգային միությունը որոշմամբ Արևելագիտության Ինստիտուտը դարձավ այդ հեղինակավոր միության անդամ:

Գոհունակությամբ պիտի նշենք, որ 2001 թ. մարտ ամսին Արևելագիտության Ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ լույս տեսավ նաև Գլենդեյլաբնակ արևելագետ-պատմաբան՝ պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանի «Կիլիզա. Հայկական Քիլիս» խորագրով մենագրությունը,

որը նվիրված է դաշտային կիլիկիայում գտնվող հայ ժողովրդի հնագույն բնակավայրերից մեկի՝ Քիլիսի հայ համայնքի ազգային, եկեղեցական, կրթա-մշակութային, լեզվական և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմությանը, վաղ միջնադարից մինչև 1922 թ., այսինքն մինչև կիլիկիայի հայության վերջնական հայաթափումը իր բնօրրանից:

Հարկ եմ համարում հենց սկզբից նշել, որ պրոֆ. Ա. Բայրամյանը իր այս արժեքավոր աշխատությունը նվիրել է իր հոր ու Բայրամյան տոհմի նախնիներին, ինչպես նաև Հայկական Քիլիսի կրթա-մշակութային կյանքի երախտավորների հիշատակին: Խրախուսելի է և գնահատելի, որ գիրքը լույս է տեսել հեղինակի գաւակների նյութական միջոցներով:

Ինչպես նշեցինք, Քիլիսը դաշտային կիլիկիայի քաղաքներից է: Այն գտնվում է Այնթապից հարավ, Թուրքիա-Սիրիա սահմանագծի մոտ: Քիլիսը ունեցել է խայտաբղետ բնակչություն: Բացի հայերից և թուրքերից, Քիլիսում և շրջակայքում ապրել են նաև հույներ, արաբներ, քրդեր, հրեաներ, թուրքմեններ, և այլն:

Քիլիսի հոգևոր կյանքում շատ մեծ դեր է խաղացել Ս. Հովհաննես Մայր Եկեղեցին, որը կառուցվել է նախկին գետնապիտր վանքի տեղը 1856-ից մինչև 1872 թ. պոլսեցի Հակոբ խալֆե ճարտարապետի կողմից: Եկեղեցու շենքը եղել է հոյակապ մի կառույց, որը շատ գեղեցիկ տեսք է տվել քաղաքի ընդհանուր համայնապատկերին:

Դժբախտաբար, այս հոյակերտ եղեկեցին ուժանյութով պայթեցվել է 1925 թ. քեմալական թուրք իշխանությունների կողմից, որպեսզի ոչ մի հետք չմնա հայերի դարավոր դոյությունից:

Հարկ է նշել, որ Քիլիսի Ս. Հովհաննես հոյակերտ եկեղեցին եղել է ոչ միայն աղոթատեղի, քրիստոնեական հավատքի տաճար, այլև որպես դպրատուն, գրչատուն-

ուսուցման արան, մշակութային կենտրոն, ուր ապրել և ստեղծագործել են մեծ թվով վանականներ, եկեղեցական հայրեր, ուսուցիչներ: Հատկանշական է նաև, որ Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու վանականներից որպես Աթոռակալ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական գահին են հասել Հովհաննես Գ. Կաթողիկոս Քիլիսեցին, Կայծակն մականունունով (1525-1539 թթ.) և Սահակ Ա. Կաթողիկոս Քիլիսեցի Մեյխանեջյանը (1674-1686 թթ.) և բազում այլ հոգևորական և աշխարհական գործիչներ, որոնք իրենց խորը նվիրվածությամբ որոշակի հետք են թողել Քիլիսի հայոց կրթա-մշակութային կյանքում:

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, Քիլիսում բացվել են մի շարք կրթա-մշակութային վարժարաններ, այդ թվում՝ «Արուսյակ», «Լևոնյան Դպրոցասիրաց», «Հայկազյան» և «Լուսասիրաց» վարժարանները:

Քիլիսի ազգային-եկեղեցական, ինչպես նաև հայ համայնքի կրթա-մշակութային կյանքում խիստ կարևոր ներդրում են ունեցել Հայ Առաքելական, Ավետարանական (բողոքական) և Կաթողիկե եկեղեցիների հոգևոր առաջնորդներն ու ամբողջ կղերականությունը: Ինչպես հեղինակն է հաստատում, հայաբնակ մյուս քաղաքների նման, Քիլիսի մեջ ևս առօրյա կյանքի ու քաղաքակիրթ կենսամակարդակի ստեղծողները, անհրաժեշտ կենսամիջոցներ մատակարարողները հայերն են եղել, այդ թվում՝ բժիշկները, դեղագործները, ուսուցիչները, փաստաբանները, և համարյա բոլոր արհեստավորները:

Պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանը գովասանքով է խոսում իր ծննդավայր Քիլիսի բոլոր հայ արհեստավորների, այդ թվում եւ շինարարների մասին, մատնանշելով, որ «այդ համեստ ու անանուն «Յաբուճի» շինարարները Քիլիսում կառուցել են բազմապիսի շենքեր, եկեղեցիներ, մզկիթներ, դպրոցներ, գործարաններ, բաղնիքներ և այլ կառույցներ...»:

Այստեղ ակամա ուզում եմ անդրադառնալ նորոգ հանգուցյալ, ծնունդով քիլիսեցի, հանրահայտ գրականագետ-մանկավարժ Սարգիս Յափուջյանի թուրք մտավորական Ալի էրթեմին գրած նամակի (հունիս 2000 թ.) հետևյալ տողերին, ուր մատնանշվում էր հետևյալը.

...իմ տոհմը Յափուջի (չինարար) են կոչել-կնքել ձեր և իմ երբեմնի հայրենակիցները, այն բանի համար, որ պապիս հայրը, ապա՝ պապս ու հայրս Քիլիսում բնակության տներ, խաներ ու բաղնիքներ են կառուցել: Կառուցել են ամրահիմն ու գեղեցիկ: Կառուցել են սիրով ու չկասկածելով երբեք, որ մի օր, չգիտես ինչո՞ւ, իրենց ու իրենց զավակներին սեփական տներից, արհեստանոցներից, արտ ու ալգիներից, դպրոցներից ու աղոթատներից կը հանեն դուրս բռնությամբ ու կնետեն սիրիական անապատների մահաստանները...: Այո՛, չեն կասկածել, բայց ինչքան էլ անհավատալի, եղել է այսպես: Մանրամասնությունները արյուն սառեցնելու չափ զարհուրելի են»:

Քիլիսում կուսակցական գործունեություն են ծավալել թե՛ Հնչակյանները և թե՛ Դաշնակցությունը: Պրոֆ. Ա. Բայրամյանի բերած տվյալներից պարզվում է, որ Քիլիսի մեջ հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ գործուն աշխատանք են ունեցել հատկապես Հնչակյան կուսակցության մասնաճյուղի անդամները: Հետագայում նրանցից թովմաս թովմասյանը և Հակոբ Բասմաջյանը, իրենց ազատատենչ պայքարի համար 1915 թ. հունիսի 15-ին, նահատակվեցին Կ. Պոլսո Սուլթան Բայազիդի հրապարակում իրենց դաժադարակից մյուս 18 Հնչակյան նվիրյալների հետ:

Մեծ Եղեռնի օրերին, մարդկային և նյութական ծանր կորուստներ ունեցավ նաև Քիլիսը: «Ընդհանուր հաշվով, — գրում է Ա. Բայրամյանը, — Քիլիսի հայության մեկ չորրորդը՝ ավելի քան 1,500 անձ կորած, մեռած նահատակված էր աքսորի ճամփաների վրա: Իսկ Քիլիսի

Հայուլթյան կրած նյութական վնասները տեղահանության և Եղեռնի հետևանքով անհավելի ու անհաշվելի էին» (էջ 209)։

Այնուհետև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի զինադադարից հետո, Եղեռնից վերապրած հայերը, երբ վերադարձան իրենց ծննդավայրը, տեսան թե ինչպես թալանված ու կողոպտված էին իրենց տները, եկեղեցիները, դպրոցները, խանութները...

Այս ուշագրավ գիրքը ընթերցելիս, նկատեցինք, որ հեղինակի տեսադաշտում միմիայն Քիլիսը չէ։ Պատմական դեպքերի, իրադարձությունների նկարագրությունները շաղախված են հարևան հայաբնակ քաղաքների, Կիլիկիայի հայ թագավորության և ընդհանրապես հայ ժողովրդի պատմության առանձին կարևոր դրվագների հետ։ Պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանը մանրամասն անդրադարձել է նաև Օսմանյան կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ առնչվող հարցերին, ինչպես օրինակ՝ ենիչերիների և ջելալիական ապստամբության մասնակիցների գործադրած բռնություններին, թանգլիմաթի բարեփոխության քաղաքականությունը, թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին, հայոց Մեծ Եղեռնի համատարած ողբերգությունը և այլ հարցերին։

Ի միջի այլոց, շատ տեղին է հեղինակի վրդովմունքով լի դատողությունը, որ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ի մեջ զարմանալիորեն բաց է թողնված Քիլիսի մասին որևէ տեղեկատվական հիշատակում։ Մինչդեռ, ընթերցելով գիրքը, նկատում ենք, թե Քիլիսը իր եկեղեցիով, մշակույթով և ազգային հասարակական կյանքով ինչպիսի կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի սոլյալ տարածաշրջանի պատմության համար։

Ահա, Քիլիսի պատմության դարավոր անցյալի պատմությունը կորստից փրկելու նպատակով, պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանին հաջողվում է իր կողմից պատրաստված

«Քիլիս» բառ-հոգվածը Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն՝ պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի միջոցով ընդգրկել էր Երևանում հրատարակվող «Հայկական համառոտ հանրագիտարանի» 4-րդ հատորում:

Եզրակացնելով, նշենք, որ «Հայկական Քիլիս» գիրքը պրոֆ. Ալիշան Բայրամյանի երկար տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունքն է, շարադրված գիտական պատշաճ մակարդակով, համոզիչ վերլուծություններով և եզրահանգումներով: Հեղինակը ամենայն բժախնդրությամբ օգտագործել է Քիլիսի հետ առնչվող սկզբնաղբյուրները (վաղ միջնադարից սկսած) փաստագրական նյութերը, ականատեսների, անմիջական մասնակիցների գրի առած պատմությունները, ինչպես նաև իր անձնական հուշերը:

Այն հայկական Քիլիսի ամբողջական պատմությունն է և կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Ի զուր չէ, որ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը «Դրվատանքի արժանի ուշագրավ ուսումնասիրություն» վերնագիրը կրող երկու խոսքի վերջում, հետևյալ գնահատականն է տվել.

«Ալիշան Բայրամյանի սույն երկասիրությունը, որը գրված է բանիմացությամբ, սիրով ու ջերմությամբ, պարունակում է առատ, ինքնատիպ և օգտակար նյութ հայկական Քիլիսի պատմության, մշակութային և քաղաքական կյանքի, կոտորածների և Յեղասպանության, ինչպես նաև հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ: Հավատացած ենք, որ սույն ուշագրավ աշխատությունը կծառայի մեր հոգևոր-մշակութային արժեքները և պատմության առանձին էջերը մոռացությունից փրկելու ազնիվ գործին»¹:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ԵՐԿՈՒ ԳՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջազգային լայն ճանաչման արժանացած արևելագետ-պատմաբան Դոկտ. պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը ունի բազմաթիվ գիտական հետազոտություններ, հրատարակված հայերեն և եվրոպական տարբեր լեզուներով, որոնք առնչվում են արևելագիտական հարցերին, մասնավորապես արաբագիտության և հատկապես միջազգային ու տարածաշրջանային հարաբերություններին:

Վերջերս նրա հեղինակությունամբ, Երևանում լույս տեսան երկու գրքեր ևս, անգլերեն և հայերեն լեզուներով, որոնք վերաբերում են Հայոց Ցեղասպանության և ընդհանրապես Ցեղասպանագիտության հիմնադրույթներին:

1) Nikolay Hovhannisyan, The Armenian Genocide-Armenocide, Yerevan, 2002, p. 106. Translated from Armenian by Svetlana Mardanyan,

Այս գրքի վերջում ընդգրկված են երեք գունավոր քարտեզներ, որոնցից երկուսը ցույց են տալիս 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայության բռնի տեղահանության ուղիներն ու կոտորածների կենտրոնները: Երրորդում թվագրություններով ցույց են տրվում հայերի մղած ինքնապաշտպանական մարտերի կենտրոնները:

2) Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց Ցեղասպանու-

Թյունը Յեղասպանագիտության հայեացկարգային համակարգում, Երևան 2002, էջ 30:

Այս գրքերը ծավալով մեծ չեն, բայց շոշափվող հարցերը ունեն ծանրակշիռ տարողականություն, ուր վերլուծվում և մեկնաբանվում են 20-րդ դարի վերջին քառորդում ձևավորված ցեղասպանության նոր տեսադրույթները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Հայոց Յեղասպանության հիմնավորման և միջազգային չափանիշով այն ճանաչելու և դատապարտելու խնդրում:

Հենց սկզբից նշենք, որ օտարազգի որևէ մեկը եթե ընթերցի անգլերեն լեզվով հրատարակված վերոհիշյալ գիրքը, կատարյալ պատկերացում կկազմի հայ ժողովրդի համառոտ, բայց ամբողջական պատմության, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ նրա բնօրրանը հանդիսացող աշխարհագրական տարածքի, լեզվի, մշակույթի, գիր ու գրականության և ընդհանրապես հայկական պետականության ստեղծման ու անկման, օտար պետությունների վարած նվաճողական արշավանքների և նրանց հայահալած քաղաքականության մասին:

Բնականաբար հեղինակը գրքում մանրամասն կանդ է առել նաև հայկական հարցի ծագման՝ նրա առաձին փուլերին և վերջապես Աբդուլ համիդյան և երիտթուրքերի ծավալած հայաջինջ քաղաքականությանը:

Պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը հայկական հարցի պատմությունը բաժանել է երեք փուլերի: Առաջին փուլը սկսվում է 1639 թ. Կասրի Շիրինում կնքված թուրք-իրանական հաշտության պայմանագրով և հասցվում է մինչև 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը: Այս ժամանակաշրջանում Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճված պատմական Հայաստանի տարածքում բնակչության նկատմամբ կիրառվող խտրականությունը, ծանր հարկադրանքները, ենդերներին բանակի համար կատարվող մանկահավաքը, բռնի մահմեդականացումը և զանազան այլ չա-

րաշահումների քաղաքականությունը անտանելի պայմաններ էին ստեղծել: Հայ ժողովուրդը հավասարապես ենթարկվելով քաղաքական, տնտեսական և կրոնական հակաժանքների ուղիներ էր որոնում ազատագրվելու սուլթանական և շահական տիրապետության ծանր լծից:

Երկրորդ փուլը ընդգրկում է 1878 թվականից մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմը (1914 թ.), երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ մեծ տերությունները, իրենց նախաձեռնություներով հանդերձ, անտարբեր վերաբերմունք ունեցան հայկական վեց նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու ծրագրի իրականացմանը:

Երրորդ փուլը սկսվում է Առաջին Համաշխարհային պատերազմով, 1915 թ. երիտթուրքական կառավարության կողմից նախաձեռնված հայ ժողովրդի բռնի տեղահանության և դաժան կոտորածների քաղաքականությանը, որին զոհ գնացին մոտ մեկ ու կես միլիոն անմեղ հայեր:

Բնականաբար հեղինակը փաստերով բացահայտում է յուրաքանչյուր փուլում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասները: Ծիշտ է, նա շեշտը դնում է Հայոց ցեղասպանության վրա, բայց խոսում է նաև Օսմանյան կայսրությանում ցեղասպանության ենթարկված այլ ժողովուրդների մասին ևս:

Անգլերեն և թե հայերեն հրատարակությունների մեջ, պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը կենտրոնանում է ցեղասպանության վերաբերող նորագույն տեսադրույթներին, որոնք ուսումնասիրության նյութ են դարձել աշխարհի մի շարք ցեղասպանագիտական կենտրոններում, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ավստրալիայում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում:

Հայտնի է, որ «գենոցիդը»՝ ցեղասպանություն բառը առաջին անգամ միջազգային շրջանառության մեջ

մտցրեց ծագումով լեհ հրեա, մասնագիտությամբ իրավաբան՝ Ռաֆայել Լեմկինը, 1944 թ. հրատարակած «Axis Rule in Occupied Europe» գրքի մեջ: Այն կազմված է հունարեն — *génos*, — տոհմ, ցեղ և լատիներեն *caedo* — սպանել բառից:

Բնականաբար Ռաֆայել Լեմկինը ստեղծելով այս բառը, իր տեսադաշտում ուներ 20-րդ դարի սկզբում տեղի ունեցած Հայոց առաջին Եղասպանությունը, ինչպես նաև հետագայում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հրեա ժողովրդի հանդեպ գործադրված ցեղասպանությունը:

Այն շատ արագ գործածություն մեջ մտավ միջազգային գիտական և դիվանագիտական շրջանակներում և նույնիսկ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին, ՄԱԿ-ի կողմից ընդունվեց «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատիժներ սահմանելու» բանաձևը:

Այնուհետև, 20-րդ դարում աշխարհի տարբեր երկրներում տեղի ունեցած ցեղասպանական արարքները ստիպեցին գիտնականներին և մասնագետներին, առավել ուշադրության կենտրոնում պահել ժողովուրդների ֆիզիքական ոչնչացման այդ ահավոր ողբերգություն իրողությունը: Այս բոլորը նկատի ունենալով, Նիկոլայ Հովհաննիսյանը մատնանշում է, որ 20-րդ դարի 70-80-ական թվականներին, համաշխարհային գիտություն մեջ առաջացավ գիտական մի նոր ուղղություն՝ ցեղասպանագիտությունը:

«Ցեղասպանագետների ուշադրության կենտրոնում են, — գրում է նա, այնպիսի առանցքային հարցեր, ինչպես ցեղասպանություն ծնող միջավայրը և պայմանները, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատճառները, պետական-հասարակական համակարգը, ցեղասպանություն իրականացնող երկրի հոգևոր-մշակութային մակարդակը,

դարերի ընթացքում ձևավորված պատմական ավանդույթները, միջազգային պայմանները»:

Պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը մատնանշում է, որ ցեղասպանություն ուսումնասիրության ոլորտի մեջ իր ուրույն սահմանումն է գտել «պոլիտիցիոլ» կամ «քաղաքական սպանություն» հիմնադրույթը, ինչպես նաև «վիկտիմիզացիա» կամ զոհի հասկացողությունը:

Քաղաքական սպանության նպատակն է եղել նախ գլխատել ցեղասպանության ենթակա ազգին և կոտորել նրա դիմադրականության ոգին: Այս տեսակետից քաղաքական սպանության դասական օրինակ է հանդիսանում հայոց Մեծ եղեռնը:

1915 թ. Ապրիլի 24-ին, մեկ գիշերվա ընթացքում ձերբակալվեց և աքսորվեց հայ մտավորական դասը: Կանխամտածված նենգ ծրագրով ոչնչացվեցին հայոց քաղաքական, կրոնական, հասարակական, մշակութային գործիչները: Դրանց գուգընթաց ոչնչացվեց նաև զինակոչի ենթարկված հայ երիտասարդությունը:

«Այսպիսով, — եզրականացնում է Նիկոլայ Հովհաննիսյանը, — «պոլիտիցիոլ» քաղաքական սպանության կիրառման հետևանքով, հայությունը գլխատվեց և մնաց առանց ազգային, քաղաքական և ռազմական ղեկավարության»:

Իսկ վիկտիմիզացիայի կամ զոհի վերածվելու գործընթացը կատարվում է պատմական որոշակի մի ժամանակաշրջանում: Այս մասին ևս հեղինակը տալիս է հետևյալ հստակ սահմանումը.

«Օսմանյան Թուրքիայի ղեկավարությունը կայսրության տարածքում գտնվող հայությունը որպես զոհ ընտրել էր առնվազն 19-րդ դարի 70-ական թվականների վերջերին, երբ կյանքի կոչվեց «Հայկական հարցի լուծման լավագույն ձևը հայերի ֆիզիկական ոչնչացումն է» բանաձևը, որը որդեգրվել էր սուլթան Աբդուլ Համիդ

Բ.-ի կողմից: ... Հայոց Յեղասպանության դեպքում, երկուսի հասցեն էլ շատ հատակ է: Զոհը հայությունը եղավ, իսկ դահիճը՝ Օսմանյան կայսրության սուլթանա-երիտ-թուրքական վարչակարգը, նրա ղեկավարությունը: Անկախ նրա գործադրած բոլոր ճիգերին «փաստարկներին» և «բացատրություններին», նա միևնույն է դահիճ» (էջ 19):

Հրատարակված երկու գրքերում էլ Նիկոլայ Հովհաննիսյանը խոսում է մի շատ կարևոր հիմնադրույթի մասին ևս, որը վերաբերում է «ցեղասպան պետություն» պիտակին: Այն հիմնվում է բռնատիրական յուրահատուկ կառուցուածք ունեցող պետության եւ հասարակության գաղափարախոսության վրա, ուր առաջնային է համարվում տիրապետող ազգի գերազանցության գաղափարը տվյալ պետության կազմում գտնվող մյուս բոլոր ազգությունների նկատմամբ: Այստեղից էլ հեղինակը հետևյալ տրամաբանական եզրակացությունն է կատարում:

«Երբ մենք ցեղասպան պետության այս հասկացությունը կիրառում ենք Հայոց Յեղասպանության և հրեական Հոլոկոստի առնչությամբ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ դա միանգամայն սազում է 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին քսանամյակի Օսմանյան կայսրությունը և 20-րդ դարի 30-40-ական թվականների հիտլերյան-նացիստական Գերմանիային (էջ 23):

Պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանը որպես արաբագետ, այս երկու գրքերում էլ հատուկ ուշադրություն է դարձրել և արժեքավորել արաբ ականատեսների, պատմաբանների և դիվանագետների Հայոց Յեղասպանության վերաբերող վկայություններն ու գնահատանքները:

Հայտնի է, որ արաբ ժողովրդի բարություն շնորհիվ, հազարավոր հայեր փրկվեցին անխուսափելի ոչնչացումից և ապաստան գտան արաբական երկրներում: Նույնիսկ մահմեդական գլխավոր սրբավայր Մեքքայի շերիֆը՝ (կառավարիչ) Հուսեյն իբն Ալի Հաշիմին, 1916-1917

Թվականներին հրապարակած հայտարարություններում խստագույն կերպով քննադատեց և անարգանքի սյունին գամեց երիտթուրքերի կուսակցության և կառավարության ղեկավարներին:

Գրախոսվող գրքերից պարզվում է, որ 1960-ական թվականներին հայաստանություն “Armenocide” տերմինը առաջին անգամ գործածության մեջ դնող հեղինակը՝ լիբանանցի արաբ հանրահայտ պատմաբան Մուսա Պրենան է¹:

Եզրակացնելով նշենք, որ գիտական համոզիչ և բարձր մակարդակով կատարված Նիկոլայ Հովհաննիսյանի այս երկուն հայերեն և անգլերեն լեզուներով լույս տեսած աշխատությունները, կարևոր ներդրում են ոչ միայն Հայոց Ցեղասպանության հիմնավորման տեսանկյունից, այլև արդի ցեղասպանության ասպարեզում առաջ եկած հիմնադրույթների լուսաբանման համար: Ուստի շնորհավորում ենք պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանին, իր կատարած ազգօգուտ աշխատանքի համար և մաղթում քաջառողջություն և ստեղծագործական նորանոր հաջողություններ:

Առիթը օգտագործելով պիտի անդրադառնամ մեկ հարցի շուրջ ևս:

Հ.Հ. Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն՝ պրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի այս երկու գրքերը ևս հրատարակվել են «Արմեն և Բերսաբե Ճերեճյան» Հիմնադրամի (ԱՄՆ, Նյու Ջերսի) մեկենասությամբ:

Յավով պիտի նշենք որ 2002 թ. հունվարի 27-ին, կյանքից հեռացավ այս հիմնադրամի գործադիր նախագահ՝ Արսեն Ճերեճյանը: Նա Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության ղեկավար դեմքերից մեկն էր և անխոնջ հասարակական գործիչ, որի ազգային-կրթական ասպարեզում ներդրած բարերարությունը

Հայտնի է բոլորին:

Արսեն Ճերեճյանի հովանավորությամբ Արևելագիտության ինստիտուտում հրատարակվել է 40 անուն գիրք, կատարվել է զգալի դրամական օգնություն գիտա-
փոզովների կազմակերպման, ինչպես նաև երիտասարդ արևելագետներին նյութապես խրախուսելու խիստ կարևոր գործում:

Արսեն Ճերեճյանի անթառամ հիշատակը միշտ պայծառ կմնա Արևելագիտության ինստիտուտի պատմության մեջ, իսկ նրա հիմնադրած գործը կշարունակվի ի փառս Հայրենի գիտության զարգացման³:

ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՍԱԿԱՐԿԵԼԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԼԵՍԼԻ ԴԵՎԻՍԻ
«ՍՊԱՆԴԻ ՆԱՀԱՆԳԸ» ԳՐՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԼՈՒՅՍ
ԸՆԾԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻՎ)

*«Խարքերդը շատ դիպուկ է թուրքիայի «Սպանդի
Նահանգ» կոչվում, քանի որ բոլոր կողմերից
քոնգադաթածներին բերում են այստեղ միայն այն
քանի համար, որ կոտորեն (էջ 317)*

ԼԵՍԼԻ Ա. ԴԵՎԻՍ

2001 թ. Երևանում առաջին անգամ հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ 1914-1917 թթ. Թուրքիայում խարքերդում Ամերիկայի հյուպատոս Լեսլի Դեվիսի «Սպանդի նահանգ» խորագրված գիրքը, ուր ամփոփված են նրա հաշվետվությունը, ինչպես նաև Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան՝ Հենրի Մորգենթաուին հասցեագրված զեկուցագրերը¹:

Գիրքը սկսվում է Մեսրոպ Արք. Աշճյանի «Մարդասիրության և հայասիրության նոր վկայություն մը» խորագիրը կրող գնահատանքի պատշաճ գրությունով:

«Վերջապես նվիրական նպատակ մը կիրադործվի, —

գրում է նա. — Հայ ընթերցողին կը ներկայացվի մեր պատմութեան մեծագուշն ողբերգութեան համագգային ցեղասպանութեան ամենեն արժեքավոր ու արժանահավատ վկայութեաններն մեկը՝ ամերիկեան հյուպատոս Լեսլի Դեվիսի պաշտոնական հաշվետուութունը» (էջ 5):

Այնուհետեւ, «Երախտիքի խոսքով» իր շնորհակալութեանն է հայտնում Տիկ. Սյուզան Կ. Բլերը, բոլոր նրանց, ովքեր օժանդակել և նպաստել են գրքի հրատարակման գործին: Իսկ իր երկարաշունչ «Նախաբանում» Տիկ. Սյուզան Բլերը ընթերցողին է տեղեկացնում իր կատարած հետազոտական աշխատանքի մանրամասնութեանները:

Մարդասիրական վեհ զգացումներով տոգորված այս հայասեր տիկինը, իսկապէս որ երկար տարիների տքնաջան աշխատանք է կատարել Լեսլի Դեվիսի հաշվետուութեան բնագիրը, Կ. Պոլսի ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորգենթաուին ուղղված նրա զեկուցագրերը, ինչպէս նաև 1915-1917 թթ. նրա նկարած եղեռնային նկարները գտնելու, փաստելու և ծանոթագրելու գործում:

Հաշվետուութունը կազմվել է ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի հյուպատոսական գրասենյակի տնօրեն՝ Վիլբուր Զ. Կարրի պահանջով 1917 թ. սեպտեմբերին: Լեսլի Դեվիսը այն երկու ամսում պատրաստելուց հետո ուղարկել է հասցեատիրոջը:

Դժբախտաբար հաշվետուութունը երկար ժամանակ մնացել է Պետդեպարտամենտում որպէս «գաղտնի» օգտագործման նյութ: Հետագայում Լեսլի Դեվիսի այս անհայտ մնացած հաշվետուութունը, 1944 թ. հանգրվանել է Վաշինգտոնի Ազգային արխիվում: Տիկ. Սյուզանը այն հայտնագործելուց հետո, վերծանելու և հրատարակելու թույլտվութիւնը ստացել է 1987 թ. նոյեմբերի 27-ին:

«Դեվիսի հաշվետուութունը ցնցող է, — գրում է Տիկ. Սյուզանը, — իրոք որ անհասկանալի է, թե նման փաս-

տաթուղթը, ինչպես էր այսքան երկար աննկատ մնացել Ազգային արխիվում» (էջ 68):

Նախաբանում Տիկ. Սյուզանը մանրամասն խոսում է ոչ միայն այս հաշվետվության, զեկուցագրերի և նկարների հայտնաբերման մասին, այլև հանգամանալից տեղեկություններ է հաղորդում հայ ժողովրդի պատմության հայ-թրքական, ինչպես նաև թուրք-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերությունների և այլ հարակից հարցերի մասին: Արխիվային նյութերի հիման վրա է կազմված նաև Լեսլի Դեվիսի կենսագրությունը:

Համառոտակի նշենք, որ Լեսլի Դեվիսը ծնվել է Նյու Յորք նահանգի Պորտ Ջեֆֆերսոն քաղաքում, բայց ապրել և հասակ է առել Լոնկ Այլլենտի գիւղական (ագարակային) միջավայրում: Փաստաբանի մասնագիտությունը ձեռք է բերել Նյու Յորքի համալսարանի իրավաբանական բաժանմունքում: 1912 թ. անցել է դիվանագիտական աշխատանքի: 1914 թ. մայիսի 8-ին նշանակվում է խարբերդի հյուպատոսի պաշտոնին: Այս հեռավոր վայրում պաշտոնի նշանակումը բացատրվում է նրա դիմացկուն և համարձակ բնավորություն ունենալու հանգամանքով: Լեսլի Դեվիսը սիրել է հետիոտն երկար զբոսնել և ժամերով շրջագայել ձիով:

Ահա այս է պատճառը, որ 1915 թ. եղեռնային օրերին, նա անվախ, հանդուգն կերպով, գիշեր թե ցերեկ, հեծյալ շրջագայել և ականատես է եղել հայոց մեծ ողբերգության մանրամասներին: Այդ բոլորի մասին ծածկագիր հեռագրերով և զեկուցագրերով հայտնել է Կ. Պոլիս, ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուին:

Դժբախտաբար առաքված հաղորդագրությունները խիստ գրաքննության հետևանքով, ոչ բոլորն են տեղ հասել, բայց եղածն էլ բավական է բացահայտելու այն ահավոր ողբերգությունը, որը տեղի ունեցավ խարբերդի (Մամուրեթ ուլ-Ագիզ, ներկայումս՝ Էլազըզ) նահանգում:

«Երբ Խարբերդ հասա, հայտնում է Դեվիսը, — իմ մտքով էլ չանցավ, որ այդպիսի ողբերգություններ պիտի պատահեն, և ես ականատես միակ արտասահմանյան պաշտոնյան պիտի լինեմ ու չնայած կանխելու հնարավորություն չեմ ունենալու, ոմանց գոնե փրկելու եմ մյուսների ծանր ճակատագրից»։ (էջ 84)։

Ամբողջ հաշվետվության և զեկուցագրերի միջով կարմիր թելի նման անցնում են հայության նկատմամբ, գործադրված բռնի տեղահանությունները, անմարդկային դաժանություններն ու կոտորածները։ Նա այնպիսի սըրտաճմլիկ եւ սարսափազդու վկայություններ է տալիս հայ կանանց, երեխաների, ծերերի նկատմամբ կատարվող կըտտանքների ու կոտորածների մասին, որ մարդ ցնցվում է։

«Բոլորը ցնցոտիներով էին, ոմանք՝ գրեթե մերկ։ Գաղթականները հյուսված էին, տանջված, հիվանդ, կեղտոտ, ամբողջովին ոջլոտ, աւելի շատ վայրի գաղանի, քան մարդկային էակների էին նման... (էջ 158)։ ...Քայլելով խավարում ինքս ինձ հարցնում էի, թե տեղահանումները երբեք վերջ կը գտնե՞ն։ Թվում էր իշխանությունները իրագործելու են այն, ինչ սկզբից էին հայտարարում՝ բռնագաղթը շարունակել այնքան, մինչև ոչ մի հայ չմընա» (էջ 191)։

Հակառակ այս և օտար բազմաթիվ վկայություններին և փաստերին, տարօրինակ է, որ այսօր թուրքական կառավարությունը, պատմագրությունը, խեղաթյուրելով իրականությունը աշխատում են պնդել, որ իբր երկկողմանի բախում է եղել և նույնիսկ հայերն են կոտորել թուրքերին։

«Հուլիսի 1-ի առավոտը բացվեց, — գրում է Լեսլի Դեվիսը, — և ես զարմանքով նկատեցի, որ հայերը, որոնց այդ օրը պիտի տեղահանեին, ամենաչնչին դիմադրությունն իսկ ցույց չտվեցին։ Ճիշտ է, տղամարդկանց մեծ մասն արդեն աքսորված էր, մնացածները հուսահատված

ու ընկճված էին, բայց ես կարծում էի, որ ամեն դեպքում ոմանք կընդդիմանան, աքսորի հրամանն ի կատար ածելուց առաջ արյուն կը հոսի: Սակայն այդպես էլ չլսեցի որևէ ընդվզման կամ այնպիսի մեկի մասին, որը բռնագաղթի հրամանին չենթարկվեր, չնայած ոմանք հայտարարել էին, որ իրենց օջախները չեն լքի, կնախընտրեն, որ զինվոր-ոստիկանները տեղում սպանեն» (էջ 124-125):

Իրականում երիտթուրքական կառավարությունը կատարյալ բծախնդրությամբ և կանխամտածված կերպով նախապատրաստել էր հայության բնաջնջումը Օսմանյան կայսրությունում:

1915 թ. Ապրիլի 24-ին, մեկ գիշերվա ընթացքում ձերբակալեցին և աքսորեցին Կ. Պոլսի հայ մտավորականությանը: Իսկ զինակոչի ենթարկված հայ երիտասարդներին հավաքելով՝ սոված-ծարավ բանեցրին աշխատանքային գումարտակներում և այնուհետև հաշվեհարդար տեսան բոլորին սպանելով: Լեսլի Դեվիսը այս մասին ևս տալիս է հետևյալ վկայությունը.

«Հայ զինվորներին տարան կես գիշերին: Ըստ իշխանությունների, նրանց հասցնելու էին Ուրֆա, որտեղ պիտի աշխատեն ճանապարհների շինարարության վրա, քանի որ հայ զինվորները բանակի ռազմական ծառայության համար անցանկանալի էին դարձել: Վալին հարազատներին հավատացրել էր նույնիսկ, որ ամենաառաջ երկու շաբաթից նամակ կստանան: Ավելորդ է նշել, որ ոչ ոք ոչինչ չստացավ ու երկար ժամանակ որոշակի հայտնի չէր, թե ինչ եղան հայ երիտասարդները: Վերջիվերջո պարզվեց, որ ուղեկցող զինվոր ոստիկանները բոլորին կոտորել են» (էջ 129):

Երիտթուրքերը որպեսզի արդարացնեն հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվող բռնի տեղահանություններն ու կոտորածները, 1916 թ. հրատարակեցին կեղծիքներով և ստահոգ զրպարտություններով լցված մի գիրք

«Հայկական կոմիտեների հեղափոխական շարժումներն ու ծրագրերը» խորագրով (արաբատառ թրքերեն)։

Այս գրքում հատկապես մատնանշված էր հայ ժողովրդի մոտ իբրև թե հայտնաբերված գեներների և ռումբերի կոտակումների մասին, որը կատարյալ կեղծիք էր։

Ահա թե ինչ է վկայում Լեսլի Դեվիսը այդ մասին.

«Այդ ժամանակ շշուկներ տարածվեցին, որ որոշ անձանց մոտ, որոնց կասկածում էին, որ թրքական կառավարության դեմ դավ նյութող հայկական հեղափոխական խմբերի են պատկանում, ռումբեր ու գեներ են հայտնաբերել։ Նման լուրերը քննելով հետագա իրադարձությունների լույսի ներքո և համեմատելով այդ ամենի հետ, ինչ այդ նույն ժամանակ տեղի էր ունենում Թուրքիայի այլ շրջաններում, կարծում եմ, որ շատ դեպքերում մեղադրվող անձանց բակերում գտնված ռումբերը ոստիկանությունն է նախօրոք թաղել, որպեսզի հայերի դեմ հանցանշաններ ունենա...։ Ես բազմաթիվ տներ եմ տեսել, որոնց հատակը զինվորականները փորել, պատերը քանդել են՝ ջանալով գտնել այդ գեները, որոնք իրենց կարծիքով թաքցված են եղել այդ տեղում։ Խուզարկությունները այնպիսի բռնություններով էին ուղեկցվում, որ մարդիկ, որոնց հրամայում էին գեները հանձնել, բայց ոչինչ էլ չէին ունենում, հաճախ գնում, առնում էին կամ ոստիկաններին խոշոր գումարներ վճարելով հին հրացան, ատրոճանակ էին գնում, որ հետո իրենց վերադարձնեն» (էջ 101)։

Այս դավադիր գործարքի հետ կապված խարբերդի նահանգապետն ու ոստիկանապետը Կ. Պոլսից ստացված հրահանգի համաձայն ամեն կերպ ձգտել են համոզել Լեսլի Դեվիսին, որ նա ևս հաստատի «այդպիսի գեներ» գոյության վարկածը, ինչպես նաև գրավոր հայտնի իբրև թե հայերի կատարած բռնությունների և սպաննությունների մասին, որպեսզի այդ բոլորը ամենայն հավանակա-

նությամբ ընդգրկվեն վերոհիշյալ գրքի մեջ: Լեալի Դեվիսը կռահելով նրանց նենդ մտադրությունը հրաժարվել է: Նրա հաշվետվությունից բերված հետևյալ հատվածը կատարելապես դիմակազերծում է երիտթուրքերի կենտրոնի այդ նենդ մտահղացումը:

«Մյուղիրը (ոստիկանապետ) ուզում էր այլ բաների հետ նշեմ, որ հակակառավարական դավադրության համար մեղադրվող բոլոր հայերն արդեն աքսորվել կամ որևէ այլ կերպ պատժվել են, տեղերում մնացածները հակապետական խռովության չեն մասնակցել, իշխանությունների հանդեպ հանցանք չեն գործել: Ես իսկույն հասկացա, թե կուսակալն ի՞նչ շարժառիթով է ինձ առաջարկում նամակ գրել, գլխի ընկա, որ մյուղիրն ու ինքը խորամանկորեն իմ միամիտ խնդրանքը ուզում են ծառայեցնել իրենց շահերին: Եթե ես նշեի, որ կառավարության դեմ գործած հայերը պատժվել են, իշխանությունները անմիջապես կը խեղաթյուրեին իմ միտքը, կը ներկայացնեին այնպես, թե իբրեւ հաստատել եմ, որ բոլոր աքսորված կամ պատժված հայերը կառավարության դեմ պայքարած հանցագործներ են...»

Նա (մյուղիրը) նախ և առաջ ուզում էր, որ իմ նամակում խոսեմ ռումբերի ու զենքի մասին, որոնք ոստիկանությունը հայտարարում էր, թե գտել է հայերի մոտ, հիշատակեմ մի քանի դեպքեր, որոնց ընթացքում հայերը փորձել էին դիմադրել կամ վնասել թուրք սպաներին, որից հետո կարող էի ավելացնել, որ դեռևս չաքսորվածները խռովությունների չեն մասնակցել...: Մյուղիրը շեշտում էր, որ իրենց ուզածը եթե գրեմ, բազմաթիվ կյանքեր կը փրկեմ, նա այնքան կրկնեց իր պահանջի կարևորությունը, այնպիսի համառությամբ պնդեց, որ բացահայտեց ապաշնորհ դիմանադետ լինելը» (էջ 153-154):

Այստեղ հարկ է նշել, որ հայերը երբ կանգնեցին կոտորածի և բնաջնջման վտանգի առաջ, մի շարք վայրե-

րում միայն կարողացան համախմբվել և ինքնապաշտպանական կռիվներ մղել, որպեսզի փրկեն իրենց, կանանց և երեխաների կյանքը:

Հաշվետվության վերջում, Լեսլի Դեվիսը մանրամասն խոսում է Պարբերդի որոշ հայության ստույգ մահից փրկելու մի շարք փաստերի մասին: Իր հնարավորության սահմաններում, ամեն մի վտանգ աչքի առաջ ունենալով նա փրկել է բավականաչափ հայերի կյանքը նրանց պատսպարելով հյուպատոսարանի շենքում և ծառերով պատված ընդարձակ բակում:

Մահվան ճիւղաններից փրկված հայերը, ինչպես նաև ԱՄՆ-ում գտնվող նրանց հարազատները, հետագայում հայտնել են իրենց երախտագիտությունը հյուպատոսի մարդկային այդ վեհ արարքների համար:

«Պաշտոնի բերմամբ ես ահավոր վերաբերմունքի ականատես եղա, որը նրանց նկատմամբ գործադրում էր թուրքական կառավարությունն ու, բնականաբար, ինձնից կախված ամեն ինչ արեցի, որ տառապանքները թեթևացընեմ...: Իմ աշխատանքային զանգվածային բնաջնջման տարիներին համեմատաբար քիչ թվով մարդկանց հովանավորեցի և չնայած ում ի վիճակի էի՝ օգնեցի, այնուամենայնիվ եղան դեպքեր, երբ որևէ բան անելն անհնար էր: Ամեն դեպքում էականն այն է, որ այստեղ (ԱՄՆ) ոչ մի հայ, անկախ իմ հաղորդած լուրից, դժգոհություն չհայտնեց» (էջ 259):

Փաստագրական հարուստ վկայություններ պարունակող այս գիրքը ավարտվում է թարգմանիչ Գրիգոր Զանիկյանի «Մեր պատմությունը մեր ինքնությունն է» խորագիրը կրող գրությամբ, ուր հեղինակը իր կշռադատված խոհերն ու եզրակացություններն է հայտնում Լեսլի Դեվիսի, նրա հաշվետվության կարևորության, ընդհանրապես մեզ հուզող հարցերին և մեր սխալները ուղղելու վճռականությանը:

Տեղին է նշել, որ ներհուն մտավորական, արձակագիր, հրապարակախոս, թարգմանիչ Գրիգոր Ջանիկյանը հսկայական գործ է կատարել և շարունակում է կատարել Արևմտյան Հայաստանի բնօրրանների մասին պատմող վավերագրերի, եղեռնային հուշապատումների և օտարագրի ականատես գործիչների հավաստի վկայությունները հավաքելու, թարգմանելու և հրատարակելու գործում: Բարձր գնահատելով նրա կատարած աշխատանքը՝ բարեմաղթում ենք ուժ ու եռանդ շարունակելու իր հայրենանվեր ազգօգուտ գործունեությունը:

Բնականաբար, բարձր դրվատանքի և խրախուսանքի են արժանի նաև սփյուռքահայ գրասերներ՝ Տեր և Տիկ. Ժան և Լյուսի Տեր Մանուկյանները (Պոսթըն), Տեր և Տիկ. Զորճ և Թամարա Տեր Մխսյանները (Նյու Յորք), որոնք հայրենասիրական խորը նվիրումով ստանձնել են Հայոց Մեծ Եղեռնին վերաբերող այսպիսի հույժ կարևոր փաստագրական գրքի հրատարակման հովանավորությունը, ի հիշատակ իրենց ծնողների: Վարձքերնիդ կատար²:

ՔԵՄԱԼ ՅԱԼՉԻՆ

«ՍԻՐՏՍ ԼՐԾՎՈՒՄ Է ՔԵԶԱՆՈՎ»

Բոհում, 2000, 426 էջ

Kemal Yalçın

Seninle Güler Yüreğim

«Այս գիրքը պատրաստելու ընթացքում, բախեցի շատ հայերի դռները: Այդ մարդկանցից ոչ մեկը նախապես ինձ հետ ծանոթ չէր: Առաջին անգամ, մի թուրք հետաքրքրվելով նրանց անցյալով, ցանկանում էր կենդանացնել փակի տակ գտնվող, մոռացության մատնված նրանց «հիշողությունները»: Այս մարդիկ վստահելով ինձ, քացեցին ոչ միայն իրենց դռները, այլև իրենց սրբուհներն ու զգացմունքները, ինքնություններն ու մտածմունքները...»

ՔԵՄԱԼ ՅԱԼՉԻՆ

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկա վերապրողների եղեռնային հուշերը գրի առնելու եւ հրատարակելու գործում, զգալի աշխատանք է կատարված Հայաստանի եւ Սփյուռքի պատմաբանների, բանասերների եւ ընդհանրապես առանձին հայ մտավորականների կողմից:

Այնուհանդերձ, այս ասպարեզում խիստ կարևոր ներդրում ունի բանասիրության գիտ. Դոկտոր Վերժինե Սըվազլյանը: Դեռևս 1950-ական թվականներից սկսած, նա

զբաղվել է Հայաստանում եւ Սիյուռքում հրաշքով փրկված վերապրողների ողբերգական կյանքի դրվագները հավաքելու և հրատարակելու ազգանվեր գործով:

Ականատես վերապրողների հուշերը հավաստի սկզբնաղբյուր են և անսակարկ վավերականությամբ հաստատում են 20-րդ դարի սկզբում հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված ահալոր ցեղասպանությունը:

Անցել է 88 տարի և հրաշքով ազատված վերապրողները այսօր համարյա թե հեռացել են այս աշխարհից, բայց շատերի եղեռնային հուշերն ու տխուր երգերը փոխանցվել են իրենց ժառանգներին: Այնպես որ՝ այդ հուշերի հավաքման ու հրատարակման գործը դեռևս շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Այդ խիստ գնահատելի գործով զբաղվել է նաև մի ազնիվ և արդարամիտ թուրք ուսուցիչ, արձակագիր եւ հրապարակախոս՝ Քեմալ Յալչընը:

Մարդասիրական եւ առաջադիմական վեհ գաղափարներով օժտված այս թուրքը, 1980 թ. արտագաղթել է Թուրքիայից և մշտական բնակություն հաստատել Գերմանիայում:

Թուրքիայում մահմեդականացված և թուրքացած հայ վերապրողների ողբերգական ճակատագրով զբաղվելու դրդապատճառը բացահայտվում է «Սիրտս հրճվում է քեզանով» խորագիրը կրող թուրքերեն հրատարակված նրա դրքի բովանդակութունից, որի համառոտ պատմությունը կայանում է հետևյալում: Նշենք, որ գիրքը հիմնված է իրական կյանքի վրա: Գրքի գլխավոր հերոսուհուն Մելինեի հետ հեղինակը ծանոթանում է 1992 թ. հոկտեմբերին, Գերմանիայի Դորթմունտ քաղաքում: Քեմալ Յալչընը, որպես թուրքերեն լեզվի ուսուցիչ, մասնակցում է Գերմանիայի Հյուսիսային Հոենոս-Վեսթֆալիա նահանգի Մշակութային նախարարություն կողմից կազմակերպված միջնակարգ դպրոցների թուրքերեն լեզվի ուսուցիչների վերապատ-

րաստման դասընթացներին:

Պարզվում է, որ այս դասընթացների գլխավոր դասախոսը՝ Ստամբուլից արտագաղթած և Գերմանիայում հաստատված՝ Մելինեն անունով մի հայուհի է: Տվյալ ժամանակ, Մելինեն, որպես անգլերենի եւ թուրքերենի ուսուցչուհի, աշխատում էր Գերմանիայի Դյուսելդորֆ քաղաքի քոլեջում:

Թուրքիայի պատմության, մշակույթին, լեզվին, գիր ու գրականության քաջատեղյակ այս հայուհին խորը ազդեցություն է թողնում վերապատրաստման դասընթացներին մասնակցող թուրք ուսուցիչների, հատկապես վերոհիշյալ գրքի հեղինակ՝ Քեմալ Յալչընի վրա:

Դասընթացների ավարտից հետո, մարդկային փոխադարձ հարգանքի հիման վրա, բարեկամական ջերմ հորաբերություններ են հաստատվում Քեմալի եւ Մելինեի միջև:

Այս ընթացքում, Քեմալի հետ հանդիպումների ժամանակ, Մելինեն պատմում է իր անցյալի դառը և ցավալի մանկության պատմությունը: Այսպես.

«Մայրս ծնվել է 1902 թ. Սվասում (Սեբաստիա): Անունը եղել է Վարդանուշ: «Ծաղիկ»ը (գիւլ), հայերեն նշանակում է վարդ: Վարդանուշը հայերեն հաճախակի գործածվող անուն է, ունի «քաղցր ծաղիկ» իմաստը: Բայց այդ անունը բոլորովին չի համընկել մորս կյանքի ելևէջներին: Քաղցր ծաղիկների փոխարեն, նրա գարունն ու ամառը լի են եղել հազար ու մեկ տառապանքներով, վշտերով եւ սարսափներով...» (էջ 159):

«14 տարեկան հասակում մայրս ամուսնացել է Սվասում: Ունեցել եմ մի քույր և մի եղբայր: Եղբորս աշխարհ գալու գիշերը, մորս առաջին ամուսնուն տարել են: Գնացել է, և այլեւս չի վերադարձել: 18 տարեկան մայրս, իր երկու զավակներով մնացել է որբևայրի...»

...Մորս փրկել է Միս Կրաֆթ անունով մեկը:

Ահա, այսպես, Քեմալ: Մեր աշխարհը լցված է ցավե-

րով, այն էլ՝ շատ դաժան ցավերով: Մեր արևի ճառագայթները պարուրված են ցավերով: Առաջին անգամ է, որ քեզ հետ խոսում եմ այս մասին: Մի շարք հրդեհների մասին ես էլ եմ մոռացել, բայց վերհիշելն անգամ խորը ցավ է պատճառում մարդուն» (էջ 155):

Այնուհետև Վարդանուշի ընտանիքը տեղափոխվում է Ստամբուլ, ուր ապրում է ծայր աստիճան թշվառության մեջ և 12 տարի անց, նրա երկրորդ ամուսնությունից, 1938 թ. ծնվում է Մելինեն (Մելինե է եղել իր մահացած քրոջ անունը. Ա.Փ.):

Միջնակարգ կրթությունը գերազանց գնահատականներով ավարտելուց հետո, 1960 թ. ընդունվում է Ստամբուլի համալսարանի անգլերեն բանասիրական բաժինը եւ նույնպես գերազանց ավարտում այն:

Համալսարանի հասարակագիտության ամբիոնի վարիչ պրոֆ. Ճահիթ Թանիրը ցանկություն է հայտնում, որ Մելինեն մնա համալսարանում և աշխատի որպես իր տեղակալը: Դիմումը ձեւակերպելուց հետո անցնում են երկարատև ամիսներ և վերջում Ռեկտորատից ստացվում է հետևյալ պատասխանը.

«Որևէ հայի չենք կարող ընդունել հասարակագիտության ամբիոնում»:

«Այս պատճառաբանությունը խորապես ցնցեց ինձ: Ես կարծում էի, որ համալսարանը գիտական պատշաճ մակարդակ ունի: Միավել եմ: Իրականությունը, ճշմարտությունը այլ է եղել: Ուրեմն, ծնված-մեծացած իմ երկրում, իմ հայրենիքում հայ լինելը հանցանք է» (էջ 218):

Այս տխուր դեպքից հետո, Մելինեն սկսում է խորացնել իր գիտելիքները իր հարազատների և ընդհանրապես հայ ժողովրդի մասին, որպեսզի իմանա, թե ո՞վ է ինքը և ինչո՞ւ համար հայ լինելը հանցանք է: Կարճ ժամանակ անց, ամուսնանում է հանրայայտ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայոց լեզվի եւ գրականության ուսուցիչ՝

Գեղամ Իշկուլի հետ և որոշ ժամանակ հետո, միատեղ արտագաղթում են Գերմանիա:

Պարզվում է, որ Ստամբուլում, միևնույն խտրականության է ենթարկվել նաև Մելինեի ամուսինը:

«Ամբիոնի վարիչի օգնական դառնալու իմ իրավունքը, հայ լինելուս համար մերժեցին: Գեղամը, ճախակողմյան եւ հայ լինելու պատճառաբանություններ, նույնպես մերժվեց Իսկյուտարի Ս. Խաչ Դպրեվանքի հայկական քոլեջում տնօրենի պաշտոնին նշանակվելու իրավունքից: Այս ի՞նչ բան է: Չէ՞ որ Թուրքիան դեպի դեմոկրատիա էր գնում: Չէ՞ որ ազգային փոքրամասնություններին, հայերին, այլևս առավել ազատություն պիտի տրվեր և առավել մարդավայել պիտի ապրեինք: Շատ գնացիմք, քիչ գնացիմք, սաք ու ձոք ուղիղ գնացիմք: Մեկ էլ ետ դարձանք նայեցիմք, որ մի գարու հասակի չափ նամփա եմք կտրել» (Ընդգծումը մերն է՝ Ա.Փ.): Թուրքական հեքիաթներում գործածվող ասացվածք է, բնագրում այսպես է. «Az gittik, uz gittik, dere tepe düz gittik. Dönüp baktik ki, bir arpa boyu yol gitmisiz» (էջ 225):

Հակառակ սկզբնական շրջանում կրած դժվարություններին, ի վերջո նրանց գիտելիքները գնահատվում են Գերմանիայում, և երկուսով անցնում են գիտա-դասախոսական բարձր պաշտոններին:

Ահա և գալիս է այն օրը, երբ Քեմալը երկար ընդհատումից հետո, ցանկանում է ամառային արձակուրդով մեկնել հայրենիք, լինել իր ծննդավայրում, տեսնել իր հարազատներին, ընկերներին և ծանոթներին:

Բնականաբար Մելինեն նախապես տեղյակ էր այս ճամփորդության մասին և Քեմալին տվել էր հետևյալ հանձնարարությունը.

«Ասածս լավ լսիր. առաջին հերթին, այս ամառվա արձակուրդին գնալու ես Թուրքիա: «Ավանդադրված օժիտ»ի (նկատի ունի Քեմալ Յալչընի հույն-թուրքական հարա-

բերու[թյունների ցալոտ կողմերին վերաբերող գիրքը, Ա.Փ.) գործող անձանց որոնելու ընթացքում, Ամասիայի և Էրպաայի շրջաններում կինտրես թուրքի հետ ամուսնացած և մահմեդական դարձած հայ տարեց կանանց և կը զրուցես նրանց հետ: Այնուհետև կը գնաս Էրզրում, Աչքալե: Այնտեղից կը մեկնես Կարս, որպեսզի տեսնես Անին. Կարսից հետո՝ դեպի Վան: Վանա լճում նավով կայցելես Ախթամարի կղզին: Այնտեղից կը վերադառնաս Ստամբուլ: Հարցո՛ւր և հետաքրքրի՛ր: Աշխատի՛ր գտնել տարեց հայերին և մանրակրկիտ զրուցել նրանց հետ... Վերադառնալուց հետո, մենք մեր զրույցը կը շարունակենք միատեղ: Այս է իմ պայմանը: Գիտեմ որ այս գործը ծանր է և դժվար: Այս բոլորը կտեսնես և հետո կհասկանաս ինձ» (էջ 36):

Կարճ ասած, Քեմալը մեկնում է Թուրքիա եւ հետապնդման բոլոր վտանգներն էլ աչքի առաջ ունենալով, կատարում է Մելինեի ցանկությունը:

Գրքում բերված են այդ ճամփորդության մանրամասնությունները, հատկապես՝ Թուրքիայում բնակվող մահմեդականացած, թուրքացած, քրդացած հայերի եղեռնային հուշերը, որոնց հետ Քեմալը անձամբ հանդիպել է, զրուցել, ձայնագրել և նկարել:

Եվ այդպես, Քեմալը խորը նվիրումով կատարում է Մելինեի խիստ կարևոր հանձնարարությունը և թեթևացած սրտով վերադառնում Գերմանիա:

«Մարդ լինելով հանդերձ, շատ թերություններ ունեմ, — խոսքն ուղղելով Մելինեին, գրել է Քեմալը, — սակայն քեզ հետ եթե չծանոթանայի, իմ մարդկությունը թերի պիտի մնար: Ես քո միջոցով սկսեցի ճանաչել հայերին: Քեզ սիրելով, սկսեցի սիրել ամբողջ հայությանը: Ուղեղիս մեջ խցկված արգելքները, դատապարտումները, տաբուները ըսկըսեցի հասկանալ քո հանդեպ ունեցած սիրո ազդեցության տակ: Եվ միայն քո գոյությամբ է, որ ես սկսեցի հասկանալ

ինքս ինձ...» (էջ 158):

Եվ վերջապես գիրքը ավարտում է Մելինենին ուղղված հետևյալ սրտառուչ խոսքերով:

«Մելինե՛, դու իմ գոյության, իմ հողի անքակտելի բարիքն ես:

— Բարեկամությունն ու եղբայրությունը ստեղծվում է քեզանով:

— Եղար մեր ուսուցիչը:

— Մեզ գիտելիքներ տվիր՝ լեզուների, մարդու, մարդու ծագման և մարդկայնության մասին:

— Իմ մտքովս էլ չանցավ հարցնելու քո լեզվի և քո ինքնության մասին:

— Լավ է, որ սիրել եմ քեզ:

— Սիրեցի քեզ և աշխարհս փոխվեց:

— Քեզ հասկանալով, սկսեցի հասկանալ նաև ինքս ինձ:

— Քեզ եմ նվիրում այս գիրքը:

— Սիրտս հրճվում է քեզանով»: (էջ 419):

*

* *

Քեմալ Յալչընի այս գիրքը, որը հիմնականում վերաբերում է մահմեդականացված հայ վերապրողների և նրանց ժառանգների հուշերի հավաքման և հրատարակման խիստ կարևոր գործին, առաջինն է թուրքական պատմագրության մեջ:

Հայոց ցեղասպանության իրականությանը անտեղյակ՝ այսօրվա թուրք սերունդը, կարդալով Քեմալ Յալչընի փաստագրական նյութերի վրա հիմնված այս հատորը, լիովին գաղափար կկազմի 1915 թ. արևմտահայության հետ տեղի ունեցած ահավոր ողբերգության մասին և ընդհանրապես հայ ժողովրդի և նրա մշակույթի նկատմամբ գործադրված հետագա բռնություններին և խտրականու-

Թյան քաղաքականությանը:

Բերված փաստերն ու եզրակացությունները կարևոր ներդրում կունենան նաև Հայոց Մեծ Եղեռնի միջազգային չափանիշով ճանաչելու գործընթացին: Անկասկած այն անհապաղ պետք է, որ ամբողջությամբ թարգմանվի հայերեն և օտար լեզուներով ևս:

Բարձր գնահատելով կատարված ճշմարտապատում այս աշխատանքը, ի սրտե շնորհավորում եմ հեղինակին, բարեմաղթելով ստեղծագործական նորանոր հաջողություններ այս ասպարեզում:

Ստորև Քեմալ Յալչընի գրքից թարգմանաբար բերում եմ մահմեդականացած հայ վերապրողների հուշերից քաղված առանձին հատվածներ:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՖԻԵ ԳՅՈՒՆԵՐ

(Մանկական ամուլը՝ Զարուհի, Ամասիայի շրջանի Նասսըջալ գյուղից):

Մորս անունը եղել է Զեյթիմեա, իսկ հորս՝ Նշան:

Նախքան 1915 թվականի տեղահանությունը, պապս (մորս հայրը), վարպետ արհեստավոր է եղել: Սկսել է կառուցել, ինչ-որ մի գործարան: Գերմանիայից եկել է Քոփտոկ անունով մի ճարտարապետ: Այս գերմանացի ճարտարապետի հետ շատ մտերիմ հարաբերությունների մեջ լինելով, սկսել են միատեղ կառուցել գործարանը:

Գերմանացի ճարտարապետը միայն մեկ զավակ է ունեցել, իսկ մերոնք՝ 6 աղջիկներ: Մի օր, Քոփտոկը ասել է. «Ա՛յ ընկեր, տե՛ս, ես մեկ որդի ունեմ, իսկ դու՝ 6 աղջիկ: Ա՛րի՛ այդ աղջիկներից մեկին [Զեյթիմեային] ինձ տուր, որպեսզի գրանցեմ իմ վրա: Թող նա կրկին քո հովանավորության եւ հրամանի տակ գտնվի, բայց այդ գրանցման

մասին թող իմանան բոլորը:

Մորս [Զեյթիմեայի] հայրը, որպէս զավակացու, իր աղջըկան տալիս է գերմանացի ճարտարապետին: Այս գերմանացին շատ հարուստ մարդ է եղել: Մորս ապրած տունը Քոփտոկի տան մոտերն է եղել: Դրանից հետո, մայրս մեծ մասամբ ապրել է գերմանացու տանը:

Նախքան տեղահանությունը, Ամասիայում շատ հայեր են ապրել: Տեղահանության ընթացքում, բոլոր հայերին հավաքել տարել են... Մորս հայրիկին, մայրիկին, եղբայրներին, տեղահանելով, բոլորին աքսորել են: Մայրս գերմանացու վրա գրանցված լինելու պատճառով, ոչ հարցրել են, ոչ էլ փնտրել: Գնացողները այլևս ետ չեն վերադարձել: Մայրս չի իմացել և նույնիսկ չի կարողացել հարցնել թե՞ ուր են տարել: Իր հոր և մոր մասին այլևս ոչ մի լուր չի ստացել: (էջ 71):

ՄԵՐԶԻՖՈՆՑԻ ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՐԱՊԵՆԴ

Ես, Վահրամ Կարապենդս, 93 տարեկան եմ, բայց ծննդյան թվականս ստույգ չեմ հիշում: Ծնվել եմ 1905 թ. Մերզիֆոնում: Ծնվել եւ հասակ եմ առել Մերզիֆոնում: Հայրս եւ մայրս Մերզիֆոնցի են եղել:

Տեղահանության ընթացքում 10 տարեկան էի: Շատ լավ եմ հիշում տեղահանությունը: Այդ արհաւիրքի օրերը այսօր էլ աչքիս առաջ են: Այսօր էլ դեռ ականջիս հնչում է մարդկանց աղմուկը, լացն ու կոծը:

Նախապես տնից-տուն գնալով սկսեցին հավաքել հայ երեւելի մարդկանց, բոլոր երիտասարդներին: Առաջին հերթին մեջտեղից վերացան փաստաբանները, առեւտրականները... Խելքը գլխին՝ բոլոր մարդիկ: Հայտարարեցին, որ «մահմեդականությունն ընդունողը պիտի մնա»: Որոշ մարդիկ մահմեդական դառնալով մնացին: Մնացին նաև անհրաժեշտ արհեստավորներն ու վարպետները: Հորս կողմը 5 եղբայրներ էին: 6 տղամարդկանց տարան մեկ տնից:

Այդ թվում՝ պապիկիս, հորս եւ եղբայրներին: Գոռում-գոռում խլեցին և քեցին տարան: Դեպի ո՞ւր, ինչո՞ւ համար, չգիտենք: Գնացողներից ոչ մեկը ետ չվերադարձավ:

Հորս տանելու ժամանակ, մայրս 25 տարեկան էր: Մնաց որբեկայրի:

Այնուհետև քեցին տարան նաեւ կանանց, աղջիկներին, հարսերին, որբեկայրիներին: Ճանապարհին իրենց հավանած կանանց, աղջիկներին, հարսերին, խլել տարել են: Տղամարդկանց սպանել են: Երեխաները մնացել են անտեր-անտիրական: Այս անտեր մնացած երեխաների մեջից, հարուստներն ու երեխա չունեցող ընտանիքները ընտրել վերցրել են իրենց հավանածներին ու մեծացրել:

Շնորհիվ տատիկիս, ես չտարադրվեցի, հավատքնիս փոխելով մնացինք: Հայրս, պապս, եղբայրները, հորեղբայրները չուզեցին կրոնափոխվել: Ասացին. «Կմեռնենք, բայց մեր հավատքը չենք փոխի»:

Տեղահանությունից առաջ, Մերգլիֆոնում 300 հայ ընտանիք էր բնակվում: Եթէ յուրաքանչյուր ընտանիքը 5 հոգուց հաշվենք, կստացվի 1,500:... Օրը ցերեկով հայերին տարան սպանելու, բայց ոչ մեկը չկարողացավ օգնել նրանց: (Էջ 129-132):

ԳՐԻԳՈՐ ՃԵՅՀԱՆ

(Ձարա քաղաքից)

Օրիորդ Կրաֆթը, ամերիկացի միախոնրուհի է եղել 1915-1916 թթ. հայերի կոտորածների ընթացքում, նա աշխատել է Սեբաստիայի ամերիկյան Գոլեջում: Հայերի այս ողբերգության ընթացքում, դեպի Տեր-Ջոր, Սիրիայի անապատները, հայերին աքսորելու ընթացքում, հարյուրավոր երեխաներ մնացել են ճանապարհներին, լեռներում, անտեր-անտիրական, անոթի-ծարավ, կատարյալ թշուառության մեջ:

Աքսորի սարսափը մի քիչ փարատվելուց հետո, Ամե-

րիկայի «Կարմիր խաչ» կազմակերպությունը օգնության հանձնախմբեր է ուղարկել Անատոլիա: Այս օգնության հանձնախմբերը ճանապարհներին, կիրճերում, գյուղերում, քուրդ և թուրք ընտանիքների մոտ խցկված երեխաների մի մասին ձրի, մի մասին էլ ոսկեդրամով գնելով, հավաքել բերել են Սեբաստիայի Ամերիկյան Գոլեջի:

Հավաքված երեխաները, աղջիկները, որբեայրի կանայք, ինչպես նաև կենդանի մնացած տղամարդիկ, որոշ ժամանակ այստեղ պատսպարվելուց հետո, մեկնել են Կ. Պոլիս և Սալոնիկ, այնտեղից էլ ցրվել աշխարհի չորս կողմերը: Սալոնիկից մեկնած հայերի թիվը ավելի շատ է եղել:

Ամերիկյան Գոլեջի միջոցով կատարվող այս մարդասիրական օգնությունը դեկավարել է Միս Կրաֆթը:

* * *

...Օրը ցերեկով անիրաւություններ էին կատարվում: 1934 թ. հայերի համար արգելվեց հայկական մականունների օգտագործումը: Չգիտեմ՝ Ստամբուլում ինչպես եղավ, բայց մեզ մոտ հայերի մականունները թուրքացվեցին: Մեր մականունը Ճիհանյան էր, դարձաւ Ճեյհան: Ես այդ ժամանակ 8 տարեկան էի:

Զարայում գտնվող հանրահայտ հայկական եկեղեցին, օրը ցերեկով փլեցին:

Այն կամարները, սյուները և պատերը, որոնք չկարողացան ծանր մուրճերով և կացիններով փլել, պայթեցրին:

Սեբաստիայում գտնվող հանրահայտ եկեղեցին օգտագործվում էր, որպես գինավորական ռազմապաշարի պահեստ: 1940-ական թվականներին, Ռահմի Գյունայ անունով քաղաքագլխի օրոք, մի գիշերվա ընթացքում ջարդ ու փուշուր արեցին:

Անատոլիայի մի շարք քաղաքներում մնացած եկեղեցիները թողեցին բնության արհավիրքներին: Վերանորո-

գումը արգելվեց Առ այսօր, քանի՞ եկեղեցի է մնացել Անատոլիայում, չգիտեմ:

Հային սպաննեցիր, հայերին քչեցիր, եկեղեցին ինչո՞ւ համար ես փլում: Ո՞րն է համայնք չունեցող եկեղեցու հանցանքը: Միթե՞ այդ եկեղեցիները Անատոլիայի հարստությունը չէին:

Արդյո՞ք պետությունը մտահոգության մեջ է: «Անատոլիայում, հայ չկա», «Անատոլիայում հայ չի եղել», արդյո՞ք այս է ուզում սանը:

Միթե՞ հնարավոր է արևը ծածկել ցեխով: «Հայ չկա» ասելով, միթե՞ կարող ես հային հայոց պատմությունը և կատարված հանցագործությունը կոծկել:

ԶԱՔԱՐՅԱ

(Հորս պատմածները)

Հորս անունը Հովսեփ էր, Յոզղաթի Քարահալլը գյուղից: Հայրս, նրա եղբայրները՝ Յակուբը, Հակոբը, Պողոսը, Զաքարյան և Կյուլպոն, Զաքարյա անունով պապիս որդիքն են եղել: Ինձ կնքել են պապիս անունով: Հիշում եմ, որ հայրս երբեմն հերթով կը շարեր մօտ 32 ազգականների անունները՝ Արտաշ, Թերճան, Զարդար, Պետրոս, Քատեմ, Հաջի էմմի, Արթին, Օհաննես, Մկրտիչ, Լուսին...: Արհավիրքի օրերին, աչքերնին բաց գնացած իմ այս հարազատների, ազգականների անունների շարքը երկար էր ու երկար: Մեր սերնդից ոչ ոք կենդանի չէր մնացել: Ինչպես վերը նշեցի, էքրեք գյուղից ոչ ոք աքսորի չէր գնացել: Տեղահանության չեն ենթարկվել: «Ավելի հեշտ ձևով», «կտրուկ» միջոցներով բոլորին ոչնչացրել են տեղում:

Մեծ մայրս ջղայնանալու դեպքում կասեր.

«Դու երբեք տեսել ես, թէ փոքրիկ մանկիկը կտորկտոր եղած՝ իր մոր ծիծը ծծելու համար, ինչպես էր պայքարում: Ես այդ տեսել եմ»:

Մահից ազատված մանուկները, երեխաները մնացել են անտեր-անտիրական: Անատոլիայի տարբեր վայրերից, ինչպես նաև Կեսարիայի շրջաններից, ամերիկացիները այս անտեր երեխաներին հավաքել են ամերիկյան քոլեջներում և «Կարմիր խաչ»ի կենտրոններում: Հետագայում, նրանց նավերով փոխադրել են Ամերիկա:

Հայրս ունեցել է 7 եղբայրներ: Այս 7 եղբայրներից, հորից և մորից, հորեղբայրներից եւ մորեղբայրներից միմիայն ինքն է ողջ մնացել: Ամերիկացիները գտել են իրեն և տարել Կեսարիայի «Թալաս» Ամերիկյան Քոլեջը... (էջ 246...):

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՂԵՏԸ

(Պատմում է Քարամանցի Սարգիս վարպետը)

Հազարավոր մարդիկ տեղահանվեցին և աքսորվեցին... դեպի ո՛ւր, ոչ ոք չգիտի. գնում են, բայց վերադարձող չկա: Շատերը ասում են, որ տանում են դեպի Սիրիայի անապատները. մյուսները՝ դեպի Տեր-Չոր, ոմանք՝ Հալեբ, Մեսքենե, Ռաքքա...

Գնում են հետիոտն, ժանդարմների հսկողության տակ: Գիշերները վրան են խփել տալիս այնտեղ, ուր վխտում են օձերը, կարիճները և այլ թունավոր կենդանիներ: Ամեն օր փոխել են տալիս գիշերելու վայրը... կանգառ չկա: Ամենուրեք սով, թշվառություն, հիվանդություն, հարձակում, կողոպուտ, կանանց առևանգում, դաժանություն: Օր օրի վրա վիճակները առավելի վատթարանում են: Օրերից մի օր, ծնողիս երկու աղջիկ զավակներից մեկը ճանապարհին մահանում է: Ճանապարհի եզրին թաղելով, շարունակում են իրենց ճամփան... Մայրս եղել է հղի: Ծնվող երեխան մոր փորում չի մնա: Մի վայրում, գիշերելու ընթացքում, առավոտվա կողմ, ցավերի մեջ մայրս ծնում է մի առու զավակ...

Առավոտ եղած կամ չեղած, ժանդարմները գալիս են.
— Վեր կացե՛ք, քանդե՛ք վրանները:

Հայրս խնդրում-պաղատում է:

— Ժանդարմա՛, զինվոր, կեցե՛ք: Քիչ առաջ կլինս մի երեխա ծնեց, թույլ տվե՛ք...

— Տո՛, էշի ձագ, տո՛ անհավատ, մենք ուզում ենք ձեր արմատը չորացնել, իսկ դուք դեռ երեխա՞ եք աշխարհ բերում: Մենք ուզում ենք ձեր բոլորին բնաջնջել, իսկ դուք դեռ ուզում եք բազմանա՞լ: Խփում են հորս գլխին մտրակով:

Հայրս մտնում է վրան, եւ դիմելով մորս, — «Արուս-յակ, կներես, վեր կաց, գնում ենք... Ծնված երեխան իմ մեծ եղբայրս, մեկ օր հետո, դեռ աչքը չբացած մահանում է:

Օր-օրի վրա տեղահանության և աքսորի պայմանները առավելի վատթարանում են: Ողիները սկսել են մարդկանց արյունը ծծել: Սովը, հոգնությունը, կեղտոտությունը, վարակիչ տիֆը, համատարած բնաջնջում է մարդկանց...:

ԶՊԻՏԻ ԹՈՂՆԵԻՆՔ, ՈՐ ՏԵՐ-ՀՈՐԸ ԾԵԾԵՐ

Շատ խոսեցի, բայց լավ եղավ: Մահվան մասին չեմ մտածում, բայց այնքան էլ հեռու չէ... 83 տարեկան եմ: Այսքան դեպքերից հետո, եթե ինձ հարցնեն, — «Ի՞նչ կասես թուրքերի, քրդերի, հայերի մասին», ես կպատմեմ հորս ինձ ավանդած հետևյալ հեքիաթը:

Այս էլ թող լինի իմ վերջին խոսքը:

Այս հեքիաթը հայրս կպատմեր այդ ժամանակվա դեպքերի համար, սակայն կարծում եմ, որ այն արդիական է այս օրերի համար էլ:

— Ամռան օրերին, Այնթապի շրջաններում մի հայ քահանա, մի քուրդ եւ մի թուրք հետիոտն ճամբորդություն են կատարում: Ծարավում են, ջուր չկա: Շոգից, ծարավից, նրանց լեզուները կպել են քիմքերին: Այգիների

հասունացման էլ ճիշտ ժամանակն է եղել:

— Այս ի՞նչ բան է, ծարավից պիտի մեռնենք: Եկե՛ք մտնենք այս այգիներից մեկը, մի երկու ողկուլ խաղող քաղենք և ուտենք, ասում են իրար մեջ:

Ձայն են տվել, բայց պահակ-մահակ չի երևացել:

Երեքով մտնում են պահակ չեղած մի այգի: Երկու ողկուլ խաղող են պոկում և սկսում են ուտել: Ճիշդ այդ պահին հայտնվում է այգու տերը:

— Բարև ձեզ:

— Բարև:

— Կներես, ձայն տվինք, պոռացինք, կանչեցինք, բայց ոչ ոք չկար: Շատ էինք ծարավել, դրա համար էլ մտանք այգի: Պարտքերնիս ինչ որ է կտանք, ասում է թուրքը:

Այգու թուրք տերը սրանց ներքևից-վեր չափում է: Հայ քահանային, քրդին եւ թուրքին, իրենց խոսքերից և արտաքինից ճանաչում է: Իր զայրույթը չկարողանալով զսպել, ուզում է հարձակվել, սակայն դիմացը Յ հոգի տեսնելով, աչքը չի կտրում:

Խոսքն ուղղելով Տեր Հոր վրա, ասում է.

— Ինձ նայի, եթե սա կերավ, թուրք է: Թող անուշ լինի: Մեր միջև իմը-քոնը չկա: Թող հալալ լինի: Սա էլ քուրդ է, լեզուն տարբեր է, բայց պատկանում ենք նույն կրոնին: Թող որ նրան էլ հալալ լինի: Տո՛ւ անհավատի զավակ, դուն ինչո՞ւ մտար անտեր այս այգին: Ինչո՞ւ կերար իմ խաղողը»

Այս խոսքերը դուռը են գալիս քրդին էլ, թուրքին էլ: Ասում են՝ «Լավ պրծանք»:

Այգու տերը հարձակվում է հայու վրա և մի լավ դաս տալիս: Մեծելով-ծեծելով Տեր Հորը փռում է գետին:

Այնուհետև դառնում է քրդի վրա:

— Տո՛ւ կըրո, տո՛ւ պոչավոր քուրդ, այդ երբվանից է, որ դու սկսար անտեր թուրքի այգին մտնել և խաղող ուտել:

Այս խոսքն էլ դուռ է գալիս թուրքին: Տեսնելով քրդի

կերած ծեծը, «Կեցիր, մի՛ խփիր, մի՛ արա, մեղք է ասելու փոխարեն, այգու տիրոջ ամեն մի հարվածի հետ, կրկնում է՝ «Դե՛ առ, դե՛ առ»:

Այգու տերը ծեծելով-ծեծելով քրդին էլ փռում է հայի կողքին:

Հերթը գալիս է թուրքին:

— Տո՛, քեզ հետ միեւնույն լեզուն և միեւնույն կրոնն ունենք: Դուն ինչո՞ւ համար թողեցիր, որ հայն ու քուրդը մտնեն անտեր մի թուրքի այգին:

Այգու տերը վրա է տալիս թուրքի վրա և շուր ու մուր տալով, քիթ-բերանը խառնում է իրար: Եվ նրան էլ փռում է քրդի կողքին:

Այնուհետև, այգու տերը հերոսաբար հոխորտում է՝

— Ապա ձեզ տեսնեմ, մեկ էլ փորձեք անտեր այգի մտնել և խաղող ուտել:

Այս լսելով, թուրքը դառնում է քրդի ականջին և փախում:

— Չպիտի թողնեիրք, որ Տեր Հորը ծեծեր: (էջ 333-335):

ՔԱՀԹԱՑԻ ՀԱՅ՝ ՀԱՋԻ ԻԲՐԱՀԻՄԸ

— Ես էլ չհասկացա թե ո՞վ եմ ես:

Մայրենի լեզուն քրդերեն է: Ես ինձ քուրդ եմ համարում: Ծագումս հայ է: Հայրս եւ մայրս զտարյուն հայեր էին: Ես հասակ առա մի քրդական դյուղում: Հայերեն ոչ մի բառ չգիտեմ: Գերմանացիները ինձ հարցնում են՝ «Ինքնությունդ ի՞նչ է, ո՞ր ազգության ես պատկանում»:

— Թուրքիայից եկա: Մայրենի լեզուն քրդերեն է: Ծագումս հայ, հավատքս՝ մահմեդական...

...Թուրքերն ու քրդերը մեզ «դէօնմէ» են ասում, բայց այս բառը երբեք չեմ հալանում: Ես հետազայում եմ մահմեդականացել: Ծագումը հայ մեր նմաններին ավելի ճիշտ կլինի, եթե «զաղտնի հայ» անվանեն: Մենք մեզ տււապես

հիշում ենք՝ «մերոնք» ասելով:

Անունս Հաջի Իբրահիմ են դրել: Ոչ ոք բացատրություն չի տվել իմ ինքնության մասին: Մեր գյուղը, Քահթայի ենթակայության տակ գտնվող Թուքարիս անունով քրդական մի գյուղ էր: Մեծ գյուղ էր: Միմիայն երկու հայ ընտանիք կար: Մեկը՝ մերը, մյուսն էլ՝ կոչկակարի ընտանիքը:

Երբ որ իմացա, որ ծագումով հայ եմ, սկսեցի հորս շարժումներն աւելի ուշադրություն դարձնել: Յերեկները, ժամը 5-ի մոտերը, հայրս «նամազ» էր անում, իսկ գիշերները առանձնանալով իր սենյակը՝ աղոթում:

— Այ հայրիկ, գիշեր-ցերեկ «նամազ» ես անում, ի՞նչ է քո տարտը: Իմ այս հարցումին չէր ջղայնանար: Դեմքին մի տարօրինակ ժպիտով կը պատասխաներ. «Դուք չգիտեք»: (էջ 341-344):

Դ. ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS*

84 years ago the first case of genocide in the 20-th century took place. On April 24, 1915 more than 600 Armenian intellectuals – doctors, poets, teachers, politicians and others – of the Armenian community in Constantinople were arrested, exiled and executed. This tragic event was only the beginning of a cruel policy of deportation and massacre of the Armenian nation in the Ottoman Empire.

The Armenian Genocide was accompanied by a massive program of deportation. The survivors of this horror were forced to march into Syrian deserts and during the march many of them lost their lives due to exhaustion, torture, starvation and disease.

In fact, the deportation was mostly the execution of Western Armenians. As the United States ambassador in Istanbul Henry Morgenthau confirmed; “The real purpose of the deportation was robbery and destruction; it really represented a new method of massacre. When the Turkish authorities gave the orders for these deportations, they were merely

**This paper delivered by the Author at the Occidental College (Eagle Rock, California), on April 21, 1999, on the occasion of the 84th anniversary of the Armenian Genocide.*

giving the death warrant to a whole race; they understood this well, and, in their conversations with me, they made no particular attempt to conceal the fact”¹.

Mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the “ITTIHAD ve TERAKKI” (Union and Progress) party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish. Soon the news of mass deportation and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere.

I would like to bring some portions, from the articles of American newspapers, which were issued in 1915 during Armenian Genocide. Here is a portion from “THE INDEPENDENT”, September 27, 1915. The title of the article is; “THE DEPOPULATION OF ARMENIA”.

“The shocking news of the massacre, torture and deportation of Armenian Christians makes a special appeal to American sympathy and helpfulness. From numerous and reliable sources in Turkey it seems certain that this is not a matter of local disorders or petty oppression, but a systematic effort to extirpate the Armenian race. Thousands of families have been driven from their homes to starve upon the roads. Towns and villages have been divested of their inhabitants. Many are being put torture to force them to renounce their Christian faith. Women are interned in harems and children are sold as

slaves”.

Here is another portion from "THE MISSIONARY REVIEW OF THE WORLD", November, 1915. The title of the article is; "THE ASSASSINATION OF ARMENIA"; "The most brutal, the most ruthless, the most inexcusable, and the most widespread massacres of christians in the last thousand years are deluging Armenia with the blood of men, women, and children. Whole villages are wiped out by fire, sword, and deportation. It seems evident that this movement against the Armenians is part of a concerted scheme against all non-Turkish and christian inhabitants of Turkey..."

Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes.

On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacre of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victims of which became more than one a half million Armenians.

When World War I came to an end, broad masses of people all over the world demanded the Turkish criminals to bear responsibility for organizing the slaughter of Western Armenians. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications, raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach itself from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918,

with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians.

Subsequently, upon a decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed, which began to collect accusatory evidences concerning the massacre of Western Armenians.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, governors and other officials were arrested. However, the immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

On March 8, 1919, a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin, the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 28, 1919 and went on until June 26.

Documents – cryptographed telegrams and letters brought in the accusatory act, testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character; They were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special Center. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehip Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central

Committee of the Union and Progress party, and that Behaeddin Shakir was the organizer and leader of blood-thirsty bands, around the third Army, which executed the massacre of Western Armenians.

During the examination of the district executive secretaries, the main stress was likewise placed on the question of deportation and massacres. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways to justify themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim pasha, the committee chairman of the court, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by the Young Turk party Central committee and government leaders.

One of the important pieces of evidence was the question of participation in World War I, without a Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code, the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal, Nazim, Behaeddin Shakir. The others were condemned to exile for 10-15 years. During these trials 11 party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper "TAKVIM -I VEKAI" (in arabic script).

Materials of the trial that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully translated

into Armenian and were published with commentaries and introduction by me in 1988 for the first time. (The book has been translated and published in the English and Arabic languages as well).

Trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and could not solve the retribution for the blood of one-and-a-half million martyred Armenians, and the recompensation of material losses of property abandoned which reached billions. The Armenian people were deprived of their homeland, Western Armenia.

Judges, of course not in all cases, demonstrated necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deep into the accomplished facts, and not to adopt strict restrictions. If there did not arise any doubt in condemning to death defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present. It must be noted that the policy of persecuting and annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of Kemalist nationalism, during 1919-1922.

Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250.000 Armenians martyred.

Naturally, after the end of the War, the trial of the Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

Unfortunately Turkey, after all these years refuses to acknowledge these terrible deeds. In our days, Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, and aim at fal-

sifying the history of the Armenian people by various means and anti-academic publications.

All these arguments are profoundly wrong. In reality the whole world knew how the bloody sultan Abdul Hamid and his successors, the Young Turks, committed a policy of genocide to resolve the Armenian question, and how they took advantage of World War I as an opportunity to exterminate completely the Armenian population in the Ottoman Empire.

Today the Turkish government must condemn the Armenian genocide as the US House and many States requested, or as the Russian Duma, France, Belgian, Lebanese, Canadian, Greek and Uruguayan parliamentarists did by passing Armenian resolution.

It will be noted that nowadays the destruction of Armenian churches, monasteries, monuments, and cemeteries are part of a systematic Turkish cultural genocide, to eradicate the name of Armenia and Armenians from their native country.

We the descendants of survivors of the genocide are demanding to stop and save the architectural monuments from further destruction in Historic Armenia.

Besides, we will always struggle for justice and demand to compensate our confiscated lands and properties in Western Armenia.

ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ԵՎ ԹՈՒՐՔ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Առ այսօր, թուրքական պատմագրությունը, կառավարությունն ու պետական գործիչները պաշտոնապես հերքում և ուրանում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու կոտորածները: Զարմանալի է, որ նրանք նույնիսկ անտեսում են իրենց նախորդների տվյալներն ու գնահատականները հայերի կոտորածների մասին:

Թուրքական աղբյուրների շարքում Հայերի Յեղասպանության վերաբերյալ կարևոր փաստագրական նյութեր կան հատկապես 1919-20 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գործիչների և կառավարության անդամների դատավարության արձանագրություններում, որոնք լիովին հավաստի են և անվիճելի, քանի որ դրանք հիմնված են թուրքական վավերագրերի և ականատեսների վկայությունների վրա: Բոլոր փաստաթղթերի վավերականությունը հաստատված

*2002 թ. մայիսի 4 և 5-ին, UCLA-ի համալսարանի Դիֆոնդ դահլիճում տեղի ունեցավ «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու մահաճգնքը» խորագրի տակ կազմակերպված միջազգային 10-րդ գիտաժողովը, որը մվիրած էր Սև Ծով-Պոնտոս շրջանի հայկական գաղութների պատմությանը: Այս խորագրով զեկուցումը հեղինակը կարդացել է մայիսի 5-ին կայացած միստի ըմթացքում:

է թուրքական ռազմական ատյանի կողմից:

Այդ դատաքննությունների ընթացքում բերված բոլոր տեղադրական եզրակացություններում, ռազմական արտակարգ ատյանի հանձնաժողովները շեշտը դնում են արևմտահայություն կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման մանրամասնությունների վրա: Լիովին բացահայտվում է, որ բռնի տեղահանություն ու կոտորածները կանխամտածված բնույթ են ունեցել, կազմակերպվել են «Իթիհատ վե թե-րաքըի» (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից և անմիջականորեն իրականացվել են «Թեշքիլատ-ը մահսուսե»ի (Հատուկ կազմակերպության) արյունոտ ձեռքերով:

Հարկ է նշել, որ Կ. Պոլսի դատավարությունների նախօրյակին Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվեցին 10 դատաքննչական շրջանների: Յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվեցին դատախազներ, հարցաքննող դատավորներ և քարտուղարներ: Այդ 10 շրջանների մեջ էր մտնում նաև «Տրապիզոնի նահանգի և Սամսոնի գավառի հայություն տեղահանության և կոտորածի դատավարությունը, որը տեղի ունեցավ 1919 թ. Ապրիլ-Մայիս ամիսներին»:

Նախքան այս մասին մանրամասն կանգ առնելը ես բերելու եմ տվյալ ժամանակ Տրապիզոնում հանգրվանած հյուպատոսների և այլ ականատեսների վկայություններից մի շարք քաղվածքներ, որպեսզի պատկերացումը լինի կատարյալ:

Այսպես՝ տվյալ ժամանակ Տրապիզոնի ԱՄՆ-ի հյուպատոս Օսկար Ս. Հեյզերը, 1915 թ. հունիս 28-ին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուին ուղղված զեկուցագրում հայտնել է հետևյալը.

«Պատիվ ունեմ որպես հաղորդագրություն ներկայացնելու դեսպանատուն ուղարկելու Տրապիզոնի հասարակական վաչքերում տեղական իշխանությունների կողմից փակցված հայտարարություններից մի օրինակ, որտեղ հայտնվում է որ Տրապիզոնի ու շրջակայքի բոլոր հայերը՝ տղամարդիկ,

կանայք և երեխաները նշված տարեթվից 5 օրերի ընթացքում պարտավոր են կառավարությանը հանձնելու այն բոլոր իրերը, որոնք չեն կարող իրենց հետ վերցնել: Քանի որ Հինգշաբթի հուլիսի 1-ին տեղափոխվելու են երկրի խորքերը, հավանաբար էլ Ճեզիրե կամ Մուսուլ, որտեղ նրանք մնալու են մինչև պատերազմի ավարտը: Պատերազմից հետո իբր տվյալ իրերը վերադարձնելու են իրենց տերերին(?): Դժվար է հաղորդել, թե ինչպիսի հուսահատություն և ահ ու սարսափի մատնեց հայերին այդ հայտարարության բովանդակությունը...»¹:

Տրապիզոնի տեղահանություն և կոտորածի փաստերը հաստատում է տվյալ ժամանակ Խոսիյայի հյուպատոս՝ Զաքոմո Գորինին, որն այդ ժամանակ նույնպես եղել է քաղաքում:

«Էլ Մեսաջերո» իտալական թերթի 1915 թ. օգոստոսի 25-ի համարում, նա հրապարակել է իր տեսածները: Ահա մի հատված այդ համարից.

«Հունիսի 24-ից սկսած իմ շրջանում գտնվող բոլոր հայերը ենթարկվեցին կալանքի: Այսինքն՝ բռնություններ տեղահանվեցին իրենց բնակավայրերից և ժանդարմաների հսկողության տակ քշվեցին անհայտ ուղղություններով, ավելի ճիշտ՝ Միջագետքի խորքերը: Իրականում այդ նշանակում էր, որ նրանցից 5-ից 4-ը չտեսնված դաժանությունների ուղեկցությամբ դատապարտված էր մահվան...: Այն կատարյալ կոտորած և բնաջնջումն էր անմեղ մարդկանց, մի չլիարժեք բան: Այն մի ազգություն, քրիստոնեություն, մարդկության ամենասուրբ իրավունքների ամենահավոր ոտնահարումն էր, անարգված սև էջը»²:

Կարճ ժամանակ անց, ոչ միայն Տրապիզոնում, այլև ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ գործադրվող սարսափազդու դաժանությունները, ականատեսների և մամուլի ներկայացուցիչների միջոցներով տարածվեցին աշխարհով մեկ: Ամերիկյան ընթացիկ իրադարձություններին անդրադարձող «The Outlook» (Տեսակետ) շաբաթաթերթը, 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ի համա-

րում «Թուրքական կոտորածները Հայաստանում» խորագրի տակ տեղեկացնում էր հետևյալը.

«ԱՄՆ-ում բրիտանական նախկին դեսպան Վիսքոնտ Բրայսը “Associated Press”-ի միջոցով մի ազդեցիկ հայտարարութիւն կատարեց, որպեսզի Ամերիկան ջանք գործադրի կանգնեցնելու հայերի կոտորածները: Լորտ Բրայսը այն անձնավորութիւնը է, որ փաստերը չափազանցի և սխալ հայտարարութիւն կատարի: Այլ վկայութիւններով մեկտեղ, նա նշում է հետևյալը. «Տրապիզոն քաղաքում, ուր հայութեան թիւը անցնում է 10,000-ից, հրամաններ են եկել Կ. Պոլսից, որպեսզի ձերբակալվեն բոլորը: Զինվորական ջոկատները հալածելով բռնել են հայերին և քշել դեպի ծովեզերք: Այնտեղից նավերով տարել են ծովի խորքերը և չպրտել ջրի մեջ: Եւ այդպես խեղդամահ են արել բոլոր տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին: Այս արարքը անձամբ տեսել և հայտնել է Իտալիայի հյուպատոսը»:

1914 թ. Թուրքիայում գերմանական զինվորական առաքելութեան գերագույն հրամանատար մարշալ Լիման Ֆոն Սանդերսի անձնական թարգման Հայնրիխ Ֆիրբյուխերը իր «Հայաստան 1915» խորագրով գրքում հայտնում է.

«Տրապիզոնում դատարկեցին մոտ հազար հայկական տուն: Այնտեղ դիմում էին զանգվածային սպանութեան մի ձևի, որն օգտագործվել է Ֆրանսիական հեղափոխութեան ժամանակ և կոչվել «Ընկղմում»: Տղամարդկանց լցնում էին նավերը, որոնք բաց ծովն էին դուրս գալիս, մի քանի ժամ անց դատարկ վերադառնում: Նույն Տրապիզոնում երիտթուրքերի տեղական վարչութեան անդամները, գինարբուքների ժամանակ, զվարճանալու համար ընտրել են որբանոցների ամենագեղեցիկ աղջիկներին...»³:

Հայ ականավոր մտավորական, Հ.Հ.Դ.-ի կուսակցութեան գործիչ՝ Վահան Միրախորյանը, ուսուցչի պաշտոնով 3 տարի (1912-1915 թթ.) դասավանդել է Սամսոնի հայկական դպրոցում և Մեծ Եղեռնի սկզբում, Սամսոնի հայութեան

հետ տեղահանվելով բռնել է դաժան աքսորի ճամփան և ականատես եղել բնակչության դառը տառապանքներին:

Այնուհանդերձ որպես պարսկահպատակ, նա մագապուրծ ազատվել է մահվանից և հետագայում իր հայրենակիցների կրած տանջանքները ամենայն մանրամասնությամբ և հոգեբանական խորը ներշնչանքով նկարագրել է «1915 թվականը, Արհավիրքի օրեր» ստվար հատորում:

«Արևի վերջին ճառագայթները կայծկլտում էին թուռամանի բլուրներին տարածված ժանդարմաների սվիններին: Բայց խուզարկության նշան չկար դեռ: Թաղը լաց էր լինում, ամեն տուն, կարծես թե մեռել կար: Իրիկունը ահավոր մանրամասնություներ տարածվեցին ամեն տեղ. իբր թե բանտարկված տղամարդկանց Չալթիպուրունից թափել են ծովը. իբր թե Չախալլի տակ բոլորին արդեն կոտորել են...⁴»:

Այսպես է սկսվում հայության տեղահանության և կոտորածների նկարագրությունը: Իսկ հետագայում երբ ռուսական զորքը արշավեց Տրապիզոնի ուղղությամբ, վահան Միրախոյանը գրել է.

«Այս ծանր օրերին, հայության մնացորդները դեռ տապալակում էին արհավիրքների մեջ, ինչպես երևում էր, ռուսների առաջխաղացության հետևանքով, ներքին գավառներից Սամսոն հասած թուրքերի տեղեկություններից: Արու մարդկանց որքան ու կոտորածը բոլոր թափով դեռ չարունակվում էր: «Կանանց, երեխաներին անվերջ քշում էին տեղից տեղ և բնաջնջում սովամահությամբ: Պակասը լրացնում էին նրանց մեջ տարածված համաճարակ հիվանդությունները: Ներքին գավառներեն եկած թուրքերի հետ միասին հաճախ հայտնվում էին առևանգված դեռատի հայուհիներ, կնոջ կամ հարսի հանդամանքով»⁵:

Բնականաբար Տրապիզոնի նահանգի հայության կոտորածների մասին դեռևս կարելի է բերել շատ հավաստի փաստեր և ականատեսի վկայություններ, բայց սահմանափակվենք այսքանով և անցնենք Տրապիզոնի հայության կոտոր-

րաժների պատասխանատուներին վերաբերող դատավճռին:

Հենց սկզբից նշենք, որ այս դատավճիռը և ընդհանրապես բոլոր դատական նիստերի արձանագրությունները լույս են տեսել 1919-20 թթ. թրքական Takvim-i Vekayi, (Իրադարձությունների օրացույց) պաշտոնական թերթի հավելվածներում (օսմաներեն արաբատառ թուրքերենով): Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածին վերաբերող բոլոր նյութերը թարգմանել ենք անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջաբանով եւ հրատարակել Երևանում, 1988 թ. հետևյալ խորագրի տակ «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի»:

Առաջժմ մեր ձեռքի տակ ունենք Տրապիզոնի դատավարության վերաբերող միայն դատավճիռը: Դատական նիստերի արձանագրությունները պետք է, որ գտնվեն Թուրքիայի արխիվներում:

Այնուհանդերձ, այս դատավճռի սկզբում մանրամասն խոսվում է Տրապիզոնի հայերի տեղահանության և կոտորածների, ինչպես նաև լքյալ գույքի կողոպտման փաստերի մասին: Բնականաբար Տրապիզոնի դատավարության հետ առնչվող նյութեր կան նաև մյուս դատավարությունների արձանագրություններում և մեղադրական եզրակացություններում:

Այսպես՝ երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն ու առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը սկսվեց 1919 թ. Ապրիլի 28-ին: Այս դատավարության հարցաքննության նիստերից հայտնի է դառնում, որ հայերի տեղահանության և կոտորածների հրամանները տրվել են խիստ գաղտնի:

Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշքիլատթը-ը մահսուսե»ի անդամ Տրապիզոնցի Ռիզա Բեյի հարցաքննության ընթացքում, ռազմական Արտակարգ Ատյա-

նի նախագահ Մուսթաֆա Նազըմ փաշան մատնանշում է, որ «Թեշքիլատ-ը մահսուսե»ի նախագահ՝ Բեհաէտտին Շաֆիր բեյը մի շարք դավառներ շրջագայելով՝ գաղտնի հրահանգներ է տվել... և այդ շրջագայությունից հետո սկսել են տեղի ունենալ հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները⁶։ Իսկ այս դատավարության առաջին մեղադրական եզրակացության մեջ մատնանշվում է հետևյալը.

«Տրապիզոնի նախկին պատգամվոր Հաֆիզ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (գործ թիվ 15) բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով խեղդամահ են արել։ Նույնիսկ այս ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Թալեաթ բեյին, վերջինս ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի նկատմամբ։ Այս հանգամանքն առավել ևս ծանրացնում է Թալեաթ բեյի հանցագործությունը⁷։

Այս մեղադրական եզրակացության վերջում հայտնվում է նաև հետևյալը.

«Հարցաքննության վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրված է ելևմտական նախարարության հասույթների բաժնի ընդհանուր տնօրեն՝ Լուսթի բեյի ցուցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար՝ Նայիլ բեյի գործունեությանը, ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված ողբերգությանը և նրա պատասխանատուներին⁸»։

Ինչպես նշվեց վերևում, Թուրքական կառավարության հրամանով, ամբողջ հայությունը մի քանի օրվա ընթացքում պարտավոր էր թողնել իր բնակավայրերը, անշարժ և շարժական ամբողջ ունեցվածքը և միմիայն ձեռքի ուղեբեռով բռնել դեպի Միջագետքի անապատները տանող դաժան աքսորի ուղին։ Հազիվ թե հայերը հեռանում էին իրենց բնակավայրերից, երբ Թուրքիայի այլ կողմերից գաղթած մահմեդականները կառավարության նախաձեռնությամբ, լկտիաբար սեփականացնում

էին հայերի տները, խանութները, կողոպտելով և թալանելով նրանց ամբողջ ունեցվածքը:

Թուրքական կառավարութիւնը հայերի լքյալ գուլքի բացահայտ կողոպտան ու թալանը աշխատեց օրինականացնել մի շարք օրենքներով և կանոնադրութիւններով, որոնք բնավ չգործադրվեցին կյանքում և մնացին թղթի վրա:

Տրապիզոնի հայութեան լքյալ գուլքի մասին նույնպէս խոսվում է 1919 թ. մայիսի 22-ի դատավճռում. այսպէս՝

«Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը այլ պաշտոնատար անձնավորութիւնների հետ նշանակվել է հետեւելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդգրկված է եղել տեղահանութեան կազմակերպման, գաղտնի ոստիկանութեան և գոհարեղենների պահպանութեան հանձնաժողովների մեջ: Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գուլքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գուլքի պահպանման հարցում: Ավելին, նրա թույլտվութեամբ հայերի լքյալ գուլքի պահեստավորումը կատարվել է անվտանգելի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց «գաֆթար» կազմելու: Այսպիսով, նրա մեղավորութեամբ լքյալ գուլքը հափշտակվելով մատնվել է կատարյալ կորստի»:

Դեպքերի ժամանակակից Զալեն պատրիարքը հայտնում է, որ «կառավարութիւնը ոչ մեկ տեղ հոգածու չգրտնրվեցավ այդ գուլքերը հավաքելու կամ դրամի վերածելու»:

Տրապիզոնի դատավճռի սկզբում բերված հետեւյալ հատվածը լրիվ բացահայտում է հայութեան բնաջնջման ծրագիրը:

«Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մականդակի մի քանի ժանդարմաներից նրանց կազմած հրոսակախումբերը իբրև թե ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանութեան ենթարկված և պաշտպանութեան միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վե-

րոհիչյալ հանցագործներից կազմված չեթենների հրոսակա-
խմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այ-
նուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բը-
նաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տա-
նելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և
ենթարկել բռնաբարության: Այնուհետև ամիսներով ճա-
նապարհներին քարշ տալուց հետո, շատերը մահացել են՝
բոլորովին հյուժված, տառապալի ուղևորությունից, սո-
վից և ծարավից: Իսկ ողջ մնացածներին, էրզինջանի ճա-
նապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մա-
սին իբրև թե պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հի-
վանդանոցներում և դերվիշների տներում: Այնուհետև, ծովա-
յին ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խրմ-
բերով նստեցրել են նավերը և տեսալաշտից հեռու ծովի խոր-
քերը տանելով՝ գցել են ջուրը և խեղդելով ոչնչացրել բոլորին⁹:

Տրապիզոնի դատավճռում լիովին հիմնավորվում են
հայերի կանխամտածված կոտորածները, և գործադրված
ծանր հանցագործությունների համար դատարանը քրեական
օրենսգրքի 170, 171-րդ հոդվածների հիման վրա հեռակա
կարգով մահվան է դատապարտել նահանգապետ Ջեմալ Ազ-
մի բեյին և կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու
քարտուղար Նայիլ բեյին: Դատարանում ներկա Տրապիզոնի
հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյը դատապարտվել է 10
տարի ժամկետով տաժանակիր աքսորի, իսկ մյուս 5 մե-
ղադրյալները՝ 1-2 տարվա բանտարկության:

Շատ տարօրինակ է և անտրամաբանական, որ մի-
միայն Ջեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերը դատապարտվեցին
մահվան, իսկ մյուսները թեթև պատիժ ստացան:

Բանն այն է, որ դատավորները, ոչ բոլոր դեպքերում
անհրաժեշտ հետևողականություն ցուցաբերեցին: Նրան-
ցից շատերը, կապված լինելով երիտթուրքերի հետ, հա-
ճախ չեն խորացել կատարված փաստերի մեջ և չեն

ընդունել խիստ որոշումներ: Այսպես՝ եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում. ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ համապատասխան պատիժ սահմանելու հարցում հանդես է բերվել կատարյալ հանդուրժողականությու: Այդ օրերին, իթթիհատականները զանազան նենգ որոգայթներ էին լարել խանգարելու համար դատավարության բնականոն ընթացքը և թեթևացնելու մեղադրյալների հանցանքը: Նույնը կատարվել է նաև Տրապիզոնի դատավճռում: Օրինակ՝ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդիի հանցանքը բավականին ծանր էր, բայց դատաւարտվել է մեկ տարվա բանտարկության:

Այնուհանդերձ Տրապիզոնի նահանգի և շրջակայքի հայության տեղահանության և կոտորածներին վերաբերող դատավճիռը մասամբ իրականացվեց հայ վրիժառուներ՝ Արամ Երկանյանի և Արշավիր Շիրակյանի կողմից: 1922 թ. Ապրիլի 17-ին Բեռլինում նրանք ահաբեկեցին Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմիրին և «Թեչքիլաթը մահսուսե» ի նախագահ՝ Բեհաէտտին Շաքիրին:

Մենք այստեղ խոսեցինք Տրապիզոնի նահանգի հայության տեղահանությունների և կոտորածների մասին: Իրականում հայերի բնաջնջման ծրագիրը իրականացվեց ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում: Այն հաստատվում է նաև Տրապիզոնի դատավճռում բերված հետևյալ փաստով.

«Կոտորածն ու կողոպուտը մտահղացված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված¹⁰»:

Այնպես որ արդի թուրք պատմագրությունն ու կառավարությունը իզուր են ձգտում ժխտել և ուրանալ հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Կ. Պոլսի դատավարության արձանագրություններում բերված բոլոր փաստագրական նյութերը լիովին ապացուցում են հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունը¹¹:

Ե. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆԱԶՄԱՆ ԵՎ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ստորև բերված Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման «Ժամանակագրությունը» սկսվում է 1965 թվականից:

Իրականում, դեռևս Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և հետագայում, տարբեր ազգությունների պատմաբաններ, գիտնականներ, հրապարակախոսներ, լրագրողներ, ինչպես նաև պետական գործիչներ, իրենց ելույթներում, հոդվածներում և աշխատություններում ցասումով դատապարտել են արևմտահայերի զանգվածային բռնի տեղահանություններն ու կոտորածները ամբողջ Օսմանյան կայսրությունում:

1915 թ. մայիսի 24-ին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները Բարձրագույն Դռան ներկայացված հուշագրում, խստագույն դատապարտելով երիտթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, հայտարարել են հետևյալը.

«...Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները այսու հրապարակավ հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ

հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածներին¹»:

Պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակայնությունը, առաջադեմ մտավորականությունը պահանջեց պատասխանատվության ենթարկել և դատապարտել արևմտահայության սպանդը կազմակերպող թուրք ոճրագործներին:

Եվ ահա 1919 թվականի մարտի 8-ին, Սուլթան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներն ու նախարարները հանձնվեցին Կ. Պոլսի Ռազմական Արտակարգ ստյանի քննության:

Երիտթուրքերի դատավարությունում բերված մեղադրական փաստաթղթերը անհերքելիորեն ապացուցեցին, որ հայերի բռնի տեղահանությունն ու կոտորածները տեղի են ունեցել «Իթիհատ վե թերաքքի» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ, հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու զադտնի հրամաններով: Եվ ինչպես հայտնի է 1919 թ. հուլիսի 5-ին արձակված դատավճռով դատարանը մահվան վճիռ կայացրեց Հայերի Յեղասպանությունը կազմակերպող՝ երիտթուրքական կուսակցության և կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին:

Ժիշտ է՝ այս որոշումները սպասված արդյունքը չտրվեցին, այնուհանդերձ պատերազմի ավարտից հետո երիտթուրքերի պարագլուխների դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության նկատմամբ տեղի ունեցած հալածանքներն ու ցեղասպանությունը համայն մարդկության առաջ բացահայտելու տեսանկյունից:

Հետագայում աստիճանաբար լուրջ մատնվեց

միջազգային Հափանիշով Հայերի ցեղասպանության դատապարտման հարցը: Միայն Մեծ Եղեռնի 50-րդ տարելիցի օրերին, Երևանում, Հայ ժողովուրդը միասնաբար բարձրացրեց իր բուռն բողոքը, սթափեցնելով աշխարհի ժողովուրդներին, որ դարասկզբի Հայերի ցեղասպանությունը Հի մոռացվել, այն կա, եղել է և ապրում է նոր սերնդի սրտերում:

Թե հետագայում Հայերի Ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման խնդրում ինչպիսի՞ հզոր ալիք բարձրացավ, տե՛ս ստորև բերված ժամանակագրությունը:

* * *

1965 թ.

Ապրիլ 20 — Ուրուգվայի Արևելյան Հանրապետության Ծերակույտի և Ներկայացուցիչների Պալատի միացյալ ժողովում ընդունվեց օրենք Հայ նահատակների հիշատակի օրվա առթիվ:

Հուլիս 15 — Հելսինկիում կայացած խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային վեհաժողովը դատապարտեց Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած 1915-ի ցեղասպանությունը:

1974 թ.

Մարտ 6 — ՄԱԿ-ի Մարդու Իրավունքների Հանձնաժողովը քննարկումների ընթացքում 1915-ի Մեծ Եղեռնը բնութագրեց որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

1975 թ.

Ապրիլ 8 — ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների Պալատի ընդունած բանաձևում ճանաչվեց Հայերի Ցեղասպանությունը:

Ապրիլ 13-16 — Փարիզում «Ժողովուրդների Միջազգային Ատյան»-ի գումարած նիստերում դատապարտվեց

Հայերի Յեղասպանությունը և այն բնութագրվեց որպես միջազգային համաճարձակ հանցագործություն:

1985 թ.

Օգոստոս 27 — ՄԱԿ-ի Մարդու Իրավունքների Ենթահանձնաժողովը (Ժնևում) 1915-1917 թթ. Թուրքիայում տեղի ունեցած Հայերի ջարդերը որակեց որպես ցեղասպանություն:

1987 թ.

Հունիս 18 — Ֆրանսիայի Սթրասբուրգ քաղաքում Եվրոպական Խորհրդի ընդունած որոշման մեջ դատապարտվեց Հայերի ցեղասպանությունը:

1988 թ.

Նոյեմբեր 22 — Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում 1915-ի Հայերի Յեղասպանության դատապարտման մասին»:

1990 թ.

Ապրիլ 19 — Կիպրոսի Խորհրդարանը դատապարտեց Հայերի Յեղասպանությունը և Ապրիլ 24-ը հռչակեց Հայերի Յեղասպանության Հիշատակի օր:

1994 թ.

Ապրիլ 22 — Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դոման, քննարկելով 1915-ի Հայերի Յեղասպանության հարցը, իր հայտարարության մեջ դատապարտեց Օսմանյան կայսրությունում թուրքական կառավարության կողմից գործադրված ցեղասպանությունը և իր կարեկցանքը հայտնեց հայ ժողովրդին:

1995 թ.

Ապրիլ 14 — Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դոման պաշտոնապես դատապարտեց 1915-1922 թթ. Հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին և Ապրիլի 24-ը հայտարարեց որպես Հայերի Յեղասպանության հիշատակի օր:

1996 թ.

Ապրիլ 23 — Կանադայի խորհրդարանը, մեկուկես միլիոն զոհ խլած 1915 թ. Ապրիլ 24-ի ցեղասպանություն 81-րդ տարելիցի առթիվ և ի հիշատակ մարդկության դեմ կատարված ոճիրների՝ յուրաքանչյուր տարվա Ապրիլ 20-27-ը հռչակեց մարդկության դեմ գործված ոճիրի հիշատակի Շաբաթ:

Ապրիլ 23-ը, Հայերի Յեղասպանությունը ճանաչվեց ԱՄՆ-ի Վիրջինյա, Իլլինոյս, Հյուսիսային Կարոլինա նահանգների խորհրդարաններում:

Ապրիլ 25 — Հունաստանի խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչեց Հայերի Յեղասպանությունը, «1915 Ապրիլ 24-ը ընդունելով Թուրքիայի կողմից Յեղասպանության ենթարկված Հայերի հիշատակի օր»:

1997 թ.

Ապրիլ 3 — Լիբանանի Հանրապետության խորհրդարանը բանաձև ընդունեց, Ապրիլ 24-ը հռչակելով Հայ ժողովրդի դեմ գործադրված կոտորածների օր:

Ապրիլ 21 — Կալիֆորնիայի Նահանգային խորհրդարանը Բանաձև ընդունեց Ապրիլ 24-ը նահանգում հռչակելով «Հայերի Յեղասպանության ոգեկոչման օր»:

Ապրիլ 24 — Ավստրալիայի Նյու Սաութ Վելս հայաշատ ամենամեծ նահանգի խորհրդարանը հատուկ բանաձևով դատապարտեց 1915 թ. Հայերի Յեղասպանությունը:

1998 թ.

Մարտ 27 — Բելգիայի ծերակույտը ձայների մեծամասնությամբ բանաձև ընդունեց, որը ճանաչելով Հայերի Յեղասպանությունը, կոչ է անում Թուրքիային, որպեսզի ընդունի Օսմանյան կայսրության վերջին կառավարության կողմից գործադրված Հայերի Յեղասպանության փաստը:

Մարտ 30 — Վենեսուելի քաղաքային խորհուրդը միա-

ձայն դատապարտեց և բանաձև ընդունեց 1915 թ. Հայերի Յեղասպանության մասին:

Ապրիլ 23 — Արգենտինայի Սենատը բանաձև ընդունեց, դատապարտելով բոլոր տեսակի ցեղասպանություններն ու ոչնչացումները: Բանաձևի նախաբանում վկայակոչվում է 1915 թ. Ապրիլի 24-ին սկսված ցեղասպանությունը՝ այն հռչակելով որպես «Թուրքիայի կողմից իրականացված 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:

Ապրիլ 24 — Նյու Յորքի Նահանգային Խորհրդարանը ճանաչելով Հայերի Յեղասպանությունը, Ապրիլ 24-ը հայտարարեց «Հայ նահատակների հիշատակման օր»:

Մայիս 29 — Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային Ժողովը ճանաչեց Հայերի Յեղասպանությունը:

1999 թ.

Փետրվար 17 — Զորջիա (ԱՄՆ) Նահանգի Մերակույտը բանաձև ընդունեց Ապրիլ 24-ը հռչակելով Հայերի Յեղասպանությունից զոհերի հիշատակի օր:

Ապրիլ 14 — ԱՄՆ-Հարավային Կարոլինա Նահանգի Խորհրդարանը, ճանաչելով Հայերի Յեղասպանությունը, Ապրիլ 24-ը հայտարարեց «Հայ նահատակների հիշատակման օր»:

2000 թ.

Մարտ 6 — Հռոմի Քաղաքային Խորհուրդը միաձայն որոշում ընդունեց 1915 թ. Հայոց Յեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին: Տարբեր ժամանակներում համանման որոշում են ընդունել նաև իտալական այլ 12 քաղաքապետարաններ: Այդ քաղաքներն են՝ Բանիոկավալլո, Լուկո, Ֆուզինիանո, Ակաթա Սուլ, Սան Թերնո, Կոդինիոլա, Սոլարոլո, Ռուսի, Կոնսեխիչե, Կամբոնոկարն, Պադուա, Միլան:

Մարտ 29 — Շվեդիայի Խորհրդարանը ճանաչեց և վավերացրեց Հայերի Յեղասպանության բանաձևը:

Ապրիլ 18 — ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա Նահանգի Խոր-

հըրդարանը, Ապրիլ 24-ը միաձայն հռչակեց Հայերի Յեղասպանության նահատակների ոգեկոչման օր:

Մայիս 2 — ԱՄՆ-ի Վիսքոնսին Նահանգի խորհրդարանը, ճանաչելով Հայերի Յեղասպանությունը, Ապրիլ 24-ը նահանգի տարածքում հայտարարեց Հայ նահատակների հիշատակի օր:

Մայիս 11 — Լիբանանի խորհրդարանը միաձայն որոշեց Հայերի Յեղասպանության ճանաչման հետևյալ բանաձևը:

«Օսմանյան իշխանությունների կողմից 1915-ին գործադրված ջարդերի 85-րդ տարելիցի առթիվ, ջարդեր՝ որոնց զոհ զնացին մեկուկես միլիոն հայեր, Լիբանանի խորհրդարանը ճանաչում և դատապարտում է հայ ժողովրդի դեմ գործադրված ցեղասպանությունը և ամբողջական զորակցություն է հայտնում հայ քաղաքացիների պահանջներին, նկատելով, որ այս ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը նախապայման է ապագայի հավանական նմանօրինակ ոճիրների կանխարգելման»:

Հոկտեմբեր 18 — Ուրուգվայի Արևելյան Հանրապետության Մերակուլտը միաձայն կրկին ընդունեց օրինագիծ, ըստ որի «Ապրիլի 24-ը հայտարարում է 1915 թ. Հայերի Յեղասպանության նահատակների հիշատակության օր»:

Նոյեմբեր 8 — Ֆրանսիայի խորհրդարանի Մերակուլտը ձայների մեծամասնությամբ՝ 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ, ընդունեց օրենք, որ հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915 թվականի Հայերի Յեղասպանությունը:

Նոյեմբեր 17 — Իտալիայի խորհրդարանը ճանաչեց 1915-1923 թթ. Հայերի Յեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Միևնույն ժամանակ, Թուրքիայի կառավարության և Ազգային Մեծ Ժողովի ուշադրության հրավիրեց, որ էլ ավելի հոգ տարվի Թուրքիայի փոքրամասնությունը:

2001 թ.

Հունվար 18 — Ֆրանսիայի խորհրդարանը միաձայն ճանաչեց և օրենքի ուժ տվեց 2000 թ. նոյեմբեր 8-ին ընդունված 1915 թ. Հայերի Ցեղասպանության վերաբերող բանաձևին: Այդպիսով Ֆրանսիան դարձավ առաջին երկիրը, որ Ցեղասպանության ճանաչման վերաբերող օրենք ընդունեց:

Հունվար 30 — Ֆրանսիայի նախագահ՝ Ժակ Շիրաք և վարչապետ Լիոնել Ժոսփեն վավերացրին խորհրդարանի և Մերակույտի կողմից որդեգրված Հայոց Ցեղասպանության բանաձևը:

Մարտ 10 — ԱՄՆ-ի Նյու Մեքսիկոյի Նահանգային Օրենսդիր խորհուրդը ձայների մեծամասնությամբ վավերացրեց «Ապրիլ 24-ը, որպես Հայերի Ցեղասպանության հիշատակի օր» թիվ 34 բանաձևը:

Մարտ 22 — Քալիֆորնիայի Մերակույտը միաձայն ընդունեց «Հայերի Ցեղասպանության Հիշատակության Օրվա» SJR-5 բանաձևը: Այս բանաձևով Միացյալ Նահանգների Կոնգրեսից պահանջվում է նաև ճանաչել Հայոց Ցեղասպանությունը:

Մարտ 26 — ԱՄՆ-ի Մերիլենդ Նահանգի Մերակույտը 34 թեր և 10 դեմ ձայներով ընդունեց Ապրիլ 24-ը Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր ճանչնալու բանաձևը:

Մարտ 27 — ԱՄՆ-ի Արքանսազ Նահանգի կառավարիչը հատուկ հռչակագրով նահանգից ներս Ապրիլ 24-ը հայտարարեց Հայերի Ցեղասպանության ոգեկոչման օր:

2002 թ.

Ապրիլ 23 — Հայերի Ցեղասպանության 87-րդ տարելիցի առթիվ, Քալիֆորնիայի կառավարիչ Գրեյ Դեյվիսը Ապրիլ 24-ը, նահանգում հռչակեց «Հայերի Ցեղասպանության հիշատակության օր»:

Մայիս 6 — ԱՄՆ-ի Կոլորադոյի նահանգը ճանաչեց

Հայոց Յեղասպանությունը և Ապրիլ 24-ը հռչակեց «Հայոց Յեղասպանության հիշատակի օր»:

Հունիս 13 — Կանադայի Սենատը ընդունեց Հայոց Յեղասպանությունը դատապարտող բանաձև: Ընդունված օրինագծով կոչ է արվում կառավարութանը Հայոց Մեծ Եղեռնը ճանաչել որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»: Օրինագծի երկրորդ հատվածով, յուրաքանչյուր տարվա Ապրիլի 24-ը ողջ Կանադայի տարածքում հռչակվել է «Հայոց Յեղասպանության 1.5 Միլիոն զոհերի հիշատակի օր»:

Օգոստոս — «Երիտասարդ Բրիտանյանների Միության» Մեքսիկայում տեղի ունեցած համաշխարհային խորհրդարանում ընդունվել է Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թվականի Հայոց Յեղասպանությունը դատապարտող բանաձև:

Հոկտեմբեր 30 — Մեծն Բրիտանիայի չորս երկրներից (Կալեսի (Ուեյսի) Ազգային Խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց Յեղասպանությունը: Խորհրդարանի 60 անդամներից 32-ը ստորագրեցին Հայերի Յեղասպանության ճանաչման վերաբերող բանաձևը²:

Զ. ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ
ԵՎ ՕՏԱՐ ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Ռուբեն Զարդարյանը Գերմանուհի
մեծ հայասեր՝ Իլգե Ֆրապանի մասին

1. «Ասպարէզ», օրաթերթ, 28 փետրվար, 2000:

«Անգլիացի պատմաբան Հ.Ա. Գիբոնսը
Հայոց Ցեղասպանության մասին:

1. Տե՛ս H.A. Gibbons, Osmanlı Imparatorluğunun kuruluşu, İstanbul, 1928.
2. «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, նոյեմբեր 25, 2000:

Մի հատված Յոհաննես Լեփսիուսի
դատական վկայությունից

1. Dr. Johannes Lepsius, "Armenien und Europa", Berlin, 1896.
2. "Deutschland und Armenien, 1914-1918", Potsdam, 1919.
3. Դատավարություն թալեաթ փաշայի, սղադրական զեկուցում, Վիեննա, Միխիթարյան տպարան, 1921, էջ 210:
4. Մանրամասն տե՛ս Ռուբեն Սահակյան, «Ցեղասպանության պատմությունից», Երևան, 1990, էջ 288-289: Հայկազուն Գալստյան, «Արևմտյան Հայաստանի բնակչության Ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քինեի վիճակագրության», «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ»... XII, Թուրքիա, Երևան, 1985, էջ 59:

5. Դատավարություն թալեաթ փաշայի... էջ 89-81: («Ասպարէզ» 21 Ապրիլ 2001):

Մարդիկ որ պետք չէ մոռացվեն. Փոլ Գեշանել

1. «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, Ապրիլ 21, 2001:

Գրիգոր Զոհրապի Հայոց Եղեռնը կանխելու վերջին ճիգերը

1. Տե՛ս Ավետիս Փափազյան, վավերագրական նյութեր արևմտահայերի մասին ԳԱ Հասարակական Գիտությունների Գիտական Տեղեկատվության բաժին), Երևան, 1983, թիվ 2, էջ 5:

2. Տե՛ս Զոհրապի օրագիրը Եղեռնի նախօրյակին, «Նայիրի», մայիս, 1975, թիվ 46-50, էջ 5:

3. Արշակ Ալպոյաճյան «Անհետացող դեմքեր, Գրիգոր Զոհրապ», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 240:

4. Տե՛ս Falih Rifki, Atay, Zeytindagi, Istanbul, 1957, s. 78-80.

5. «Նոր Օր», նոյեմբեր 30, 1994:

Երախտագիտության խոսք Անատոլ Ֆրանսի հիշատակին

1. «Ասպարէզ» օրաթերթ, 29 Հունիս, 1994:

Բ. ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է ՀԱԿԱՀԱՅ ՆՈՐ ԳՐՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄԸ ԹՈՒՐԳԵԱՅՈՒՄ

1. Gürsoy Solmaz, Erzurum, Sarikamis – Karsta Ermeni Zulumu (1918-1920), 1995, Van.

2. Cemal Kutay, Karabekir Ermenistani nasıl yok etti, Istanbul, 1956.

3. Տե՛ս Erzurum, Sarikamis – Karsta Ermeni Zulumu, s. 23.

4. Նույն տեղում, էջ 3:

5. Նշենք, որ 70-ական թվականներից հետո, Հայերի Ցեղասպանությունը հերքելու և ընդհանրապես Հայ ժողովրդի պատմությունը աղավաղելու միտումներով Թուրքիայում բազմաթիվ գրքեր են լույս տեսել, որոնց հեղինակներն են՝ Սալահի Սոնյել, Այհան Յալչըն, Քեմալ

Քարիփաթ, Սասի Քոչաշ, Քամուրան Կուրուն, Թարիք Սոմեր, Շիմշիր Պիլալ, Ալի Նաջի Թունջեր, Յավուզ Էրջան, Մեհմեդ ինճաօղլու, Աբդուլլահ Բաման, Ի. Օզքայա, Ահմեդ Պանօղլու, Քերեմ Տեմիր, Ալփիթեքե Մյուսթերրիսօղլու, Միմ Քեմալ Էօքե, իսլիլ Քեմալ Թիւրք Էօղլու և այլն:

6. Zuhuri Danişman. Osmanlı İmparatorluğu tarihi, C. XIII, Sultan İkinci Abdul Hamid han, İstanbul, 1966, S. 145.

7. Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devr-i Saltanatı, İstanbul, 1327, S. 866 (արաբատառ թուրքերեն):

8. Pars Tuglacı, Ermeni edebiyatından seçkiler, İstanbul, 1992, s. 87.

9. Նույն տեղում, էջ 89:

10. Տէս «Ակօս» շաբաթաթերթի թուրքերեն բաժինը, հունիս 29, 2001, էջ 1:

11. Տէս «Ակօս», դեկտեմբեր 7, 2001, էջ 8:

12. Erdal İter, Türk-Ermeni ilişkileri Bibliografyası, Ankara, 1997, s. 14.

13. Տես «Ակօս», նոյեմբեր 16, 2001, էջ 8:

14. «Ակօս», հուլիս, 28, 2001:

15. «Ակօս», Ապրիլ 27, 2001:

Ահա թե ինչպե՞ս է խեղաթյուրվում

Հայոց Ցեղասպանությունը

(Իսկ ո՞րն է ճշմարտությունը)

1. Տէս Takvim-i Vekayi, 3 Haziran, 1335 (1919) No. 3571. Թուրքական պաշտոնական թերթի հավելած արաբատառ թուրքերենով:

2. Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) No. 3604.

3. Տէս Behcet Cemal, Cemal Paşa, Hatıralar, Ankara, 1959, s. 359.

4. Takvim-i Vekayi, 21 Haziran, 1335 (1919), No. 3586.

5. Հարցաքննության փաստաթղթեր, էջ 15: Takvim-i Vekayi, 27 Nisan, 1919, No. 3540.

6. Takvim-i Vekayi, 13 Ocak, 1920, No. 3771.

7. Takvim-i Vekayi, 9 Ocak, 1336 (1920), No. 3772.

8. Հատվածը քաղել ենք Ռիչարդ Տիրան Գլոյեանի կազմած «Պղծաբանություն, տե՛ս "The Armenian Genocide – First 20th Century Holocaust", Richmond, California, 1980, p. 35:

9. Տէս Հայկազուն Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քինեի վիճակագրության,

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XII, Թուրքիա, Երևան, 1985, էջ 59:

10. Մանրամասն տե՛ս Ռուբեն Սահակյան, Յեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 288-289:

11. «Ապարէզ», 14 նոյեմբեր 1998:

«Միասնությունից ուժ է ծնվում» եթե այն հիմնված է արդարության հողի վրա

1. «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, մայիս 27, 2000:

«Մասիս» շաբաթաթերթ, մայիս 27, 2000:

Թուրքական «Զաման» թերթը հայկական ահաբեկչության մասին

1. Տե՛ս Takvim-i Vekayi, 13 Ocak, 1920, No. 3771.

2. «Ապարէզ» օրաթերթ, 17 փետրվար, 1995

Ծշմարտությունը հնարավոր չէ թաքցնել

1. Տե՛ս Taner Akçam, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorumu, Istanbul, 1995, s. 125.

2. Տե՛ս Kemal Yalçın, Seninle Güler Yüreğim, Bohum, 2000.

3. «Նոր Օր», նոյեմբեր 18, 2002:

Գ. ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թուրք գրականագետ Հալիդե Էդիբը Կոմիտաս վարդապետի մասին

1. Տե՛ս "Memoires of Halide Edip", New York - London.

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց՝ Արամ Սաֆրաստյան, հատ. Բ., Երևան, 1964, էջ 137:

3. Թուրքական աղբյուրներ... Հատ. Ա., Երևան, 1961, էջ 46-47:

4. Ahmet Refik, On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, 2-ci basım, Istanbul, 1935, s. 27.

5. Տէս Փ.Ա. Զիխաչով, նամակներ Թուրքիայի մասին, Մոսկվա, 1987, էջ 23, (ռուսերեն):

6. «Mor Salkimlı Ev» «Էօզկյուր» հրատարակութիւն, էջ 212-216: Salkım բառը բացի թիթեռնածաղկից, որը փաթաթվող մի բույս է, ունի նաև հետևյալ իմաստները 1. ողկույզ (խաղողի), 2. ակացիա:

7. Նկատի ունի 1914-1915 թթ. Կոմիտաս վարդապետը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել թրքական մշակութային կյանքում: Երգեր է հորինել թուրք բանաստեղծների խոսքերով, դասախոսութիւններ կարդացել և համերգներ է տվել «թուրքական օճախ»ում, — (թուրքական ազգայնական մշակութային և լուսավորութեան միութիւն):

8. Անատոլիա, — հունարեն նշանակում է արևելք: Բյուզանդական կայսրութեան փոքրասիական տիրույթներին տրված անունն էր, որը հետագայում թուրքերի կողմից իմաստափոխվեց: Թուրք պատմաբանները նենգափոխելով համաշխարհային ճանաչում ստացած պատմական դեպքերը, փորձեցին ժխտել հայ ժողովրդի բնօրրանը հանդիսացող պատմական Հայաստանի գոյութիւնը, այն անվանելով Արևելյան Անատոլիա: Իրականում միջնադարի թուրք աշխարհագիրները իրենց երկերում օգտագործել են Արմենիա անվանումը: Օր. 17-րդ դարի թուրք հանրահայտ աշխարհագիր Քյաթիր Չելեբին, իր «Ջիհան Նյումա» աշխատութեան 41-րդ գլուխը վերնագրել է «Արմենիա երկրի մասին»: Այնպես որ այստեղ խոսքը վերաբերում է պատմական Հայաստանի տարածքին:

9. Այստեղ պետք է կենսագրական հետևյալ ճշտումը կատարել: Կոմիտասը (Սողոմոն Գեվորգի Սողոմոնյան, 1869-1935) 1881 թ. որբանալով, Քյոթահիայի հայկական եկեղեցին նրա գեղեցիկ ձայնի և երաժշտական ունակութիւնների համար ուղարկել է Էջմիածին: Այստեղ 1883 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գեվորգյան Հոգևոր ճեմարանը և նշանակվել ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ և խմբավար: 1894 թ. ձեռնադրվել է կուսակրոն արեղա և նրան շնորհվել է 7-րդ դարի բանաստեղծ ու երաժիշտ Կոմիտաս Կաթողիկոսի անունը: 1896 թ. դարձել է վարդապետ և այնուհետև կոչվել Կոմիտաս Վարդապետ: 1896-1899 թթ. ուսումը շարունակել և ավարտել է Բեռլինի Արքուշական համալսարանը: 1910-ին Էջմիածնից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս:

10. Հավանաբար նկատի ունի Կոմիտասի «Կաքավի երգը»:

11. Հրեշտակների ավետումը կույս Մարիամ Աստվածածնին:

12. 16-րդ դարի սկզբում բանահյուսված գերմանական ավանդադրույցի հերոս, գիտնական, որը դեռի (Մեֆիստոստել) հետ դաշն էր կնքել հանուն գիտութեան, հրստութեան և աշխարհիկ վայելքների:

13. Խոսքը վերաբերում է երիտթուրքերի կառավարությանն ու «Իթթիհատ վե թերաքքի» կուսակցությանը, որոնք կազմակերպեցին Հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը:

14. Հմանուհի Կանտ (1724–1804), գերմանացի փիլիսոփա և գիտնական: Գերմանական դասական փիլիսոփայության հիմնադիրը:

15. «Նոր Օր», սեպտեմբեր 8, 15, 2001:

Յավուզ Էրջան, «Հայերը դիմակազրկվում են»

1. Այս գրախոսությունը հրապարակված է «Նոր Օր» եռօրյայում, հունիս 8, 1994:

2. Տե՛ս Yavuz Ercan, Türkiye'de XV ve XVI Yüzyıllarda gayrimüslimlerin hukuki, içtimai ve iktisadi durumu, "Belleten", 1983, No. 188, s. 1120.

3. Տե՛ս Ավետիս Փափազյան, Օսմանյան հնագիտական և դիվանագիտական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը, ՊԲՀ, 1988 No. 4 էջ 241. Ինչպես նաև 1988 թ. սեպտեմբերին Սոֆիայում կարդացված թուրքերեն մեր զեկուցումը՝ "Ermenistan Cumhuriyetinde XVI-XVIII asırlara ait Osmanlı belgesel kaynakların incelemeleri ve yayımı".

4. Տե՛ս C.B. Norman, Armenia and the Campaign of 1877, London, 1878.

5. Տե՛ս Հայերի Յեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 7:

6. Այս կապակցությամբ տե՛ս «Նոր Օր»-ում (մարտ 30, 1994) «Բռնազանդիթ թե Յեղասպանություն» հրապարակած մեր հոդվածը:

7. Hatirat-ı Sadr-i esbak Kamil paşa, Kostantinya, 1329, s. 181. (արաբատառ օսմաներեն):

8. Տե՛ս I.H. Uzunçarşılı, II-ci Abdulhamid devrinde Kamil paşa, "Belleten", No. 78, s. 227.

9. Քյամիլ փաշա, էջ 181:

10. Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devr-i saltanatı, Istanbul, 1327, s. 838 (արաբատառ թուրքերեն):

11. (Տե՛ս Behcet Cemal, Cemal Paşanın hatıraları, Ankara, 1959, s. 340).

12. Օսման Նուրի, էջ 866:

Յավուզ Էրջան, «Հայերը եվ Իրանը»

1. Osman Nuri, Abdul Hamid Sani ve devr-i saltanatı, Istanbul, 1327, s. 866 (թուրքերեն)։

2. Pars Tuğlacı, Ermeni edebiyatından seçkiler, Istanbul, 1992, s. 87.

3. Տէս Takvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) No. 3586.

4. Տէս Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1335 (1919) No. 3596.

5. Պատմա-բանասիրական Հանդես, Երևան, 1987, No. 2 (117), էջ 232-233։

6. Հ.Հ. Գալստյան, Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ըստ Վիտալ Քինեի վիճակագրության. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ... XII, Թուրքիա Երևան, 1985, էջ 59։

7. Մանրամասն տէս Ռուբեն Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 288-289։

8. Զավեն Արք. «Պատրիարքական հուշերս, վավերագրեր և վկայություններ», Գահիրե, 1917, էջ 318։

9. Տէս Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New York, 1918, թ. 311։

Երվանդ Սարգսյան. Դավադիր Գործարք

1. «Նոր Օր», դեկտեմբեր 13, 1995։

Նիկոլայ Հովհաննիսյանի դարաբաղյան կոնֆլիկտը

1. Այս աշխատությունը 1999 թ. լույս տեսավ նաև անգլերեն լեզվով։ Տէս Nikolay Hovhannisyan, The Karabakh Problem, (Factors, Criteria, Variants of Solution), Yerevan 1999.

2. Տէս «Ռեսուրսային Արմենիի», նոյեմբեր 21, 1997 (ռուսերեն)։

3. Տէս Luchterhandt O. Nagorny Karabakh's Right to Independence, According to International Law, Boston, 1993.

4. «Նոր Օր», մարտ 25, 1998։

Ալիշան Բայրամյան. Ալեքսանդրեաի սանջաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը

1. Տէս «Ասպարէզ» օրաթերթ, օգոստոս 4, 1998։

2. Տէս «Նոր Օր», օգոստոս 3, 1994։

3. *Տե՛ս «Նոր Օր», ղեկտեմբեր 3, 1998, (Iskenderun Sanjak and the International Court of Justice).*

4. *«Նոր Օր», փետրվար 25, 1999:*

Գեվորգ Պաղճյան. Պատասխան Օթթավայի Մոտ Թուրքիո Դեսպանին

1. *«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, հունիս 20, 1998:*

Լիպարիտ Ազատյան. Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի

1. *«Նոր Հայաստան» օրաթերթ, մարտ 11, 2000:*

«Նոր Կեսնք» շաբաթաթերթ, մարտ 8, 2000:

Միրզա Յուզուֆ Ներսեսով. Մշմարտացի Պատմություն

1. *«Նոր Օր» շաբաթաթերթ, հունվար 20, 2000:*

Ալիշան Բայրամյան. Կիլիզա, Հայկական Քիլիս

1. *«Նոր Օր» շաբաթաթերթ, հուլիս 14, 2001:*

«Նոր Կեսնք» շաբաթաթերթ, սեպտեմբեր 20, 2001:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանի Հայոց Ցեղասպանության և Ցեղասպանագիտության վերաբերող երկու գրքերի մասին

1. *Տե՛ս Moussa Prince, “Un génocide impuni, l’Arménocide”, Heidelberg Press – Lebanon, 1967, թ. 26-27.*

2. *Տե՛ս «Պայքար» ամսագիր, 1995, թիվ 4, էջ 26-32:*

3. *«Նոր Օր», հուլիս 20, 2002: «Նոր Հայաստան», հոկտեմբեր 19, 2002:*

Փաստագրական անսակարկելի վկայություն Հայոց Ցեղասպանության մասին Լեսլի Դեվիս. սպանդի նահանգը

1. *Անգլերեն բնագիրը առաջին անգամ լույս տեսավ 1988 թ. և անմիջապես սպառեղով վերահրատարկվեց 1989 թ.: Թարգմանվել է*

նաև *Ֆրանսերենի Տե՛ս* Leslie A. Davis, *The Slaughter House Province*
An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide of 1915-1917.
Edited with an Introduction by Susan Blair, New York. Aristide D.
Caratzas, 1988, 224 pp., 1989, 216 pp.

2. «Նոր Հայաստան», հունիս 11, 2002, «Նոր Օր», հունիս 6, 2002:

Քեմալ Յալչըն. Սիրտս հրճվում է քեզանով

1. «Նոր Օր», սեպտեմբեր 21, 2002:

«Նոր Հայաստան», հոկտեմբեր 5, 2002:

The Armenian Genocide and the Trial of the Young Turks

1. H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, N.Y., 1918, թ. 309.

2. Nor Or, May 20, 1999.

Տրապիզոնի հայության կոտորածը և Թուրք ոճրագործների դատավարությունը

1. The Armenian Genocide, Compiled and edited by Libarid Azadian, Armen Donoyan, April 1987, Los Angeles, p. 25-27.

2. Նույն տեղում, էջ 126-127:

3. Հայնրիխ Ֆիրբյուխեր, Հայաստան 1915, Երևան, 1995,
Թարգմ. Գրիգոր Զանիկյանի, էջ 43-44:

4. Վահան Մինախորյան, 1915 թվականը, Արհավիրքի օրեր,
Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949, էջ 141:

5. Նույն տեղում, էջ 411:

6. Takvim-i Vekayi, 8 Mayis, 1335 (1919) No. 3549.

7. Ավետիս Փափազյան, Հայերի Յեղասպանությունը ըստ Երիտ-
թուրքերի դատավարություն փաստաթղթերի, Երևան, 1989, էջ 44:

8. Նույն տեղում, էջ 47:

9. Նույն տեղում, էջ 169:

10. Նույն տեղում, էջ 168:

11. «Նոր Օր», հունիս 22, 29, 2002 թ.

Ե. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման ժամանակագրություն

1. Տե՛ս Թուրի Բարսեղով, Հայերի Ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն է, «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», Երևան, 1987, թիվ 4, էջ 34 (ռուսերեն)։
2. «Փարոս», հունիս 15, 2000։
«Նոր Օր», Ապրիլ 21, 2001։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ը. ՀԱՎԵԼՎԱԾ

**ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՈՒՂԵՐՁՆԵՐ
ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐԻ,
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԵՐԻ ՑԱՆԿԸ
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

**ՄԽԹԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐԱՎԱՆՔ
CONGREGAZIONE MECHITARISTA**

S. Lazzaro degli Armeni
30126 VENEZIA - LIDO

Tel. (041) 5260104

Ս. Ղազար 1 Յունիս, 1989
S. Lazzaro

Պատուարժան եւ յարգելի
Պր. Ա. Փափազեան

Երեւան

Արուեստաբան Տիկ. Մանիա Ղազարեանի ձեռքով
ստացայ Զեր պատուական հատորը, «Հայերի Ցեղասպանությանը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի», ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ., Երեւան 1989, էջք 256:

Սքանչելի աշխատութիւն, գիտական բարձր որակով,
այժմեական բնոյթով, ճիշտ մեր օրերուն համար, ուր մանաւանդ հակառակ կողմէն՝ հսկայ եղծումներ կը կատարուին:

Լաւ խորհեր էք ոռւսերէն եւ անգլերէն ամփոփոյքներ
գետեղել հատորի աւարտին: Ո՛ր էր թէ ամբողջ գիրքը

Հայաստանի Եկեղեցւոյ Հիւսիս-Ամերիկայի Եպիսկոպոսութիւն
Western Diocese of the Armenian Church of North America

Archbishop Vahe Hovakimian, Primate

Պրպէք, Նոյ 5, 2002

Մեծայարգ
Տիար Աւերիկա Փափապեան
4811 Ֆրնկի Էլմենուի
Լոս Անճելես, Գալիֆորնիա 90027

Միրելի Պրն. Փափապեան,

Այսօր շնորհակալութեամբ ստացանք ձեր Ռեդիսակաճ Թորքական
Վալերադրական Լուսինի Օսմանյան Կայսրութեան Ոչ-Մահմեդական Ժողովուրդների
Մասին» (1839-1816 թթ.) գիրքը:

Հնարաբերութեամբ կարդացինք կանոնադրութիւնները եւ օրէնքները՝ յարկապէս
«Եւ Պոլսի Ռայական պարտաւորութեան ընտրութեան կարգի մասին», ինչպէս նաեւ «Սուրբ
Երուսաղէմի Պարտաւորութիւն» Մասին» հարուածները եւ օգտակար այլ տեղեկութիւններ
վերաբերող շրջանի ընթացքին, որոնք յիշուած են գիրքին մէջ:

Մեծապէս գնահատելի աշխատանք կատարած էք՝ բառական ժամանակ
տրամադրելով եւ ի մի հաւաքելով վաւերագրական տեղեկութիւններ ոչ-մահմեդական
ժողովուրդներու մասին, որոնք մեզ կը հնարաբերեն:

Մենք, որ պարտաւորուած ենք Հաջ. Եկեղեցւոյ Կանոնադրութեան Նախագահը
Պարտաւորող Ցանկնախումբին, եկաւրի պիտի ունենանք ձեր գիրքին մէջ ներկայացուած
կարգ մը վաւերագրութիւնները:

Դարձեալ ձեզի կը յայտնենք մեր գնահատութիւնը այս օգտակար եւ կարեւոր
աշխատանքին համար:

Կաղթենք Աստուծոյ, որ ձեզի առողջութիւն եւ կարողութիւն պարգեւէ, որպէսզի
շարունակէք ձեր գրական եւ հետազոտական գործերը:

Հայրական Ողբունի Միրոյ եւ Օրհնութեամբ՝

ՎԱԾԵ ՊԱՐՏԱՎՈՐՈՒՄ ԵՐԱՆՈՒՄ
Առաջնորդ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՈՍՏՈՂԱԿԱՆ ԱՐԽԻԵՊԵՍԿՈՍ ԹԵՄԻ

WESTERN PRELACY

OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA

16-31

29 Մայիս 2003

Մեծայարգ
Տիար Անտիա Փափազեան
4611 Finck Ave.
Los Angeles, CA 90027

Սիրելի Պրմ. Ա. Փափազեան,

Շնորհակալությամբ ստացամ Ձեր «Թուրքական վաւերագրական նիւթեր Օսմանեան Կայսրութեան Ռշ-Մահմետական ժողովրդների Մասին (1839էն 1915 թ.՝)» հատորը, որում լոյս ընծայման առիթով կը շնորհաւորեմ Ձեզ ու կ'ըսեմ Ձեր վարձը կատար:

Ինչպէս պատմագիտական նմանօրինակ ուսումնասիրութիւններ, այս հատորը նա առաջին հերթին կու գայ լոյս սփռելու իսլամատարաբ հիշ պեղուած կալուածի մը վրայ: Աւելին, նկատի առած հաստորին ընդգրկած նիւթերը, զայն կը նկատեմ օգտաշատ աշխատանք մը մեր քաղաքական հարցին՝ ցարդ անհատոյց մնացած մեր իրաւունքներուն հետապնդման դիտանկիւնէն: Այս իմաստով, այս հատորը կը համդիսանայ կարեւոր ներդրում:

Մեր մաղթանքն է, որ դուք ու ձեզի մօտ գիտնական մտաւորականներ առանկ եւս ընդարձակեմ այս աշխատանքին դաշտը, որովհետեւ կը հատուտեմ, որ մեր իրաւունքներուն կեանագործման համար. շօշափելի փաստականները կեանական նշանակութիւն ունին: Կ'աղօթեմք առ Աստուած, որ օրինէ Ձեր վաստակը եւ Ձեզի շնորհէ ձեր աշխատանքները ընդերկսոր շարունակելու պատեհութիւն:

Սիրոյ չեքմ ողջումիւ,

Աղօթարար՝

Մուշեղ Արք. Մարտիրոսեան, Առաջնորդ
Միացեալ Նահանգներու Արքեպիսկոպոս Թեմ

Rev. Bishop Chachian

98 Rutland Street, Watertown, MA 02472-2108 • USA
617-926-2015

'The Lord is my Right and my salvation...' Psalm 27

ՊԱՏԻ ԱՐՁԱՆԱՌՈՒՅ

Յարգելի

Փրօֆ. Ա. Փափազեան-Los Angeles CA

Գաղափարական ներքայր, Տէր Թիսուս Քրիստոսով, կ'ողջունեմ Ձեզ. Անոր սուրբ և պատուական տեսեալով, և Հաւատացեալի ջերմ սիրով:

Ուրախութեամբ ստացայ Ձեր անկեղծ սիրով լի նամակը, և ներփակուած «ԵՆՈՐՀԱՆԻՍԻ ՀՐԱՆԻՐ»-ի տոմսը. որուն Համար ճեմապէս չնորհակալ եմ: Ուրախացայ նաեւ Մ. Հ. Միութեան գործակցած ըլլալուն: Երանի Հոն ըլլայի և կարենայի սեղմել այն ձեռքը որ ազգը կը ցնցէ իր Բժերի բնականացեալուն Համար: Նաեւ Համբարձիկի այն ճակատը որ կը զիմագրէ թուրքին պարստապիկի ցարհերուն, և Հաւատարմարար իր ազգային իրաւունքները կը պաշտպանէ:

Սիրելի ներքայր, մեր Տէրը Հրեաներուն ըսաւ, «Բաւ տղաներդ ժողովել ուզցի, ինչպէս Հաւը իր ձաղկերը թնկերուն տակ կը ձաղկէ»: Մատթ. 23: 37: Ան նաեւ ըսաւ թէ «Ան ուրիշի մը չլրկուեցայ, բայց միայն խրախոյնի տանը կ'որստուած ոչխարներուն»: Մատթ. 15: 25: Ուստի ազգիկն ծառայել որպէս Հաւատացեալ կը նշանակէ նաեւ Աստուծոյ ծառայել: Աստուած մեզմէ ամէն մէկուն տարբեր տաղանդ տուած է, որպէսզի գործածենք, վայ անոր որ տրուած տաղանդը չգործածէ: Երանի թէ ամէն մէկ Հայ քրիստոնեայ Ձեզ պէն ծառայէ, և այդպէսով թէ ինք Հարստանայ և թէ զԱստուած փառաւորէ:

Գողթա առաքեալ Տիմոթէոսին կը գրէ «Աղէկ վերակացութիւն ընող երեցները կրկին պատուոյ արժանի թող սեպուին», Ա. Տիմ. 5:17: Արդ, սիրելի ներքայր, Դուք այդ կրկին պատուի արժանի եղող անձերէն մէկը ըլլալով պատիւի արժանի էք:

Արդ, շնորհաւորելով Ձեզ կ'ըսեմ գրիչդ զաւար, միտքդ պայծառ, կենանքդ երկար, կարողութիւնդ անսպառ, նոր և պատուական արդարեքներ Հրապարակելու Համար:

Ներքայրաբար աղօթող եմ Ձեզի Համար:

Տէր Թիսուս Քրիստոսի շնորհքը ձեզի Հետ ըլլայ, ամէն:

Ե-Ապրիլ 2003

Ուոթըրթաուն

Վեր. Գ. Օրթոնեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՆԴՈՒՆՈՒՄ
ԱՎԱԴԱՆՈՒՄ
ԱՐԽԵԼԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան-19
Մարտի Բաղդասարյան տղա, 34-րդ
հեռ. 58.33.83
Էլ. փոստ: armenia@pana.sci.am
Surp. (374) 4-50-50-75

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

24G Marshal Baghramian Ave.
Yerevan 375019 Armenia
Tel. 58.33.83
E-mail: armenia@pana.sci.am
Fax: (374) 4-50-50-75

« 2471 : 21 .. »

« 31 » մայիսի 2000թ.

Պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանին
և նրա գրքերի շնորհահանդեսի բոլոր մասնակիցներին

Հարգելի և սիրելի Ավետիս:

Ընդդիմահանդեսի հարգելի մասնակիցներ

Ես մեծ հաճությամբ և ուրախությամբ իմ և Հայաստանում գտնվող բոլոր արևելագետների, քո բոլոր գործընկերների շնորհավորանքներն են միացնում այսօր քո զույգ աշխատությունների՝ «Ճեղատպանություն և գոյատևման պայքար», «Ժամանակագրություն. Հայկական հարցը և մեծ եղունգը 1876-2000», շնորհահանդեսի մասնակիցների շնորհակալական խոսքերին: Դու քո գիտական արժեքավոր վաստակով միանգամայն արժանի ես նման մեծարժան:

Սիրելի Ավետիս, հարգելի եղբայր և գործընկեր.

Դու այն քերթից ես, որ Հայրենիքից տեղափոխվելով, ինչպես հիմա են ասում, արտերկիր, չգորացրվեցիր և քո կարգավիճակի մեջ փոփոխություն տեղի չունեցավ: Այստեղ էլ էիր պրոֆեսիոնալ բուրքագետ, այդտեղ էլ ես պրոֆեսիոնալ բուրքագետ:

Դա ինչ-որ չափով, լինենք անկեղծ, բուլացնում է հեռացման, իսկ եթե ճիշտն օգտն էս իմանալ, կորստի ցավը:

Բայց մենք այստեղ հիացնումքով ենք հետևում քո ակտիվ գիտական գործունեությանը: Դրա վկաններն են քո երկու այս աշխատությունները, որ մենք քարծր ենք գնահատում: Դրանք ծանրակշիռ ներդրում են հայ ցեղասպանության բնագավառում: Հավատա ինձ, որ սրանք հավոր պատշաճի ասված խոսքեր չեն: Այլապես ես երբեք չէի համաձայնվի, դու ինչ գիտես իմ բնավորությունը, որ գիտական շրջաններում ամենաքարծր հեղինակություն վայելող Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի մակերիշ (գրիֆը) դրվեր այդ հրատարակությունների վրա:

Սիրելի Ավետիս, վայելիր քո արդար գիտական վաստակի ճանաչման հաճությո՜ւնը: Ծարտմակիր քո օգտակար և դրվատանքի արժանի գործունեությունը: Եվ չհամարակվես զորացրվել: Ընդունիր այս բոլորը որպես քո գործընկերների, որոնք հիշում և սիրում են քեզ, պատգամ:

Մեզը սեղոնում են ձեռքը:

Նիկողայ Հովհաննիսյան

պատմ. գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն

Embassy of the Republic of Armenia

Office of the Ambassador

Ռ. 325/5/10

9 ապրիլի, 2003թ.

Մարաշի Հայրենակցական
Միության
463 Martelo Avenue,
Pasadena, CA 91107

Սիրելի Հայրենակիցներ,

Մեծ ուրախությամբ ստացա Մարաշի Հայրենակցական Միության ս.թ. ապրիլի 10-ին հայ նշանավոր պատմաբան, օսմանագետ պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանի վերջին երկու արժեքավոր աշխատությունների՝ «Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում» և «Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժպղովորդների մասին» շնորհանդեսի լուրը:

Զեղնարկն առավել կարևորվում է այն հանգամանքով, որ անց է կացվում Հայոց ցեղասպանության 88-րդ տարելիցի նախօրեին:

Որպես դիվանագետ և պատմաբան սրտանց շնորհավորում և ողջունում եմ Միությունը և անձամբ պրոֆեսոր Փափազյանին շնորհանդեսի կապակցությամբ և մաղթում հաջողություններ:

Հարգանքով՝

Դր. Արման Կիրակոսյան
Միացյալ Նահանգներում
Հայաստանի Հանրապետության
արտակարգ և լիազոր դեսպան

MASHDOTS COLLEGE

Teacher Education and Leadership Institute

Օգոստոս 20, 1999

Դոկտ. Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան

Լուս. Աճեցըլըս, Գալիֆորնիա

Շատ Սիրելի Դոկտ. Փրոֆ. Փափազեան,

Երախտագիտական ջերմ զգացումներով ստացած եմ գեղեցկօրէն մակագրուած «Թուրքական Վալիերագրերը Հայաստանի եւ Հայերի Մասին» հետազօտական, աղբիւրագիտական եւ պատմագիտական ձեռնարկէն աշխատութիւնը, որ կուգայ մօր լոյս սփռելու հայ միջնադարի իրադարձութիւններուն վրայ:

Ազգային հպարտութեան ոգիով կ'ողջունենք ձեզ ձեր եռյակապ երկի երատարակութեան ուրախ առիթով: Որպէս բացառիկ տաղանդներով օժտուած մտաւորական՝ դուք իւրաքանչեւ տեղ կը գրաւէք հայոց թեղասպանութեան ու Հայկական Հարցի ուսումնասիրութեան ու զայն բարձրորակ ու գիտական համոզիչ մակարդակով ողջ աշխարհին ներկայցնելու ազնուագարմ առաքելութեան մէջ:

Ձեզի ու ձեր հարազատներուն կը մաղթենք բաշտողջութիւն, արեւշատութիւն ու արդիւնաշատ կեանք:

Բարեկամական ջերմ զգացումներով,

Տօ՛՛ր. Կարպիս Տէր Եղիայեան

Նախագահ

Յարգարժան Փրոֆ. Աւետիս Փափագեան

Վահան Ծանօնզեանի կարգադրութեամբ ստացայ ձեր ձեռագիր գրախօսականը, որ արդէն ամբողջութեամբ տեղ գտաւ «Նոր Հայաստանի» օրաթերթին եւ «Նոր Օր» եռօրեային մէջ:

Բարձր գնահատեցի ձեր մանրագնին պրպտումներն ու անաշառ վերլուծումները «Պատասխան Օթթաւայի մօտ Թուրքիոյ դէսպանին» հատորիկիս մասին: Արդար դատաւորի վայել հանգամանաւոր վճիռներ արձակած էք: Մեծապէս շնորհակալ եմ:

Սիրելի՛ Փրոֆեսոր, խորապէս զգացուած եմ ձեր գլրախօսականի վերջաւորութեան անձիս հանդէպ ձեր ըրած մաղթանքներէն եւ եղբայրական անկեղծութեամբ ու սիրով, իմ հերթին, կը խնդրեմ որ թոյլ տաք որ համբուրեմ ձեր հայու ճակատը եւ ըսեմ՝ սիրելի՛ փրոֆ., ձեր միտքը պայծառ մնայ ընդերկար, ձեր շունչը՝ անսպառ եւ ձեր գրիչը՝ մշտադալար:

Յարգալիր բարեւներով ձերդ՝
ՎԱԶԳԷՆ ԱՅԳՈՒՆԻ

Մեծայարգ

Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան

Մարալ Տեօվլէթեանի ձեռամբ՝ հրճուանքով ստացայ ձեր արժեքատուր աշխատասիրութիւնը՝ «Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում» հատորը:

Ուրախութիւնս մեծ եղաւ, որովհետեւ ատենին՝ «Նոր Օր»ի յաջորդական թիւերէն սկսած էիք հաւաքել ձեր յօդուածաշարքը, որ սակայն պակասատու մնաց թերթին առաքումներուն կամ մեր փոստին անկանոնանութեան պատճառով:

Հետեւաբար կրնակ պատկերացնել ուրախութիւնս երբ անակրճկալ կերպով ստացայ լման հատորը, այն ալ մակագրուած իր տաղանդատու մասնագէտ-հեղինակին կողմէ, որուն համար հաճեցէք ընդունիլ ջերմ շնորհակալութիւններս եւ լաւագոյն բարեմաղթութիւններս:

Իսրայէլ իր ժողովուրդին վրայ գործադրուած սպանդին բոլոր ամենակներուն առիթով, զօրաշարժի կ'ենթարկէ իր ամբողջ մետիան, մամուլ, ձայնասփիտ հեռատեսիլ եւայլն, որոնց միջոցով, բովանդակ աշխարհը ոտքի կը հանէ եւ աշխարհի մեծամեծները, ներառեալ Գերմանիոյ յաջորդական ճախագահները, ծաղկեպսակ կը զետեղեն զոհերու յուշարձանին:

Ե՞րբ արդեօք մեր բազմաշարշար ժողովուրդն ալ, մարդկութեան կողմէ, պիտի արժանանայ նման արդար վերաբերումի:

Կը սիրենք յուսալ, թէ ձեզի պէս հմուտ եւ այլ պատմաբաններու արծարծած նոր զարգացումներով, ի վերջոյ ուշ կամ կանուխ, արդար հատուցում պիտի տրուի մեր ժողովուրդին:

Կրկին շնորհակալութիւն եւ յարգանքով՝

Ալիս Տեփոյեան

(«Արեւ» Օրաթերթի խմբագիր, Եգիպտոս)

**«ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ՊՐՆ. ՎԱՀԱՆ ՎԱՀԱՆԵԱՆԻ ՍՐՏԻ ԽՕՍՔԸ**

Փրոֆեսոր, Ծարլ Ազնաուր երգ մը ունի՝ որ տակաւին չէ երգած, թուղթի վրայ է: Մենք ատկա ատենին թարգմանեցինք եւ հրատարակեցինք «Նոր Հայաստան» թերթին մէջ:

Կ'ըսէ. «Նամակ թուրք բարեկամիս: Կ'ըսէ, «բարեկա՛մ՝ ոտքիդ փուշ մը կայ, բայց իմացի՛ր, որ իմ սրտիս մէջ աւելի մեծ փուշ մը կայ»:

Ուրեմն մենք գիտենք փրոֆեսորը երբ որ խմբագրատուն կը մտնէ, ամէնուս մէջ տեսակ նը, ասանկ, հոսանքային թել մը կ'անցնի, ժպիտ, ուրախութիւն, կ'ուրախանանք, կը հրճուինք որ եկեր ես: Բայց վատ սովորութիւն մը ունի, երկու վայրկեանը շատ է, մէկուկէս-երկու վայրկեան, ամչնալով, կարմրելով, թանկագին գրութիւնները կը յանձնէ: Ես կ'ամչնամ, որ ինքը կ'ամչնայ, որ փրոֆեսորը հոս է, ես ամաչում եմ, որ ինքը կ'ամաչէ:

Ձեռքէն կ'առնեմ, կը փախի կ'երթայ, կ'ուզեմ զինքը բռնել, նստիլ, հետը ժամ անցնել: Կը փախի կ'երթայ, պարզապէս, չուզեր խանգարել մեր աշխատանքը:

Փրոֆեսոր, կը շնորհաւորեմ քու այս վերջին երգու գործերդ: Անցածները անցան, արդէն... միշտ բոլորին մտքին մէջն ես: Կը մաղթեմ, որ շուտով մեզի առիթ տաս, մենք հրատարակենք աշխատութիւն մը, որու մեկենասութիւնը ես քեզ կը խոստանամ այսօր:

ՎԱՀԱՆ ՎԱՀԱՆԵԱՆ

ՄՐՏԻ ԽՕՍՔ

**«ՆՈՐ ՕՐ» ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԵՒ
«ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ**

Հանգամանքներու բերումով չկրցայ ներկայ գտնուիլ իմ բարեկամ՝ Փրոֆ. Աւետիս Փափազեանի վերջին երկու մենագրութիւններու շնորհանդէսին: Յիշեալ գիրքերու վերնագիրները՝ Հայերի Յեղասպանութիւնը Թուրք Քաղաքական Գործիչների Յուշագրութիւններում» եւ «Թրքական Վաւերագրական Նիւթեր Օսմանեան Կայսրութեան Ոչ-Մահմետական Ժողովուրդների Մասին» ինքնին կը վկայեն այն կարեւորութիւնը որ ունին հայ թրքագիտութեան համար:

Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան նշանաւոր թրքագէտ մըն է՝ բեղուն գրիչով: Ան հայ սակաւաթիւ օսմանագէտներէն (արաբատառ թրքերէն) մին է: Այս աշխատութիւնները դրական գնահատանքով գրախօսուեցան: Ուրախ եմ որ գտնուեցան մարդիկ որոնք գնահատեցին անոր կատարած աշխատանքը եւ շնորհանդէտով մը հանրութեան ծանօթացուցին հեղինակի այդ զոյգ գրքերը:

Ի սրտէ քաջաողջութիւն եւ բեղմնաւոր գրիչ կը մաղթեմ իմ բարեկամիս: Կ'ուզեմ հաւաստիացնել որ ես հոգեպէս ներկայ էի իր շնորհանդէսին:

Շնորհակալութիւն իմ համերկրացիներու:

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԹՈՍԵԱՆ
Բանասիրութեան Դոկտոր

«2471-96

19 սալրիլ 2001

Սիրելի Ավետիս

Իմ և քո ալմա մատերի՝ Արևելագիտության Ինստիտուտի քո գործընկերների աճուհից սրտաց շնորհավորում եմ քեզ, քո ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ: 70 տարից, հավատա ինձ, որն այդ սահմանագիծն արդեն աճել է, մի առանձնապես վտանգավոր սահման չէ, ոչ էլ մի ծանր բեռ: Ուղղակի դա մի հերթական թիվ է, մի տարիք, որ մարդիկ, ըստ սովորության, համարակալում են:

Սիրելի Ավետիս, մենք միշտ հիշում և սիրում ենք քեզ: Դու ունես քո մնալուն տեղը հայ արևելագիտության, ի մասնավորին հայ թրքագիտության բնագավառում: Բո աշխատությունները՝ մենագրությունները և հոդվածները, ինչպես «Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհան-Նյուման» և «Ֆեզլեքեն» որպես աղբյուր Հայաստանի պարմության/17 դար/, «Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի», «Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին/16-19-րդ դարեր» և այլն, լուրջ ներդրում են թրքագիտության բնագավառում, որոնք բարձր են գնահատվում մասնագետների կողմից:

Ուրախալի է, որ հանգամանքների քերումով հայտնվելով Հայաստանից դուրս, դու չխզեցիր կապը գիտության հետ, չլքեցիր մտավորական խավը և չհամալրեցիր վաճառականական դասը: Դա ևս գալիս է ապացուցելու, որ գիտության աշխարհը քո կոչումն է:

Ընդունիր, սիրելի ընկեր, մեր բարի մաղթանքները և լավագույն ցանկությունները: Եղիր առողջ և կայտառ, ինչպես սովոր ենք քեզ տեսնել:

Մեր ամենաբարի ցանկությունները քո ազնիվ և պատվական ընտանիքին, առաջին հերթին քո աճողական կողակցին՝ կենսախինդ և սրտաբաց Աննային: Գոհն այսօր, Ավետիս, ընդունիր, որ ինչ-որ բանում նրան շատ ես պարտական: Սվետլանան ամբողջ հոգով միանում է իմ այս բարեմաղթություններին և լիովին կիսում է իմ այս կարծիքը, մանավանդ վերջին հատվածը:

Բո նոր աշխատությունների սպասումով, քեզ մշտապես հիշող և հարգող

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյան

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության Ինստիտուտի տնօրեն

«Նոր Օր» շաբաթաթերթի մեծարգո խմբագիր՝
Վաչե Սեմերջյանին,

Ձեր թերթի շաբաթօրյա համարից տեղեկացա, որ օրերս լրացավ նշանավոր պատմաբան (թրքագետ) Փրոֆ. Ավետիս Փափազյանի ծննդյան 70-ամյակը և գիտամանկավարժական գործունեության 40-ամյակը:

Թույլ տվեք, պատվարժան խմբագիր, ձեր թերթի միջոցով իմ ջերմ շնորհավորանքներն ու բարեմաղթությունները հղել Փրոֆ. Ավետիս Փափազյանին՝ իր զույգ հոբելյանների առթիվ: Վալերագրական փաստերով և համոզիչ ընդհանրացումներով հարուստ նրա թուրքագիտական աշխատությունները խոշոր ներդրում են հանդիսանում Հայոց Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում:

Ծանկանում եմ անսասան առողջություն և գիտական նոր սխրանքներ իմ ազնիվ ու խոհուն գրչեղբորը:

Փրոֆ. Վահագն Մկրտչյան
Բանասիրության Դոկտ.
ՀՀ Արվեստի Վաստակավոր գործիչ

Լուս Աճճելըս

«Նոր Օր», հունիս 2, 2001

Դամասկոս, 21 մայիս, 2003

Պրն. Ավետիս Փափազյան,
Լոս Անճելես

Յարգելի Պրն. Փափազյան,

Մեծ հաճությամբ ստացա ձեր 26 Ապրիլ 2003-ի նամակը և կցված «Նոր Հայաստան» օրաթերթի կտրոնները: Ծառ ուրախ եմ որ ստացած եք ժամանակին իմ դրկած նամակս և մանավանդ Սալմամեներու մատենագրությունը:

Ծառ մեծ գոհունակությամբ կարդացի ձեր հեղինակած գրքերում շնորհանդեսի reportage-ը: Տիկնոջս և իմ կողմն ընդունեցեք մեր անկեղծ շնորհավորությունները ձեր շատ լուրջ, երկարատև, ու մեր ժողովուրդին շատ օգտակար հանդիսացող, գիտական աշխատության համար:

Հայոց ցեղասպանության մասին հազվագյուտ են լուրջ ու խորունկ գիտական աշխատություններ, և դուք այն փոքրաթիվ գիտնականներեն եք որ տրամադրած եք մեր ժողովուրդին concrete տվյալներ, հեռու զգացողականություններ:

Կարդալով որ, ի միջի այլոց Մարաշի Հայրենակցական Միության նախաձեռնությամբ կազմակերպված է այդ հանդես երեկոն ձեզի ի պատիվ, կուզեմ հետևյալը պարզել. — Ես Զեյթունցի եմ բնիկ: Կփնտրեի տեղեկություններ Զեյթունցի մասին և պատահմամբ, տարիներ առաջ, ինկա մի Սալմամեի օրինակի մը վրա որը կպարունակեր տեղեկություններ Զեյթունցի մասին, ես անդրադարձա որ Զեյթունը վարչականորեն կապված եղած է Մարաշին, և թե Մարաշը ենթակա է Հալեբի վիլայեթին: Սալմամեի այդ հատորը տարեգիրք մըն է եղեր, և նախքան մտածելը հավաքել բոլոր Սալմամեները և ուղարկել Հա-

յաստան, որոշեցի լուսապատճենները հանել այդ ձեռքիս տակ գտնվող Սալմամեին Մարաշի և Ջեյթունի վերաբերյալ էջերը, և իմանալով որ Մարաշի Հայրենակցական Միությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ լուրջ աշխատանք կտանի Մարաշի պատմության մասին տվյալներ հավաքելու, այդ լուսապատճենները ուղարկել իրենց. բայց կը կասկածեի որ անոնք օգտակար ըլլան, տրված ըլլալով որ դրկելիքներս Օսմաներեն են:

Այդ տվյալներուն մեջ ամենահետաքրքրականը բնակչության թիվերն են ըստ կրոնական համայնքներու: Կարևոր ազգագրական տվյալներ են...:*

* * *

Այս երկար նամակս ստորագրելու վրա էի, երբ ստացա ձեր ուղարկած «Նոր Օր» թերթի մայիս 10-ի թիվին կտրոն մը, ուր հրատարակված էր ձեր հոդվածը:

Կը փութամ հայտնելու ամենամակեղծ շնորհակալություններս ձեր այս բովանդակալից գրության համար:

Լավագույն մաղթանքներով ու
ջերմ բարևներով՝
Վ. Սալաթյան

**Սույն աշխատությունս (տպարան ուղարկելու մախորեին, Պրն. Վարուժան Սալաթյանից ստացա Յ էջանոց երկարաշունչ այս նամակը, ուր կրկին մամբամասն տեղեկություններ էր հայտնում Ծիծեռնակաբերդի քանգարանին իր ուղարկած սալմամեների (Օսմանյան տարեգրքերի) մասին: Նա խոստանում էր ման շուտով ինձ ուղարկել Հալեբի մահանգին վերաբերող սալմամեի պատմենմահանված այն էջերը, որոնք վերաբերում են Մարաշի և Ջեյթունի գավառներին: Մոտ ապագայում, այս գրքի երկրորդ հատորում ես պիտի աշխատեմ առանձին խորագրով հրատարակել այդ մյուսերը: Ուստի այստեղ տրվում է Վարուժան Սալաթյանի այս նամակի միայն առաջին էջի բովանդակությունը*

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔԻ ԽՈՍՔ՝
ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
«ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ» ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այսօր, (Ապրիլ 25, 1996 թ.) հավաքվել ենք Թ.Մ.Մ. Արշակ Տիգրանյան վարժարանի Ասատրյան սրահում, ըստ պատշաճի նշելու օրերս լույս տեսած Ավետիս Փափազյանի «Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան Կայսրությունում» գրքի գինեձոնի ընդունված արարողությունը:

«Նոր Օր»-ի խմբագիր՝ Հակոբ Պողոսյանը մանրամասն ներկայացրեց և բարձր գնահատեց գիրքը:

Ես ևս ծանոթացա գրքի բովանդակության հետ և նկատեցի, որ այն իրոք շարադրված է մասնագիտական բարձր մակարդակով, վավերագրական նյութերի հիման վրա: Ես դրանում չէի կասկածում, քանի որ 30 տարի շարունակաբար հեղինակի հետ աշխատել ենք միասին, միևնույն իստիտուտում և միևնույն բաժնում: Եվ որպես թուրքագիտական բաժնի վարիչ լավ գիտեմ նրա հնարավորությունները, աշխատասիրությունը և նվիրվածությունը իր նախընտրած մասնագիտության նկատմամբ: Ուստի կը-ցանկանայի համառոտակի անդրադառնալ նրա աշխատանքային գործունեությանը:

Ավետիս Փափազյանի աշխատանքային գործունեության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է գնալ դեպի 60-ական թվականների սկիզբը, երբ նա, ավարտելով Երևանի Պե-

տական Համալսարանի Ռոմանո-գերմանական ֆակուլտետի անգլերեն լեզվի բաժինը, ցանկություն էր հայտնել աշխատելու Հայաստանի ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքագիտական բաժնում, որը ղեկավարում էի ես: Մեր բաժինը նպատակ ուներ մի երիտասարդ մասնագետ պատրաստելու միջնադարի թուրքական աղբյուրներով զբաղվելու համար: Իսկ Ավետիս Փափազյանը հարմար թեկնածու էր այդ գործին, քանի որ նա որոշ չափով գիտեր արաբերեն լեզուն, իսկ թուրքերենին տիրապետում էր մայրենի լեզվի պես: Ուստի հանձնարարվեց այդ մասնագիտության մեջ մեծ փորձ ունեցող, օսմաներենի գիտակ, թուրքագետ-պատմաբան՝ Արամ Սաֆրաստյանին, որպեսզի որոշ ժամանակ պարապի Ավետիս Փափազյանի հետ և ուսուցանի նրան օսմաներեն լեզուն:

Ամեն ինչ ընթացավ հաջող: Այնուհետև Ա. Փափազյանը գերազանց գնահատականներով հանձնելով ասպիրանտուրայի քննությունները 3 տարով մեկնեց Մոսկվայի միութենական Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտը, որպեսզի հայտնի թուրքագետ Աննա Տվերիտինովայի ղեկավարությամբ ձեռք բերի աղբյուրագետ-պատմաբանի մասնագիտությունը:

Ավետիս Փափազյանի համար մասնագիտական դժվարությունից բացի կար նաև ոռուերեն լեզվի խնդիրը, քանի որ ինքը լինելով հայրենադարձ, լավ չէր տիրապետում ոռուերենին: Սակայն կարճ ժամանակի ընթացքում, իր աշխատասիրությամբ հաղթահարեց բոլոր դժվարությունները, նույնիսկ ավարտաճառը գրեց ոռուերեն լեզվով և ի պարծանք մեզ և իր ղեկավարին, ժամանակին Մոսկվայում պաշտպանեց իր գիտական ավարտաճառը՝ «17-րդ դարի թուրք պատմագիր Քյաթիբ Չելեպիի աշխատությունները որպես աղբյուր Հայաստանի պատմության» խորագրով: Հետագայում, 1973 թ. այն հրատարակվեց ոռուերեն լեզվով Երևանում:

Մի խոսքով, Ա. Փափազյանը հաջողությամբ պաշտպանելուց հետո վերադարձավ Երևան եւ իր գիտական գործունեությունը շարունակեց մեր բաժնում: Թուրքական աղբյուրների ուսումնասիրության զուգընթաց նա սկսեց զբաղվել նաև Օսմանյան կայսրությունում ոչ թուրք ժողովուրդներին վերաբերող օրենքների, կանոնադրությունների թարգմանության և ուսումնասիրության դժվարին գործով: Այդ բոլորը հրապարակված են Երևանում և Մոսկվայում լույս տեսնող գրական հանդեսներում և թուրքագիտական ժողովածուներում հայերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Ավետիս Փափազյանը մի որոշ ժամանակ զբաղվեց նաև հայկական միջնադարյան աղբյուրներով, որոնք բազմաթիվ նյութեր էին պարունակում Թուրքիայի պատմության վերաբերյալ: Այդ աշխատությունը հրապարակված է ինստիտուտում լույս տեսնող «Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդներ և երկրներ» մատենաշարում հետևյալ խորագրով՝ «Հայ պատմիչները Սելջուկ թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին»:

Ա. Փափազյանը 1988 թ. 75,000 տպաքանակով հրատարակեց «Հայերի Ցեղասպանությունը ըստ Երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի» գիրքը:

Այդ աշխատությամբ առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվեց 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Երիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գործիչների դատավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են արևմտահայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի հետ:

Երևանում և Լոս Անջելեսում նա հրատարակել է բազմաթիվ գիտական հոդվածներ նվիրված հայկական հարցին և Մեծ Եղեռնին: Կարծում ենք, որ առաջիկայում այդ նյութերը ևս կհրատարակվեն առանձին հատորով:

Ես այսօր, սրտանց շնորհավորում եմ Ավետիս Փափազյանին իր այս նոր գրքի հրատարակման առթիվ,

ինչպես նաև բոլոր նրանց, որոնք այս կամ այլ կերպ ան-
շահախնդիր օգնել և իրենց համեստ լուման են ներդրել,
որպեսզի լույս աշխարհ գա այս խիստ շահեկան գիրքը:

Նորանոր հաջողություններ եմ մաղթում իր գիտական
գործունեության ասպարեզում:

Պատմ. Գիտ. Դոկտոր, Փրոֆ.
Երվանդ Սարգսյան

**ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐ ԳՈՐԾԻՉ՝
ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱԶԱԶՅԱՆԻ
ՈՂԶՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ
(ԳԼԵՆԴԵՅԼ, ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՍՐԱՀՈՒՄ,
ՀՈՒՆԻՍ 2, 2000)**

Ամեն անգամ, երբ մի գիրք է երևում հրապարակի վրա, որն անդրադառնում է Հայոց Մեծ Եղեռնին, նշանակում է, որ մենք շարունակում ենք պայքարը հանուն պատմական ճշմարտության, հանուն արդարության: Ավելին, մի նոր ալիք, նոր մի ուժ է քերում տարտղնված մեր ժողովրդին միասնաբար ոգեկոչելու այդ ցեղասպանությունը, այսինքն՝ դառնում է մասսայական այս կամքը, որ պետք է մեր ամբողջականությունը ցուցադրելու:

Եղեռնը մեր պատմության, հայ ժողովրդի պատմության մեջ մտած անբաժանելի մասն է, հատուկ մի գլուխ, և այն դուրս հանել մեր պատմությունից անհնարին է: Եվ եթե մենք մտնում ենք աշխարհի բոլոր ազգերի մաս կազմողների մեջ, ապա անհնարին է նաև դուրս հանել համաշխարհային պատմությունից:

Ուրացումը հանցանք ընդունելու խղճալի ձև է:

Ամեն մի ուրացում իր հետ քերում է անտեսված փաստաթղթերի մի նոր հոսանք, վկայությունների մի նոր շարան, արխիվների փոշիներին հանձնված վավերագրերի հայտնություն, որն ստանձնել են բազմաթիվ ազնիվ պատմաբաններ՝ և՛ հայ, և՛ օտար, այդ թվում Պրոֆ.

Ավետիս Փափագյանը, որ ոճրագործի լեզվով, ոճրագործի ձեռքով իսկ գրված օսմաներեն փաստաթղթերն է թարգմանաբար հրատարակում:

Պետական շահերը խանգարում են բացել այս արխիվները, որ դեռ կան Ստամբուլում, Վաշինգտոնում, Սոֆիայում, Վատիկանում, Փարիզում, Բեռլինում ու Լոնդոնում:

Տասնամյակներ շարունակ մենք փորձեցինք ցեղասպանության պատմական ճշմարտությունը ընդունել տալ պետություններին և մինչև այսօր շարունակում ենք, բայց նույն ճշմարտության դեմ այքար է մղում ոճրագործների հաջորդական սերունդը գիտակցելով պետական շահերի դերը այդ ձախավեր պայքարում, քանզի գիտե, որ ճանաչել ցեղասպանությունը նշանակում է վարկաբեկել իր ժողովրդին իբրև ոճրագործ, այլև գիտե, որ դա իր հետ բերում է հատուցման բազմաձև պահանջներ:

Եթե պահանջել չի նշանակում ստանալ, ապա չպահանջելը նշանակում է մեղսակից դառնալ անարդարության:

Պրոֆ. Փափագյանը գրի է առել ամերիկացի պետական-քաղաքական հասարակական գործիչների, պատմաբանների, ռուս դիվանագետների, գրականագետների, գրողների, ֆրանսիացի նշանավոր մարդկանց, Գերմանիայի ականատեսների ու մշակութային երևելի դեմքերի վկայությունները: Քիչ տեղ չի հատկացվել անգլիացի, հույն, իտալացի և այլ ազգությունների նշանավոր մարդկանց — Թեոդոր Ռուզվելտից մինչև Անատոլ Ֆրանս ու Մեծելայտիս:

Մեզ հայտնի է դարձել այն ահավոր ելույթը, որ ունեցել է օսմանյան կայսրության պաշտպանության նախարար Էնվեր փաշան.

— Երբ կվերանա հայը աշխարհի երեսից, կվերանա հայկական հարցը: Չի՛ լինի հայ, չի լինի հայի հարց:

Բայց մենք մնացինք:

Մեզ հետ մնում, մեզ հետ ապրում է մեր հարցը, որ բարեփոխված է ու կոչվում է՝ *Հայկական Դատ*, կամ *Հայ Դատ*:

Ուստի շարունակվելու է պայքարը հանուն պատմական ճշմարտության, հանուն այն բանի, որ այլևս չկրկնվեն նման ոճիրներ:

Մեր Դա՛տը. մեր պատմական, օրինական իրավունքը ճանաչել տալու ամեն ջանք ու ճիգ, ամեն միջոց ու զոհողություն անում է մեր ժողովուրդը, հատկապես ըսփյուռքահայ կազմակերպությունների միջոցով, քանզի մեր Հայաստանի պետականությունը տնտեսական, դիվանագիտական ու քաղաքական պատճառներով անմիջապես մասնակցություն չի կարող բերել այդ սրբազան գործին, բայց բարոյապես, ազգային իրավունքի իմաստով երբեք չի նահանջել:

Այս բոլորի մեջ ամեն մեկս մեր բաժինն ունենք, ամեն մեկս մեր ձևով մասնակցում ենք այս նվիրական գործին:

Ծնորհավորենք Պրոֆ. Ավետիս Փափազյանին իր անխոնջ, անձնվեր և պատվաբեր մասնակցության համար: Նրա վաստակը նպատակաուղղված է *հիշեցնելու. մոռացության չտալու պատմական ճշմարտությունը*, իսկ մենք, գնահատելով նրա աշխատանքը չենք մոռանա նրա վաստակը:

ՊՐՈՖ. ԱԼԻՇԱՆ ԲԱՅՐԱՄՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

**(ԳԼԵՆԴԵՅԼ, ԻՐԱՆԱՀԱՅ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՍՐԱՀՈՒՄ,
ՀՈՒՆԻՍ 2, 2000)**

Հարգելի ներկաներ,

Սրտի պարտք կը համարեմ ողջունել և շնորհավորել պրոֆ. Ավետիս Փափագյանը իր հեղինակած վերջին գրքերով՝ «Յեղասպանություն և Գոյատևման Պայքար» և «Հայկական Հարցը և Մեծ Եղեռնը» (Ժամանակագրություն 1876-2000), Երևան լույս ընծայման առթիվ, Հայաստանի գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Գիտական Խորհրդի որոշմամբ:

Ավետիսը ճանչցած եմ 1950-ական թվականներու սկիզբեն ի վեր, երբ Երևանի Օտար Լեզուներու Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի ուսանող էր և 1960-ական թվականներուն՝ որպես Խորհրդային Հայաստանի ԳԱ Արևելագիտության Սեկտորի գիտաշխատող-գործընկեր:

Վերիֆիշյալ գրքերու արժեքորման ու գնահատման մասին պիտի չխոսիմ, քանզի այդ գործը ձեռնհասորեն կատարվեցավ մեր բարեկամ՝ ներհուն մտավորական Տոքթ. պրոֆ. Գեվորգ Խրլոպյանի կողմե, ինչպես նաև մեր սիրելի գրող՝ Ստեփան Ալաջաջյանի յուրահատուկ ողջույնի ելույթով:

Պրոֆ. Ավետիս Փափագյանի գրքերը լույս տեսած են Երևան՝ Հայաստանի ԳԱ Արևելագիտության Ինստիտու-

տի Գիտական Խորհրդի որոշմամբ:

Ուրախ առիթ և կարևոր է այս փաստը, երբ նկատի ունենանք, որ Եղեռնի 85-ամյակին նվիրված միակ գրքերն են թե՛ Սփյուռքի և թե՛ Հայաստանի մեջ, ինչքան մեզ հայտնի է:

Արդարև, հայտնի հանգամանքներու բերումով՝ Հայաստանեն հեռացած ըլլալով, մենք երբեք մեր կապերը չենք խզած մայր երկրի և մայր գիտական կաճառին հետ: Ահա թե ինչու 1999 թ. Ակադեմիայի Գիտական խորհրդի որոշմամբ Հայաստանի մեջ լույս ընծայվեցավ երեսուն տարիներ առաջ նույն Ակադեմիայի Գիտական Խորհուրդին առջև փաշլուն կերպով պաշտպանված իմ ավարտաճառը՝ «Ալեքսանտրէթի սանճաքի հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1918-1939 թթ.» մենագրությունը:

Նույն ձևով, անցյալ տարի, պրոֆ. Ա. Փափազյանի՝ «Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին — 16-19 դարեր» աշխատությունը լույս ընծայվեցավ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշումով, ինչպես այս տարի լույս տեսան՝ այսօրվա շնորհանդեսին ծառայող երկու գրքերը:

Մեր մայր գիտական կաճառի, Հայաստանի ԳԱԱ-ի հետ սերտ ու փոխադարձ կապի ու գործակցության հարատևումը կը պարտինք հատկապես՝ լայնախոհ ու ներհուն մտավորական, իրավ գյումրեցի հայ՝ Արևելագիտության ինստիտուտի ներկայիս տնօրեն՝ Փրոֆ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանին:

Ա. Փափազյանի նոր լույս ընծայված գրքերը և ընդհանրապես պատմագիտական անխոնջ գործունեությունը բնորոշելով, պետք է ըսեմ, որ ամոր պատմագիտական ու ազգասիրական գործունեությունը իսկապես անանձնական է, փոխ առնելով մեր վաղամեռիկ բանաստեղծ՝ Միսակ Մեծարեցի հայտնի տողը.

ՏՈՒՐ, ԻՆԾԻ ՏԵ՛Ր ԻՄ, ՈՒՐԱԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆ-

ԱՆՁՆԱԿԱՆ...:

Պրոֆ. Ավետիսին ոչ ոք չի վճարեր իր գիտական հարատև պրպտումներուն, հետազոտությանց համար: Ո՛չ մեկ ինստիտուտի «պլանային» գիտական աշխատանք չէ կատարածը, ո՛չ ալ նախօրոք «պատվիրված» ինչ որ մեկե՛նասի կողմէն: Ավետիսին համար առօրյա կյանքի անհրաժեշտություն է պրպտել, հետազոտել, ստեղծագործել, գրելը:

«Յեղասպանություն և գոյատևման պայքար» աշխատությունը ստեղծելու համար հարկավոր էր պրոֆ. Ավետիսին նման՝ իր ժողովրդի դատին նվիրված անխոնջ ու հարատև պրպտող մտավորականի եռանդուն, ինքնաբոխ և անշահախնդիր մոտեցումը, որպէսզի կարողանար համաշխարհային մամուլին և հրատարակություններուն հետևիլ և գրի առնել, արձանագրել տարբեր պետություններու և համաշխարհային կազմակերպություններու կողմէ Հայոց Յեղասպանության պաշտոնական ճանաչման աքթերը մեր հանրության սեփականությունը դարձրնելը: Պրոֆ. Փափագյանը՝ Հայոց Յեղասպանության պաշտոնական ճանաչման Աքթերու կենդանի ժամանակագիրն է կարծես... Օրերս, ան անմիջապէս արձականգեց Լիբանանի Խորհրդարանին կողմէն մայիս 11-ին միաձայն ընդունած բանաձևին «Ասպարէզ» օրաթերթի մայիս 26-ի թիվով լույս տեսած բովանդակալից հոդվածով՝ «Մենք արդարություն չենք մորար»:

Փաստորեն Յեղասպանության վերաբերյալ ժամանակագրական փաստական տվյալները ի մի բերելով և հանրության ներկայացնելով պրոֆ. Փափագյանը պատմական աղբյուրագիտական արժեքավոր աշխատանք կատարած կ'ըլլա Հայկական հարցով շահագրգռված ունէ հայ թե օտար պատմաբանի համար:

Ծնորհակալություն:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍ-ՔԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Ալաջաջյան Ստեփան, «Երկու խոսք» Ա. Փափազյանի «Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին» (16-19-րդ դարեր) Երևան, 1999, էջ 7-8:

2. Բայրամյան Ալիշան, Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին, (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999: «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, օգոստոս 7, 1999:

3. Բայրամյան Ալիշան, Սրտի խոսք Ա. Փափազյանի երկու գրքերի շնորհանդեսին, «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, Ապրիլ 22, 2003:

4. Բայրամյան Ալիշան, Անխոնջ և հմուտ թուրքագետ պատմաբանը, «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, հունվար 4, 2003: «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, հունվար 11, 2003:

5. Բահարյան Վահան, (Ա. Փափազյանի Հայերի Ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001), «Նոր Օր» շաբաթաթերթ սեպտեմբեր 1, 2001:

6. Գարամանլյան Անթուան, Գիտության անխոնջ և քաղաքական մշակ՝ Փրոֆ. Ավետիս Փափազյանի երկու գրքերի շնորհանդեսը, «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, Ապրիլ 22, 2003:

7. Գոճայան Մինաս, (Ա. Փափազյան, Թուրքական

վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915) Երևան, 2002), «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, դեկտեմբեր 28, 2002:

8. Երեմյան Անահիտ, Ողջույն Հայ Դատի աննկուն մարտիկ՝ Ավետիս Փափազյանին, «Մասիս» շաբաթաթերթ, հունիս 10, 2000:

9. Խրլոսյան Գեվորգ, Հայ պահանջատիրության գիտական հիմնավորում (Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին, (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999): «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, օգոստոս 7, 1999:

10. Խրլոսյան Գեվորգ, Ցեղասպանության ժողովրդական հարցեր, (Ա. Փափազյանի «Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար» հատորի մասին: «Մասիս» շաբաթաթերթ, հունիս 29, 2000:

11. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Վաղուց սպասված աշխատություն, (Ա. Փափազյան, թուրքական Վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915) Երևան, 2002, էջ 6): «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, նոյեմբեր 9, 2002:

12. Հանյան Վահրամ, Պատմաբան Ավետիս Փափազյանի նոր գիրքը օծվեց գինիով (Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Լուս Անգելես, 1996) «Նոր Հայաստան», մայիս 1, 1996: «Նոր Օր», մայիս 18, 1996:

13. Մանատյան Սարգիս, Ծնորհանդես նվիրված Փրոֆ. Ա. Փափազյանի նորատիպ զույգ հատորներուն, «Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, ապրիլ 24, 2003:

14. Յափուճյան Սարգիս, (Ա. Փափազյանի, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին, (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999): «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, հունվար 29, 2000: «Նոր Հայաստան» օրաթերթ,

հունվար 29, 2000: «Նոր Կեանք» շաբաթաթերթ, փետրվար 3, 2000: «Սիոն» ամսագիր, Երուսաղեմ, հունիս, թիվ 1-6, էջ 109-115:

15. *Յափուճյան Սարգիս*, (Ա. Փափազյանի, Հայկական Հարցը և Մեծ Եղեռնը, ժամանակագրություն, (1876-1999), «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, հուլիս 15, 2000:

16. *Չաքրյան Հակոբ*, Ներդրում հայ արևելագիտության մեջ, (Ա. Փափազյանի, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին, (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999): «Ժամանակ» օրաթերթ, Երևան, մայիս 21, 1999:

17. *Պետիկյան Գեվորգ*, (Ավետիս Փափազյանի նոր հատորներում շնորհանդեսը, (Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար» «Հայկական Հարցը և Մեծ Եղեռնը» «Ասպարեզ» օրաթերթ, հունիս 23, 2000:

18. *Պողոսյան Հակոբ*, Եղեռնի նվիրված արժեքավոր հատոր մը (Ա. Փափազյան, Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Լոս Անջելես, 1996, էջ 1-2):

19. *Սարյան Անդրանիկ*, Սրտի խոսք (Մարաշի Հայրենակցական Միության հարգարժան վարչության, Ապրիլ 6, 2003 թ.): Տե՛ս «Նոր Հայաստան» օրաթերթ, Ապրիլ 22, 2003:

20. *Սեմերճյան Վաչե*, Գիտական աշխարհը քո կոչումն է, Ավետիս Փափազյանի ծննդյան 70-ամյակին առթիվ, «Նոր Օր» շաբաթաթերթ, մայիս 12, 2001:

21. *Քեօշկերյան Գեվորգ*, (Ապրիլյան Եղեռնի առթիվ հրապարակային ձեռնարկ (Ա. Փափազյան, Հայերի Ցեղասպանությունը և Թուրք Պատմագրության խեղաթյուրումները) «Հայ Կեանք» շաբաթաթերթ, Ապրիլ 25, 1996:

22. *Քիրեմիդջյան Ստեփան*, Հայ թուրքական հարաբերությունները փաստաթղթերում, (Ա. Փափազյանի, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և Հայերի մասին, (16-19 դարեր) Երևան, 1999): «Լույս» շաբաթա-

թերթ, թիվ 57, դեկտեմբեր, 1999:

23. *Հրիստինյան Գեվորգ*, (Ա. Փափազյան, Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանյան Կայսրությունում), «Ասպարեզ» օրաթերթ, նոյեմբեր 8, 1997:

24. *Հրիստինյան Գեվորգ*, (Ա. Փափազյան, Գիրք վավերաթուղթ, (Ա. Փափազյանի «Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար» գրքի առթիվ, Երևան, 2000), «Ասպարեզ» օրաթերթ, մարտ 10, 2000:

25. *Հրիստինյան Գեվորգ*, (Ա. Փափազյան, Հայերի Ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001), «Ասպարեզ» օրաթերթ, դեկտեմբեր 20, 2001:

26. *Հրիստինյան Գեվորգ*, (Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան, 2002(։ «Ասպարեզ» օրաթերթ, դեկտեմբեր 3, 2002:

27. *Alishan Bairamian*, Ottoman-Turkish archives materials presented by an Armenian scholar, "The Armenian Observer" Weekly, January 15, 2003.

AVETIS PAPAZYAN

Struggle for the Sake of Justice

Summary

The book contains scientific researches of the author about the Armenian Question and the Genocide, which were published during 1994-2002 in the Armenian press of Los Angeles.

It includes: articles, book reviews, open letters, papers, chronicles and translations from Turkish materials, which once more affirm the cruel policy of the government of Sultan Abdul Hamid and the Young Turks in organizing the massive deportations and massacres of Western Armenians.

In some cases, the author criticizes the Turkish historiography, relating to the falsifications of the history of the Armenian Genocide.

At the end, annotations have been provided for all the researched materials.

This book was published for the use of the specialists (researchers) in the matter and the general readers.

Dedicated to the commemoration of the 88th anniversary of the Armenian Genocide.

CONTENTS

PREFACE	7
 A. The Armenian Genocide in the writings of some Armenian and foreign authors	
1. Ruben Zartaryan about the great Armenian-loving German historian, Ilze Fraban	12
2. An English historian, Herbert Gibbons about Armenian Genocide	20
3. A portion from the court testimony of Johannes Lepsius	28
4. Paul Deschanel. The man, whom we are not going to forget	33
The lost efforts of Krigor Zohrab in order to prevent the Armenian Genocide (and his latest letter from exile	39
6. An acknowledgment to the memory of Anatole France	50
 B. The antiarmenian propaganda in nowadays Turkish historiography	
1. The continuing publications of the antiarmenian new books in Turkey	56

2. Here is how the case of the Armenian Genocide has been falsified	64
3. "The unity gives a birth for strength", if it is based on the ground of justice	75
4. The Turkish newspaper "Zaman" about the Armenian terror	78
5. It's impossible to hide the truth	82

C. Review of the books

(about Armenian, Turkish, Russian and English books)

1. Turkish Literate Halide Edip about Komitas Vartabed	86
2. Yavuz Erdjan, The Armenian Unmasked, Ankara, 1993, 165 p.	97
3. Yavuz Erdjan, The Armenian and Iran, Ankara, 1994, 44 p.	108
4. Yervant Sarkissyan, Conspiracy affairs, Yerevan, 1995, 202 p.	117
5. Nikolay Hovhannisyan, The Karabakh Problem, (Factors, Criteria, Variants of Solution), Yerevan, 1997	125
6. Alishan Bayramian, The Alexandretta Sanjak question and World Diplomacy (1936-1939) Yerevan, 1998, 212 p.	136
7. Kevork Baghdjian, Response to the Ambassador of Turkey to Ottawa (Canada), Los Angeles, 1998, 3rd Edition.	150
8. Libarid Azadian, The Orphans of the Armenian Genocide, book 2, Los Angeles, 1999, p. 132	160
9. Mirza Yusuf Nersesov, A Truthful History, (Translation, Introduction and Commentaries by Kristine Kostikian, Yerevan, 2000, 360 p.	166

10. Alishan Bairamian, Kiliza (Ciliza) – Armenian
Kilis, A. Historical Survey (Low Middle Ages –
(1922 AD) Yerevan, 2001.170
11. Nikolay Hovhannisyan's two books about
Armenian Genocide and Genocidology,
Yerevan, 2002.176
12. Leslie A. Davis, The Slaughterhouse
Province, An American Diplomat's Report on
the Armenian Genocide 1915-1917. Translation
by Grigor Djanikyan, Yerevan, 2001, 367 p.184
13. Kemal Yalchin, My heart enjoys with you,
Bohum, 2000, 426 p.193

D. Papers

1. The Armenian Genocide and the Trial of
the Young Turks210
2. The atrocities of the Armenians in Trabzon
Region and the Trial of Turkish Criminals217

E. Chronicle

1. The chronicle about Recognition and
Condemnation of the Armenian Genocide227

F. Annotations236

G. Appendix	247
Letters and speeches of estimation, and the list of book reviews about the Author's publications	249
H. Summary in English	279
I. Contents	280

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 7

Ա. Հայերի Յեղասպանությունը հայ և օտար գործիչների երկերում

1. Ռուբեն Զարդարյանը գերմանուհի մեծ հայասեր՝ Իլզե Ֆրապանի մասին 12
2. Անգլիացի պատմաբան Հերպերթ Գիքքոնսը Հայոց Յեղասպանության մասին 20
3. Մի հատված Յոհաննես Լեփսիուսի դատական վկայությունից 28
4. Մարդիկ, որ պետք չէ մոռացվեն (Փոլ Տեշանել) . . . 33
5. Գրիգոր Զոհրապի Հայոց Եղեռնը կանխելու վերջին ճիգերը (և նրա վերջին նամակը աքսորից) . . 39
6. Երախտագիտության խոսք Անաթոլ Ֆրանսի հիշատակին 50

Բ. Հակահայ քարոզչությունը արդի թուրք պատմագրության մեջ

1. Ծարունակվում է հակահայ նոր գրքերի հրատարակումը Թուրքիայում 56
- ✓ 2. Ահա թե ինչպես է խեղաթուրվում Հայոց Յեղասպանությունը. (իսկ ո՞րն է ճշմարտությունը) 64

3. «Մասնությունից ուժ է ծնվում», եթե այն հիմնված է արդարության հողի վրա	75
4. Թուրքական «Զաման» թերթը հայկական «ամառակչության» մասին	78
5. Ծշմարտությունը հնարավոր չէ թաքցնել	82

**Գ. Գրախոսություն (Հայերեն, թուրքերեն,
անգլերեն, ռուսերեն գրքերի մասին)**

1. Թուրք գրականագետ Հալիդե Էդիպը Կոմիտաս Վարդապետի մասին	86
2. Յավուզ Էրջան, «Հայերը դիմակազերծվում են», Անկարա, 1993, 176 էջ	97
3. Յավուզ Էրջան, Հայերը և Իրանը, Անկարա, 1994, 44 էջ	108
4. Երվանդ Սարգսյան, դավադիր գործարք, Երևան, 1995, 202 էջ:	117
5. Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը. (էտապները, մոտեցումները, լուծման տարբերակները) Երևան, 1997, 80 էջ	125
6. Ալիշան Բայրամյան, Ալեքսանդրեոսի սանջաքի հարցը և միջազգայի դիվանագիտությունը	136
7. Գեվորգ Պաղնյան, Պատասխան՝ Օթթավայի մոտ թուրքիո դեսպանին, Լոս Անջելես, 1998	150
8. Լիպարիտ Ազատյան, Հայ որբերը Մեծ Նդեռնի, Գիրք Բ., Լոս Անջելես, 1999, 312 էջ	160
9. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ծշմարտացի պատմություն (ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Քրիստինե Կոստիկյանի, Երևան, 2000, 300 էջ	166
10. Ալիշան Բայրամյան, Կիլիզա, Հայկական Քիլիս, Երևան, 2001, 268 էջ	170
11. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի Հայոց Ցեղասպանության և Ցեղասպանագիտության վերաբերող երկու գրքերի մասին, Երևան, 2000 . .	176

12. Լեւի Ա. Դեվիս, Սպանդի նահանգը, հայերեն
թարգմանությունը Գրիգոր Զանիկյանի,
Երևան, 2002, 367 էջ 184
13. Քեմալ Յալչըն, Սիրտս հրճվում է քեզանով,
Բոհում, 2000, 426 էջ 193

Դ. Զեկուցումներ

1. Հայերի Ցեղասպանությունը և Երիտթուրքերի
դատավարությունը (անգլերեն) 210
2. Տրապիզոնի հայության կոտորածը և թուրք
ոճրագործներին վերաբերող դատավճիռը 217

Ե. Ժամանակագրություն

Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման և
դատապարտման ժամանակագրություն 227

Զ. Ծանոթագրություններ 236

Է. Հավելված 247

Գնահատանքի նամակներ, ուղերձներ և
հրատարակված գրախոսականների ցանկը
հեղինակի հրատարակած աշխատությունների
մասին 249

Ը. Անգլերեն ամփոփում 279

Թ. Բովանդակություն 280

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

**ՊԱՅԶԱՐ
ՀԱՆՈՒՆ
ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ
Ա. ՀԱՏՈՐ**

**Հրատարակչության տնօրեն՝
Մաշա Մնացականյան**

**Գեղ. խմբագիր՝
Արա Բաղդասարյան**

**Համակարգչային ձևավորումը՝
Վիտալի Ասրիկի**

**Շապիկի նամակարգչային ձևավորումը՝
Եփրեմ Սավայանի**

**Համակարգչային շարվածքը՝
Անթուան Կարամանլյանի**

[2008 թ.]

Տպագրությունը՝ օֆսեր: Զափալ՝ 60x84 1/16:

Թուղթը՝ օֆսեր:

Ծավալը՝ 18 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 500 օրինակ:

«ԱՐՄԻՆԿՈ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ.՝ (+374 1) 54 89 32, 54 05 17

Ֆաքս՝ (+374 1) 54 06 07, էլ. փոստ՝ zangak@arminco.com,

URL: www.zangak.am

A II
88707

